

Archeologische Kroniek Holland

2004

Inleiding

Deze Archeologische Kroniek is onder andere omstandigheden tot stand gekomen dan in de voorgaande jaren. Bij de Kronieken 2002 en 2003 was een deel van de redactie van het Zuid-Hollandse gedeelte al uitbesteed aan bureau TGV teksten en presentatie in Leiden. Daar de provinciaal-archeoloog van Zuid-Holland ook in 2004 steeds meer taken toebedeeld kreeg, terwijl zijn collega Wim van der Kraan per 1/10/2004 afscheid nam, werd besloten om de complete redactie voor de nieuwe kroniek in handen van TGV te leggen. Enige tijd daarna moest W. Blazer, die de afgelopen jaren de coördinatie en redactie voor de Noord-Hollandse Kroniek had verzorgd, voor onbepaalde tijd zijn werkzaamheden voor de provincie Noord-Holland staken. In overleg werd daarop ook de redactie van dat gedeelte aan TGV toevertrouwd.

Door een vroege en gerichte benadering van de gebruikelijke contribuanten van de Zuid-Hollandse Kroniek was de oogst aan artikelen van bedrijven, gemeenten, universitaire instituten en amateurgroepen buitengewoon rijk vergeleken bij voorgaande jaren. Daarbij stuitte de redactie echter wel op een probleem. Tot nog toe was het de gewoonte om rapportages van verkennende onderzoeken waarbij de conclusie moest luiden dat er niets of niets van archeologisch belang was gevonden of ooit te vinden zou zijn, wel in de Kroniek op te nemen. De argumentatie daarbij was, dat geen nieuws (of, zo men wil, slecht nieuws) ook nieuws is. Het ging echter altijd om uitzonderingen. Dit jaar ging het echter om tientallen gevallen die, als zij opgenomen zouden worden, weliswaar voor een dikkere Kroniek maar niet voor een betere leesbaarheid ervan zouden zorgen. Beleidsmakers, adviseurs en uitvoerders die willen weten of een bepaald terrein al dan niet vrij is van archeologische waarden, zullen voor hun informatie doorgans geen beroep doen op de Kroniek maar op ARCHIS. De Kroniek is bedoeld als registratie van vondstmeldingen en van de resultaten van oudheidkundig bodemonderzoek. Als er geen sprake is van (archeologisch relevante) vondsten en (dito) resultaten, is het weinig zinvol om een verslag van een verkenning in de Kroniek af te laten drukken. Voor alle duidelijkheid: dat deze verkenningen in het kader van ruimtelijke ontwikkelingen moeten worden uitgevoerd en gerapporteerd, is natuurlijk geen onderwerp van discussie! En, ter voorkoming van een ander misverstand: dat dergelijke 'vondstloze' bijdragen uitsluitend door archeologische bedrijven worden aangeleverd, vloeit voort uit de aard van het werk van die bedrijven (waarvan er enkele zich voornamelijk of uitsluitend met archeologische inventarisaties bezighouden) en heeft niets te maken met de kwaliteit van dat werk of de rapportage daarvan.

Om kort te gaan: beginnend met deze Kroniek worden 'vondstloze' bijdragen niet meer opgenomen, uitzonderingen daargelaten. Ook is er afgezien van het opnemen van bijdragen die alleen betrekking hebben op *voorgenomen* onderzoek dat echter (uiteraard) nog geen resultaten heeft opgeleverd. Tenslotte is een enkele bijdrage niet geplaatst omdat ze betrekking had op vondsten waarvan de 'archeologische relevantie' naar de overtuiging van de redactie wel erg marginaal was.

De redactie biedt met terugwerkende kracht haar verontschuldigen aan voor de moeite die is besteed aan het selecteren, redigeren en toesturen van artikelen die om bovenge-

noemde redenen buiten de boot zijn gevallen. Voor de volgende Kroniek zal ruim van tevoren aan de gebruikelijke leveranciers worden uitgelegd, wat wel, en wat niet (meer) de bedoeling is.

Gelukkig zijn er in 2004 ook nog de nodige ontdekkingen gedaan, waarvan in deze Kroniek verslag wordt gedaan en die het lezen meer dan waard zijn. De resultaten van het onderzoek in Amsterdam, Delft, Schipluiden, Uitgeest en Vlaardingen en op de bodem van de Noordzee (om maar een paar aansprekende voorbeelden te noemen) zijn belangrijke toevoegingen aan onze kennis van het gemeenschappelijk Hollands bodemarchief.

De provincie Zuid-Holland werkt daarnaast op dit moment hard aan de herziening van de Archeologische Monumenten Kaart, de totstandkoming van een Provinciale Onderzoeks Agenda en de samenstelling van een Nota Archeologiebeleid. Verheugend is dat bij de zichtbare en ook reeds verwachte toename van de archeologische werkzaamheden (zie het voorwoord bij de voorgaande Kronieken) eveneens een toename zichtbaar is van de kwaliteit en wetenschappelijke integriteit van de uitgevoerde werkzaamheden. Dit is met name verheugend omdat er de laatste tijd in het veld stemmen opgaan die beweren dat er, om de kosten van de archeologie binnen de perken te houden en het draagvlak in de samenleving niet te verliezen, reeds van tevoren keuzes gemaakt moeten worden. Onderwerpen en periodes waarover in de archeologische vakwereld genoeg kennis voorhanden lijkt (zoals Romeinse rurale nederzettingen uit de 2de en vroege 3de eeuw, of de stedelijke samenleving in Holland in de 17de en 18de eeuw) kunnen in die optiek rustig gevrijwaard blijven van onderzoek. We kunnen niet alles bewaren of onderzoeken, zo wordt beweerd. Laat het onmiddellijk duidelijk zijn dat deze zienswijze niet de onze is. Keuzes moeten inderdaad gemaakt worden en niet alles wat we vinden kan bewaard blijven of onderzocht worden. Maar die keuzes moeten gebaseerd zijn op meetbare criteria, die de toets der kritiek kunnen doorstaan. Zulke criteria kunnen bijvoorbeeld gevonden worden in de fysieke gesteldheid van de vindplaats, de mate waarin grondsporen leesbaar bewaard gebleven zijn, de fragmentatiegraad van botmateriaal en aardewerk, de corrosie van metalen voorwerpen etc. In Zuid-Holland zijn dat de keuzes die bepalen hoe of en waar nader onderzoek verricht gaat worden. Dat zulks geen belemmering voor het bouwproces hoeft te vormen, blijkt wel uit een persbericht van het CBS (gepubliceerd in De Volkskrant van 24 augustus 2005): in de eerste helft van 2005 zijn 11% meer woningen gebouwd dan in dezelfde periode vorig jaar, en 30% van die toename komt op het conto van Zuid-Holland. De hierboven geschetste toename aan archeologie heeft hier dus bepaald niet geleid tot een afname van bouwactiviteit, integendeel!

Voor zover dat nu reeds in te schatten valt, denken wij dat deze trend, te weten de toename aan archeologische werkzaamheden en de kwaliteit daarvan, in versterkte mate in 2005 op de voorgrond zal treden. De weerslag van die werkzaamheden zal dan in ieder geval weer in deze Kroniek te lezen zijn.

R.A. van Eerden, Provincie Noord-Holland

R.H.P. Proos, Provincie Zuid-Holland

TGV teksten en presentatie

Archeologische Kroniek Noord-Holland 2004

Alkmaar * Achter de Vest 1 | Op 3 en 4 juni 2004 verrichtte de gemeente Alkmaar een kleinschalige opgraving op de binnenplaats van het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI), bij Achter de Vest 1. De straat is vernoemd naar het cultureel centrum, dat op zijn beurt zijn naam weer dankt aan de middeleeuwse vestinggrachten die hier hebben gelopen. Deze hoek van de binnenstad heeft in de loop der eeuwen enkele forse gedaantewisselingen ondergaan, waarbij grachten en wegen zijn aangelegd en weer verdwenen. Zo staat het CWI midden in de bedding van de middeleeuwse vestinggracht. In 1573 raakte dit deel van de vestinggracht in onbruik door de aanleg van nieuwe bolwerken en de Geestersingel. Het is toen gedempt om meer ruimte te krijgen voor de Paardenmarkt. In 1986 zijn in de bouwput van het Arbeidsbureau muurwerk en een gracht met beschoeiingen gedocumenteerd. In 2004 werden aanvullende waarnemingen gedaan in een sleuf diagonaal over de binnenplaats. Op bijna 2,5 m diepte werden een gemetselde kade uit 1538 en twee oudere beschoeiingen van gevlochten takken en palen aangetroffen. Het betreft de oever van de overzijde van de gracht. De stadsmuren moeten zich onder de Paardenmarkt bevinden, bij de inrit van parkeergarage De Vest. De funderingen moeten de noordwesthoek van het plein van de Paardenmarkt doorkruisen. Dit zal te zijner tijd een punt van aandacht moeten zijn bij de toekomstige uitbreidingsplannen voor de parkeergarage.

Gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie, Peter Bitter

Alkmaar * Laet 229-231 | In mei en juni 2004 verrichtte de afdeling Monumentenzorg en Archeologie een archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van de Laet (229-231). Er werden twee panden van rond 1900 gesloopt om plaats te maken voor winkels en appartementen. Het gebied is centraal gelegen tussen de Laet, Koorstraat, Oudegracht en de Ruitesteeg. Hier stond in de 18de en 19de eeuw de grote bierbrouwerij 'Het Fortuin' (afb. 1). Zowel aan de Laet tegenover het betrokken terrein (1994) als aan de Ruitesteeg (1999) zijn al eerder opgravingen gedaan. Bij de opgraving in 1994 werden sporen aangetroffen daterend van de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd tot en met de Middeleeuwen en later. Geconstateerd werd dat de locatie zich bevindt op de flank van de Oude Duinen, met in de ondergrond een dunne sterk gecompriëerde veenlaag op schelprijk zand. Bij het onderzoek in 1999 werd een beerput aangetroffen die toebehoorde aan het woonhuis (hoek Ruitesteeg/Laet) van de brouwers.

De oudste van de in 2004 aangetroffen sporen waren vierkante kuilen, gegraven in het veen en afgedekt door 20-30 cm blond stuifzand. Vanwege het ontbreken van enig vondstmateriaal kan er geen andere datering aan de sporen worden gegeven dan vroegmiddeleeuws of ouder. Soortgelijke kuilen werden in 1992 gevonden aan de Langestraat 117 en deze bevatten aardewerk uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd. Op dit stuifzand bevonden zich onder andere enkele greppels uit de 11de t/m 13de eeuw (afb. 2). In de rooilijn met de Laet werden twee met vlechtwerk vervaardigde waterputten ontdekt, met in de vulling veel Pingsdorf-, Andenne- en kogelpotaardewerk uit de 11de-13de eeuw. Beide waterputten bereikten vanaf het maaiveld gerekend een diepte van maar liefst 4 m, pakweg 2 tot 2,5 m dieper dan de huidige grondwaterspiegel, een fenomeen dat we van meer waterputten uit die tijd kennen. Blijkbaar was de grondwaterstand ooit veel lager. Een derde waterput was meer naar het zuiden gelegen. Deze bestond uit twee bodemloze tonnen op elkaar die door het veen

Afb. 1. Alkmaar * Laet 229-231. Een foto uit 1871 van de Laet gezien vanaf de Koorstraat. Het grote pand aan de rechterzijde is het hoofdgebouw van bierbrouwerij Het Fortuin (foto: Regionaal Archief Alkmaar).

gestoken waren. Hieruit kwam proto-steengoed en hoogversierd en Andenne-type aardewerk uit ca 1225-1275. Deze sporen werden afgedekt door een 40-60 cm dikke donkerbruine zandlaag uit de vroege 14de eeuw. Hierop bevond zich een beperkt aantal sporen uit de 14de tot 17de eeuw. Uit de 14de eeuw dateert een rechthoekige haardkuil die centraal in een (houten) huis moet hebben gelegen. Van het huis ontbraken verdere sporen. Voorts waren er enkele kleine afvalkuilen en een waterput uit de 15de/16de eeuw.

Het hoofdgebouw van de brouwerij was een zeer groot pand met twee verdiepingen met de kap parallel aan de Laet. Het is kort na de opheffing van de brouwerij, in 1891, afgebroken, maar er bevinden zich enkele oude afbeeldingen van in het Regionaal Archief Alkmaar. Het had een 18de-eeuwse voorgevel en een hoge en steile kap. Van dit gebouw, waarvan een deel zich ter plekke van het opgravingsterrein heeft bevonden, werden enkele resten opgegraven van opmerkelijke ouderdom. Het betrof een fundering met primair gebruikte stenen van 25,5 x 12,5 x 6,5 cm, ca 1,5 m diep ingegraven en door vertandingen onderaan verbreed tot ruim 1 m. Vlak ernaast bevonden zich delen van een kelder in de hoek van het oude pand, van rode baksteen van 28,5 x 13 x 6,5 cm. De kelder is rond het midden van de 17de eeuw met puin gedempt en buiten gebruik geraakt. Het pand is vermoedelijk kort na de ophoging van het terrein gebouwd.

Naast het hoofdgebouw werden resten gevonden van bedrijfsvoorzieningen in bijgebouwen, zoals enkele grote waterkelders en twee waterputten, waarvan er één was voorzien van

Afb. 2. Alkmaar * Laat 229-231. Het opmeten en intekenen van enkele gebogen greppels uit de 11de-12de eeuw. Hun functie is helaas niet duidelijk geworden (foto: Gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie).

een aanvoergoot. Deze was in de onderste houten ton bevestigd en kwam uit de richting van de Oudegracht. Zeer waarschijnlijk werd met schepen aangevoerd duinwater via de goot in de waterput gedeponeerd. Uit archiefonderzoek blijkt het pand aan de Oudegracht 234 in 1720 door de brouwers te zijn aangekocht als pakhuis. In de 19de eeuw was er een moutmolen in het pand aanwezig, waarvan in een beschrijving wordt vermeld dat deze tevens geschikt was om het zoete water uit de schuiven te pompen. Aan de zuidzijde van het terrein werd een beerput aangetroffen die vermoedelijk bij Oudegracht 234 behoorde. Gebouwd rond 1650/1660 en deels opgeschoond rond 1730 bleef de put tot in de vroege 19de eeuw in gebruik. Er werd een grote hoeveelheid gebruiksgoed geborgen waaronder een zeldzame *martavaan* (bepaald type grote opslagpot) van Chinees steengoed. Deze put leverde bovendien één van de uiterst zeldzame vondsten van edelmetaal op: een vermoedelijk 18de-eeuwse gouden ring (afb. 3).

Aan de oostzijde van het terrein werd een ovenfundering gevonden waaraan een afvoergoot naar de Laat was verbonden. Centraal op het terrein werden voorts twee rechthoekige funderingen aangetroffen die waarschijnlijk als fundatie van een schoorsteen hebben gediend. Aan de Laat-zijde werd nog een oven gevonden met een stookgat, stookruimte en een afvoergoot naar de Laat. Fragmenten van kleipijpen op de vloer doen vermoeden dat de oven rond 1800 voor het laatst werd gebruikt.

Gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie, Rob Roedema & Peter Bitter

Alkmaar * Oudegracht 178 | In augustus 2004 werd bij de sloop van het achterhuis van het pand Oudegracht 178 een klein archeologisch onderzoek uitgevoerd door de gemeente. Bij dit onderzoek werden de resten aangetroffen van een vroeg-17de-eeuwse kelder met plavuier-

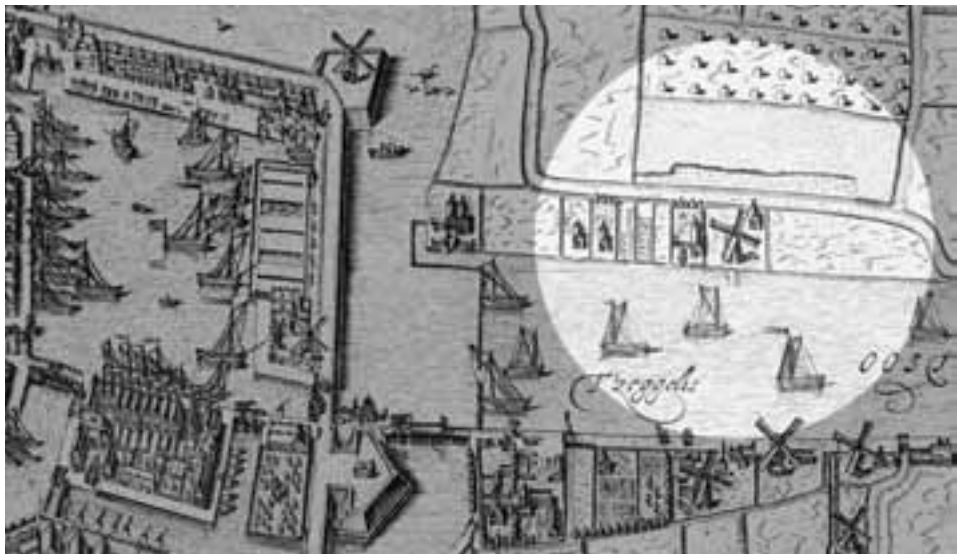
Afb. 3. Alkmaar * Laat 229-231. Gouden ring uit een 18de-eeuwse afvalaag in een beerput (foto: Gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie).

zenvloer en een beerput. De intacte beerput was oudtijds dichtgestort met grijs zand met daarin de resten van ongeglazuurde rode daktegels, een vroeg-17de-eeuws tabakspijpje en een majolica-scherf. De beerput, met een diameter van 2,4 m, bevatte nabij de stortkoker een aantal rood-aardewerken vuurtesten en papkommen en de resten van twee glazen bekers uit het eerste kwart van de 17de eeuw. De put is gedempt bij de bouw van het achterhuis. De Oudegracht is pas kort voor 1600 bebouwd, nadat men zuidelijk ervan nieuwe vestingwerken had aangelegd langs de Nieuwlandersingel. Het pand is kennelijk reeds enkele decennia na de bouw gemoderniseerd met een achterkeuken en van nieuwe dakbedekking voorzien.

Gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie,
Nancy de Jong-Lambregts & Peter Bitter

Alkmaar * Schermerweg/Jaagpad | Vanwege de voorbereiding van bouwplannen werden in april 2004 proefsleuven gegraven in het 'Plangebied Jaagpad'. Dit is een 1 ha groot terrein aan de Schermerweg bij de oever van het Zeglis ten oosten van de binnenstad, waar vanaf het einde van de 16de eeuw diverse bedrijven waren gevestigd, waaronder maar liefst vijf scheepswerven. Tot onze teleurstelling bleek het gebied vrijwel volledig verstoord te zijn door 19de- en 20ste-eeuwse bouwactiviteiten. In juni en juli 2004 werd een beperkt deel ervan definitief opgegraven en dit leverde toch nog enkele uitzonderlijke zaken op.

Er werden houten paalroosters gevonden voor de fundamente van een achtkantige molen. Het bleek om een unieke molen te gaan, namelijk de beroemde houtzaagmolen waarop de uitvinder Cornelis Cornelisz. van Uitgeest in 1595 octrooi kreeg. Op de stadskarta van Cornelis Drebbel uit 1597 zien we inderdaad een molen afgebeeld aan de noordzijde van het Zeglis (afb. 4). Het is een achtkantige molen waarvan de bovenkap naar alle windrichtingen kan worden gesteld. De opgraving maakt duidelijk dat de oudste houtzaagwindmolen een opmerkelijk formaat had: de diameter van de fundering was uitwendig slechts 5 m (afb. 5). Blijkbaar was de molen een kleinschalig prototype. Ten noordoosten van de molen werden

Afb. 4. Alkmaar * Schermerweg/Jaagpad. Uitsnede van de kaart van Alkmaar door Cornelis Drebbel uit 1597, met in het midden de molen en molenaarswoning van Cornelis van Uitgeest.

Afb. 5. Alkmaar *
 Schermerweg/Jaagpad. De om-
 trek van de molenfundering is
 met lint aangegeven (foto: Ge-
 meente Alkmaar, afdeling Mo-
 numentenzorg en
 Archeologie).

ook enkele funderingen gevonden van de bijbehorende molenaarswoning. Het rechthoeki-
 ge huis blijkt in 1597 door Drebbel natuurgetrouw op zijn kaart te zijn ingetekend.

Bij de opgraving zijn ook de resten aangetroffen van een scheepswerf die, zo blijkt uit
 historisch onderzoek, daar gelegen was van ca 1613/1625 tot 1777/1780. Bewaard waren
 slechts de laagst gelegen delen, de laatste 5 m van een scheepshelling waarvan de werkvloer
 was bekleed met slooponderdelen van schepen, zoals een kielbalk en huidplanken. De mo-
 lenaarswoning is later bewoond door de scheepsbouwers. Naast de woning werd in een
 sloot een grote hoeveelheid 18de-eeuws serviesgoed gevonden.

In een sloot bij de scheepswerf, die rond 1640 lijkt te zijn gedempt, werd een kaapstander
 (ook wel spilmaker genoemd) gevonden. Deze had een lengte van 3,1 m en was nog in goede
 staat. In eerste instantie werd deze aangezien voor de as van een molen, maar nader onderzoek
 wees uit dat het een kaapstander betreft die waarschijnlijk van een schip afkomstig is. De
 kaapstander bestaat uit een lange verticale spil die door het scheepsdek was gestoken tot in een
 draaikom in het dek of in de kielbalk eronder. Bovendien zijn er ribben opgezet om grip te
 hebben op touw dat om de spil werd gewonden. In de kop van de spil zitten gaten waarin ho-
 rizontale spaken werden gestoken. De kop is fraai uitgesneden met een diagonaal patroon.

Gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie,
 Nancy de Jong-Lambregts & Peter Bitter

Amsterdam * Kalverstraat 58 (H.H. Petrus en Pauluskerk) | Op 15 en 16 januari 2004 werd
 een opgraving uitgevoerd in de H.H. Petrus en Pauluskerk aan de Kalverstraat. Aanleiding
 was het funderingsherstel dat in 2003 was gestart. Aangezien de gehele vloer werd verwij-
 derd, was onderzoek naar de aanwezigheid van mogelijke oudere bouwsporen in de onder-
 grond noodzakelijk. Oorspronkelijk was hier aan de Kalverstraat, in het woonhuis van de fa-
 milie Bout, in de tweede helft van de 17de eeuw een schuil- of huiskerk gevestigd, in de
 volksmond aangeduid als 'De Papegaai'. Na de Alteratie in 1578 verschenen er in Amster-
 dam verschillende van dergelijke katholieke schuilkerken. De huidige kerk dateert uit 1848
 en is verscheidene malen verbouwd. De eerste bouwfase betrof een drieschepige kerk met
 drie kolommen tussen het middenschip en de zijschepen die, naar ontwerp van G. Moele,
 werd opgericht achter het woonhuis op het terrein tussen de Kalverstraat en de Nieuwezijds
 Voorburgwal. In 1899 werd het gebouw vergroot nadat het woonhuis met de voormalige
 schuilkerk was gesloopt. De voorgevel werd naar de Kalverstraat verplaatst en er werden
 twee kolommen aan de oostzijde van het schip toegevoegd. Tot slot werd de kerk tussen

Afb. 6. Amsterdam * Kalverstraat 58 (H.H. Petrus en Pauluskerk). Overzicht van de voorloper uit het begin van de 18de eeuw met de vier basementen in het midden (foto: bureau Monumenten en Archeologie, W. Krook).

1909 en 1931 aan de westzijde uitgebreid met ondermeer het transept, een priesterkoor en zijkapellen. Over de bouw en inrichting van de kerk vóór de 19de eeuw is weinig bekend. Blijkbaar was 'De Papegaai' in het woonhuis al eerder vervangen door een kerk op het achterterrein. Volgens de historicus Wagenaar zou dat rond 1725 zijn gebeurd. Hij beschreef de kerk in 1765 als een fraai hoog gebouw met twee galerijen, waarvan de onderste rustte op vier ronde kolommen.

Het archeologisch onderzoek heeft nadere aanwijzingen over deze vroege bouwfase opgeleverd. Eén van de vier kolommen van de verbouwing van 1899 bleek te staan op een muur van een rechthoekig gebouwtje van 8,5 bij 5 m, waarvan de noordmuur samenviel met de noordmuur van de huidige kerk. De muren waren opgetrokken uit orangerode bakstenen van 23 x 11,5 x 4,5 cm. Het ging hier om het in 1848 gesloopte kerkje dat in het begin van de 18de eeuw tegen de achtergevel van het woonhuis was gebouwd. In het midden van de ruimte lagen vier basementen of poeren (afb. 6), waarop de door Wagenaar genoemde galerijen hadden gerust. De basementen waren ca 1 m in het vierkant en vervaardigd van harde baksteen (donkerpaarse klinker: 22,5 x 9,5-10 x 3,7-4 cm). Ze waren onderling verbonden door gemetselde bogen (van oost naar west) en gemetselde muurtjes (van noord naar zuid) van roodbruine baksteen (22,5 x 11 x 4 cm).

Gemeente Amsterdam, bureau Monumenten en Archeologie, J. Gawronski

Amsterdam * Marnixplein | Op 27 mei en 6 juli 2004 zijn restanten van de 17de-eeuwse stadsmuur opgegraven op de locatie van het gesloopte Marnixbad aan het Marnixplein. Het Marnixbad ligt op het tracé van de omwalling die hier tijdens de Derde (stads)Uitleg in 1615 vanaf de westelijke eilanden langs de westzijde van de Jordaan is aangelegd. De stadsversterking werd in 1660 voltooid tot een halfcirkelvormige ommuring met in totaal 26 bol-

werken langs de Singelgracht. Ter hoogte van het Marnixbad lag de verbindingsmuur tussen de bolwerken Slotermeer in het zuiden en Karthuizer in het noorden (in vestingbouwtermen courtine of gordijn genoemd) van ongeveer 51 Amsterdamse roeden (187 m). Terwijl van de laatmiddeleeuwse stadsmuur in de binnenstad van Amsterdam nog enkele prominente bouwelementen zichtbaar zijn (bijvoorbeeld de Schreierstoren, de Munt en de Waag), is de veel omvangrijkere 17de-eeuwse omwalling aan het einde van de 19de eeuw geheel gesloopt. Archeologisch onderzoek is nodig voor nadere bouwtechnische informatie. In de zuidelijke rand van de bouwput van het Marnixbad bleek nog een gedeelte van de noordelijke flank van het bolwerk Slotermeer aanwezig. De muur was 1,3 m dik en bestond uit gele en rode bakstenen (gemiddeld 25-25,5 x 12-12,5 x 6,5-7 cm). Meer informatie over de funderingswijze van de stadsmuur bood een tweede muursegment aan de westrand van de put, dat onderdeel was van de verbindingsmuur naar het bolwerk Karthuizer (afb. 7). Er was sprake van bakstenen muur met een aarden wal erachter die was samengesteld uit veenbrokken afkomstig uit de gracht die ervoor was uitgegraven. De fundering bestond uit grenen palen, van de bast ontdaan maar verder niet gekant, van ca 20 cm doorsnede. Voor de palen, aan de buitenzijde van de muur, waren eikenhouten, 5-6 cm dikke, planken verticaal ingeslagen. Een dergelijke constructie was ook bij de opgraving van bolwerk Zeeburg in 2000 waargenomen en diende waarschijnlijk als bescherming van de fundering tegen kogelinslag in het talud van de gracht. De palen stonden in paren en waren gezekerd met 2,2 m lange dwarsplanken (kespen) van ca 20 x 20 cm waarin de paalkoppen waren ingelaten. Hierop rustte het langshout van ca 8 cm dikke en 20 tot 40 cm brede grenen planken waarop de muur was gemetseld. Van de muur, die 1,9 m breed was en bestond uit rode bakstenen van 22,5 x 11-11,5 x 4,5 cm, resteerden nog slechts 10 lagen tot een hoogte van 60 cm. De muur was recht opgemetseld zonder een vertanding aan de voet. Er bleken twee soorten mortel te zijn gebruikt. In de kern van de muur was de mortel zeer kalkrijk en wit van kleur, terwijl in de mantel geel/geelgrijs gekleurde mortel was verwerkt. De stenen muur en fun-

Afb. 7. Amsterdam * Marnixplein. Noordprofiel met restanten van de fundering en de bakstenen muur van de stadswal uit 1660, gezien in de richting van bolwerk Karthuizer (foto: bureau Monumenten en Archeologie, W. Krook).

dering waren door hun eigen gewicht, en wellicht ook door de druk van de aarden wal, 30 tot 40 cm in westelijke richting weggedrukt.

Gemeente Amsterdam, bureau Monumenten en Archeologie, J. Gawronski

Amsterdam * Noord-Zuidlijn | In 2004 zijn de voorbereidende werkzaamheden voor de aanleg van de stations voor de Noord-Zuidlijn in het centrum van Amsterdam voortgezet. In dit kader is archeologisch onderzoek ingepast, vooruitlopend op de opgravingen die tussen 2005 en 2007 gepland zijn. Het archeologisch werk beperkt zich tot een aantal locaties die zijn geselecteerd op basis van archeologische verwachtingen en de aard van de geplande bodemingrepen. Dit onderzoek past in het onderzoeksprogramma van de afdeling Archeologie naar de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Dit richt zich zowel op de stedelijke ontwikkeling als op het natuurlijk landschap in de Holocene en Pleistocene periode. Als speerpunt in het archeologisch programma gelden de bouwlocaties Stationsplein, Damrak en Rokin die in of aan de Amstel liggen. De archeologische werkzaamheden waren vooral verkennend en begeleidend van aard. Ten behoeve van de bouw van het caisson voor de startschacht is de bodem van het Damrak uitgebaggerd tot ca 4,5 m onder N.A.P. Het afgevoerde slib is op het gronddepot onderzocht op vondstmateriaal waarbij losse voorwerpen uit de 17de tot de 19de eeuw zijn geborgen. Een soortgelijke operatie is uitgevoerd met de afgevoerde grond, die – vermengd met bentoniet (vloeibaar beton) – vrijkwam bij de aanleg van de diepwanden voor de stationsbak op het Rokin. Onderzoek van de slurrie van de diepwanden, die 1 m breed en tot 30 m diepte werden uitgegraven, leverde weinig vondsten op. In het kader van de ontgraving van het station Vijzelgracht werd een bodemprofiel tot ca 6 m onder N.A.P. gedocumenteerd. Hier kon onder meer de top van het natuurlijke veen waarop Amsterdam is gebouwd worden bemonsterd. Ten slotte is een waarneming uitgevoerd naar aanleiding van een vondstmelding op het Stationsplein, waar een testput tot ca 6 m onder N.A.P. werd ontgraven en het bovenuiteinde van een houten roerblad werd aangetroffen. Het roerblad is afkomstig van een tjalkachtig schip van ca 35 voet (10 m) en dateert uit omstreeks het einde van de 18de of begin van de 19de eeuw. Het fragment bevond zich in een samengeperste zwarte sliblaag op ca 5,8 m onder N.A.P. die de overgang van het opgebrachte zandlichaam van het stationseiland en de oorspronkelijke IJ-bodem markeert aan het einde van de 19de eeuw.

Gemeente Amsterdam, bureau Monumenten en Archeologie, J. Gawronski

Amsterdam * Oude Turfmarkt 129-139 (Sint Bernardus) | Van 29 november tot 13 december 2004 vond de eerste campagne plaats van de opgraving van het Sint Bernardus Gesticht aan de Oude Turfmarkt 129-139, waar een nieuwe vestiging van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam zal verrijzen. Een tweede opgravingscampagne staat gepland voor begin 2005. Het archeologisch onderzoek richtte zich op de bebouwingsgeschiedenis van het stedelijke gebied tussen de Amstel, de Grimburgwal en de Oudezijds Voorburgwal waar rond 1400 twee kloosters werden gesticht: het Oude Nonnenklooster in 1389 en, meer naar de Amstel, het Nieuwe Nonnenklooster in 1402. Na de Alteratie in 1578 werd hier het Sint-Pietersgasthuis ondergebracht. Uitgaande van historisch kaartmateriaal lag het onderzoeksterrein ingeklemd tussen de bebouwing van het Nieuwe Nonnenklooster en de Amstel. De opgraving wees uit dat de ondergrond bestond uit oeveraanplempingen waarmee rond 1500 de binnenbocht van de rivier werd ingedamd om bouwruimte te creëren buiten

het kloosterterrein. Op de natuurlijke Amstelklei werden ophogingspakketten aangetroffen van veenzoden, rietmatten en stadsafval met laat-15de/vroeg-16de-eeuws vondstmateriaal, waaronder een 15de-eeuws textiellood met daarop het wapen van Amsterdam en een scheepsafbeelding (afb. 8) en een fragment van een pijpaarden reliëf met het hoofd van Christus (afb. 9). Onder het hoofdgebouw van Sint Bernardus uit 1883-1900 waren bouwsporen uit verschillende periodes aanwezig (afb. 10). Er bleek sprake van een grote continuïteit in het gebruik van het terrein waarbij telkens werd voortgebouwd op voorgaande structuren. De oudste restanten behoorden tot vroeg-16de-eeuwse woonhuizen die op de aangeplempte Amstel-oever waren gebouwd. Ze hadden roosterfunderingen van ronde grenenhouten balken met eikenhouten gordingen en daartussen dunne slieten. Het metselwerk bestond uit gele (20,5 x 9,5 x 4,5 cm) en oranje(bruine) bakstenen (19,5 x 9,5 x 5 en 20,5 x 10 x 5 cm). In het midden van de 17de eeuw werd de kade van de Oude Turfmarkt heringericht en werden de laatmiddeleeuwse huizen verbouwd. Op de oorspronkelijke roosterfunderingen werden nieuwe muren gemetseld van geelbruine baksteen (16,5 x 7,9 x 4,2 cm). Deze muren dienden op hun beurt in de jaren '80 van de 19de eeuw als onderbouw voor de bouwmuren van rode baksteen (20,5 x 10 x 4,9 cm) van het Sint Bernardus Gesticht.

Gemeente Amsterdam, bureau Monumenten en Archeologie, J. Gawronski

Amsterdam * Oudezijds Voorburgwal 229 (Agnietenkapel) | Op 23, 24 en 26 augustus 2004 is een archeologisch onderzoek uitgevoerd in het kader van de verbouwing van het pand Oudezijds Voorburgwal 229, dat aan de noordzijde van de Agnietenkapel grenst. Het terrein maakte onderdeel uit van het Agnietenklooster. De huidige Agnietenkapel is gebouwd in 1470, nadat het klooster met de kapel uit 1397 bij de stadsbrand van 1452 was verwoest. Na de Alteratie in 1578 diende de kapel als opslagruimte van de Admiraliteit en in

Afb. 8. Amsterdam * Oude Turfmarkt 129-139 (Sint Bernardus). 15de-eeuws textiellood met de afbeelding van een schip, afkomstig uit de oeveraanplemping van de Amstel omstreeks 1500 (foto: bureau Monumenten en Archeologie, W. Krook).

Afb. 9. Amsterdam * Oude Turfmarkt 129-139 (Sint Bernardus). Fragment van een pijpaarden reliëf met het gezicht van Christus, afkomstig uit de oeveraanplemping van de Amstel omstreeks 1500 (foto: bureau Monumenten en Archeologie, W. Krook).

Afb. 10. Amsterdam * Oude Turfmarkt 129-139 (Sint Bernardus). Bovenaanzicht van de opgraving achter de voorgevel van het Sint Bernardus Gesticht. De muren van een van de 17de-eeuwse huizen rusten op de roosterfundering van een 16de-eeuwse voorganger (foto: bureau Monumenten en Archeologie, W. Krook).

1632 werd het *Athenaeum Illustre* (de Universiteit) erin ondergebracht. Tegenwoordig is hier het Universiteitsmuseum gevestigd. Het kloosterterrein ter hoogte van het aangrenzende perceel Oudezijds Voorburgwal 229 werd na 1578 ingenomen door individuele woonhuizen, zoals te zien valt op de kaart van Van Berckenrode uit 1625. Het huidige pand werd in 1909 naar een ontwerp van architect P. Heyn gebouwd in opdracht van de N.V. Purperhoedveem en dient nu als kantoorruimte van het museum. Tijdens het onderzoek zijn binnen het pand muurresten uit verschillende periodes aangetroffen. De oudste betroffen een gebouw uit 1600 op het voormalige binnenterrein van het klooster. De fundering bestond uit een langshout en kespens van eikenhout op grenen palen van 16 cm doorsnede. De kespens waren met gesmede nagels op de paalkoppen vastgezet. Voor het muurwerk waren drie verschillende formaten rode baksteen gebruikt (26 x 12 x 5, 21 x 10,5 x 5 en 18 x 9-9,5 x 4,5 cm), die vermoedelijk voor een deel afkomstig waren van de sloop van de kloostergebouwen na 1578. Andere overblijfselen betroffen een waterkelder en een beerput (oranje baksteen, 23,5 x 11 x 4 cm) uit de gebruikperiode van het pand tussen 1600 en 1900. De inhoud van de beerput is verder niet onderzocht, aangezien de put niet door nieuwe funderingspalen zou worden verstoord en toegedekt ter plekke bewaard kon blijven. In het centrale deel van het perceel was in de 18de eeuw een kelder aangelegd van paarse baksteen (18,5 x 8 x 4 cm), waarvan de muren gedeeltelijk met witte tegels waren bekleed. Verder bleek dat voorafgaand aan de bouw van het huidige pand in 1909 alle bouwmuren waren geëgaliseerd. Het terrein is opgehoogd met zanderige grond die vermengd was met oudere resten uit de kloosterperiode die blijkbaar bij het grondwerk destijds waren vrijgekomen. Naast puin en leifragmenten bevatte het opvullingsmateriaal scherven uit de tweede helft van de 15de eeuw (aardewerk uit o.a. Aken, Siegburg, Raeren) en tevens resten van menselijke skeletten (afb. 11), vermoedelijk afkomstig van geruimde graven van het klooster.

Gemeente Amsterdam, bureau Monumenten en Archeologie, J. Gawronski

Afb. 11. Amsterdam *
 Oudezijds Voorburgwal 229
 (Agnietenkapel). De stenen
 traptrede van de 18de-eeuwse
 kelder op het binnenterrein
 van het voormalige Agnieten-
 klooster. Omstreeks 1909 is de
 kelder gevuld met geroerde
 grond waarin zich 15de-eeuwse
 scherven en skeletresten be-
 vonden, zoals deze schedel
 (foto: bureau Monumenten en
 Archeologie, W. Krook).

Amsterdam * Paardenstraat 17 | Na sloop van de drie panden Paardenstraat 17 en Amstelstraat 9 en 11 ten behoeve van nieuwbouw is op 11-14 oktober 2004 een archeologisch onderzoek uitgevoerd. De bouwlocatie is gelegen in een gebied dat aan het einde van de 16de eeuw bij de stad werd getrokken nadat een nieuwe stadswal ten zuiden van de Amstelbocht was aangelegd. De bebouwing verliep in snel tempo en aan het begin van de 17de eeuw was er sprake van een nieuwe buurt waarvan veel bewoners werkzaam waren als stalhouders, sloopers en koetsiers op de Botermarkt (het huidige Rembrandtplein) en het wagenplein bij de nabij gelegen Regulierspoort. Deze geschiedenis klinkt door in de namen van de Paardenstraat en Wagenstraat. Het archeologisch onderzoek leverde een profiel op van de natuurlijke ondergrond die bestond uit (grijze) Calaisklei op 4,9 m onder N.A.P. en een pakket (Holoceen) Hollandveen vanaf 3,3 m onder N.A.P. Op het veenpakket bevond zich een 30 cm dikke kleiafzetting die mogelijk van overstromingen van de Amstel afkomstig was of tot de eerste ophoging ter plekke kon behoren. De kleilaag was afgedekt met een rietmat (op 3 m onder N.A.P.) waarop (vanaf 1,7 m onder N.A.P.) een ophogingspakket van kleiige veenplaggen was aangebracht. Sporadisch scherfmateriaal duidt erop dat het terrein rond 1600 bouwrijp werd gemaakt. De eerste bebouwing bestond uit een eenvoudig bouwsel met een niet onderheid langshout als fundering met eensteens bakstenen muren (16,5 x 8 x 3,5 cm) en een plavuizen vloer (15 x 15 x 2,5 cm). In de eerste helft van de 17de eeuw werd het terrein opgehoogd met zand en puin en werd er achter het huis aan de Amstelstraat (dat door diepe onderkeldering was verstoord) een losstaand achterhuisje of werkplaats van 5,5 m breed opgericht. Het bouwsel was ook weer niet onderheid gefundeerd op een langshout van secundair gebruikt eikenhout (37 cm breed en 11 cm dik), dat rustte op kessen van 12 x 9 cm die op hun beurt werden ondersteund door 2 grenen planken (2 cm dik, 20 cm breed). Een dergelijke variant van een fundering op staal uit de 17de eeuw was nog niet eerder bij archeologisch onderzoek in Amsterdam aangetroffen. De muren waren opgetrokken uit eensteens bakstenen (18,5 x 9,5 x 4 cm) en de vloer bestond uit groen/oranje plavuizen (23,5 x 23,5 x 3,4 cm), waarover in de tweede helft van de 17de eeuw een nieuwe vloer van iets kleinere plavuizen (22,5 x 22,5 cm) werd gelegd. In de 18de eeuw werd de tweede plavuizen vloer opgehoogd met een eikenhouten planken vloer op een dubbele balklaag (eveneens eiken, 12 x 8 cm) en werd een hardplaats aangelegd. Achter het huisje lag een straatje van gele ijsselsteentjes van 17 x 7,5

Afb. 12. Amsterdam * Paardenstraat 17. Gewelfde goot van het eind-19de-eeuwse beerput-afvoerstelsel aan de Paardenstraat, waarmee op de Amstel werd geloosd (foto: bureau Monumenten en Archeologie, W. Krook).

x 3,5 cm die in de 18de eeuw werden vervangen door een bestrating van gele klinkers van 18 x 8 x 3,5 cm. Deze vrijstaande bebouwing moest aan het eind van de 19de eeuw plaats maken voor een groot bakstenen gebouw met een interne pijlerfundering van poeren. Tezelfdertijd werd een beerput-riool aangelegd, bestaande uit een gesloten boogvormige afvoergoot (afb. 12), gemetseld van rode baksteen (23 x 11,5 x 4 cm) en paarse klinkers (22 x 10 x 4 cm), waarop stortkokers van latrines uitkwamen en die was aangesloten op een bezinkput. Vanaf de bezinkput liep de goot naar de Amstel en loosde waarschijnlijk in de rivier. Dit is het eerste voorbeeld in Amsterdam van een dergelijke rioolgoot die de overgang lijkt van de traditionele afzonderlijke beerputten naar het latere rioolstelsel.

Illustratief voor de vroegere bedrijvigheid met paarden was de vondst van een grote waterput direct aan de voorkant van het perceel Paardenstraat 17, hetgeen duidt op de vestiging van een stal: waterputten voor huishoudelijk gebruik bevonden zich doorgaans bij het achterhuis.

Gemeente Amsterdam, bureau Monumenten en Archeologie, J. Gawronski

Amsterdam * Vijzelstraat 121-131 | Na sloop van de percelen Vijzelstraat 121-131 is op 23 november 2004 onderzoek gedaan naar de aanwezigheid van eventuele beerputten op het vrijgekomen terrein. Daarbij is ook informatie verzameld over de bodemopbouw, waarbij bleek dat over het hele terrein dezelfde kleiige ophoging was aangebracht, waaronder sporen van een voorgaande bouw- of gebruiksfase ontbraken. Dit duidt erop dat percelen weiland aan de Vijzelstraat in één keer zijn opgehoogd voordat ze als bouwerven aan individuele kopers werden uitgegeven. Dit zijn aanwijzingen voor de grootschalige aanpak van de stadsuitbreiding van 1660, waarvan dit gebied deel uitmaakte. Ook werden een waterkelder, een beerput en een waterput aangetroffen, die ondanks recente bodemverstoringen bewaard waren aangezien ze voldoende diep waren ingegraven (afb. 13). Ze dateerden uit de

18de eeuw en waren tot in de 19de en zelfs 20ste eeuw gebruikt, waarbij de waterkelder en waterput als latrine dienden. De waterkelder (binnenmaat 1,20 x 1,2 m) was gemetseld van bakstenen van 22,5 x 10 x 4 cm en aan de binnenzijde bekleed met geglazuurde plavuizen (21 x 21 x 3 cm). De bak bevatte naast wat beer geen vondsten en bleek regelmatig te zijn geleegd. Dit gold ook voor de gemetselde beerput (1,60 x 1,7 m) met een bescheiden (laat-)20ste-eeuwse vulling. De ronde waterput (binnenmaat 65 cm) was gemetseld van rode tapse bakstenen (19 x 8,6/6,2 x 3,9 cm) en was gevuld met beer met enkele 18de-19de-eeuwse vondsten. Opmerkelijk was de 18de-eeuwse 'drinkuit' van loodglas, die ondanks zijn kwetsbaarheid gaaf uit de puinvulling werd gehaald (afb. 14). Het is een onalledaags klokvormig drinkglas zonder voet dat alleen op zijn kop kon worden neergezet en daarom zo snel mogelijk moest worden leeggedronken.

Gemeente Amsterdam, bureau Monumenten
en Archeologie, J. Gawronski

Andijk * Fruittuinen | Van 6 t/m 9 december en op 13-14 december 2004 is door Hollandia een inventariserend veldonderzoek uitgevoerd op de locatie 'Fruittuinen' te Andijk vanwege woningbouw ter plaatse. In overeenstemming met het advies in het bureauonderzoek (Vaars & Floore 2004) vond het veldonderzoek plaats in de vorm van 37 proefsleuven. Het Westfriese gebied is vanaf het Laat-Neolithicum herhaaldelijk gekoloniseerd en weer woest geworden. De bewoningsfasen lijken in het Neolithicum en de Bronstijd samen te hangen met de gevolgen van opeenvolgende sedimentatiefasen die hun invloed via het Zeegat van Bergen deden gelden. In essentie vormden de zavelige, hoger gelegen fossiele kreek- en

Afb. 13. Amsterdam *
Vijzelstraat 121-131. Waterput
van de 18de-eeuwse bebouwing
aan de Vijzelstraat, in de 19de
eeuw hergebruikt als latrine
(foto: bureau Monumenten en
Archeologie, W. Krook).

Afb. 14. Amsterdam * Vijzelstraat 121-131. 18de-eeuwse 'drinkuit' van loodglas afkomstig uit met puin gevulde waterput (foto: bureau Monumenten en Archeologie, W. Krook).

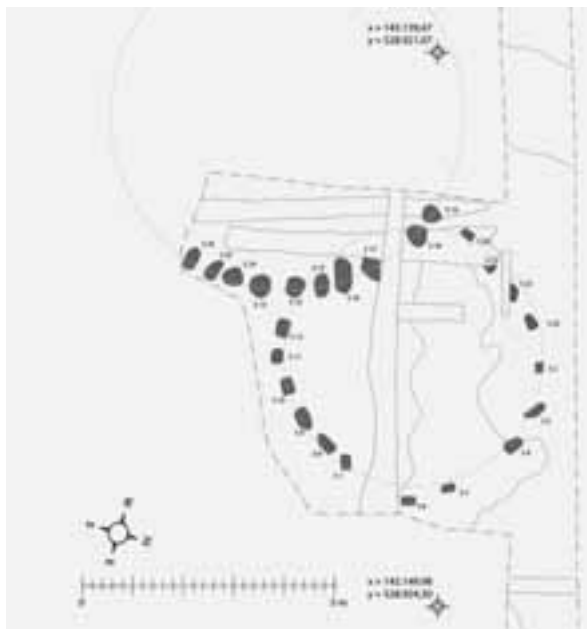
geulbeddingen de meest bewoonbare gebieden in het toenmalige waddenlandschap dat we nu kennen als West-Friesland. Door inklinking van de meer algemeen voorkomende komkleiafzettingen, vormden de zavelige, zandige kreekafzettingen in de loop van de tijd hoger gelegen ruggen in het landschap. De prehistorische en middeleeuwse bewoning heeft zich om begrijpelijke redenen op deze ruggen geconcentreerd. De ondergrond van de Fruittuinen bestaat deels uit deze oude kreekafzettingen. Na de Bronstijd is er in West-Friesland sprake van een bewoningshiaat. Door de sluiting van het Zeegat van Bergen stagneert vanaf ca 900 voor Chr. de waterafvoer zodanig dat er veenontwikkeling plaatsvindt en het gebied nagenoeg onbewoonbaar wordt. De eerstvolgende sporen van menselijke activiteiten in West-Friesland dateren pas weer uit de Vroege Middeleeuwen. Als gevolg van een sterke mate van vergraving van de bodem door ploeg- en/of egaliseringsactiviteiten zijn oorspronkelijk aanwezige archeologische resten gedeeltelijk uitgewist. Dit laatste is vaker geconstateerd op kreekruggen, die door reliëfinversie hoger zijn komen te liggen dan de omliggende komkleigebieden. In het noordelijk deel van de Fruittuinen is een kleine kreekrug aangetroffen waarop twee ronde structuren uit de Bronstijd zijn aangetroffen (afb. 15).

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, J.P.L. Vaars

Andijk * Pioenrozentuin | Op 26 februari 2004 werd door Hollandia een inventariserend veldonderzoek uitgevoerd op de locatie 'Pioenrozentuin' te Andijk. Nieuwbouwplannen vormden een ernstige bedreiging voor mogelijk aanwezige archeologische resten uit diverse perioden, tussen het Laat-Neolithicum en de Middeleeuwen. Het onderzoek vond plaats in de vorm van een bureauonderzoek gevolgd door een proefsleuf over de volle lengte van het perceel. De ondergrond van de locatie bestaat uit zavelige en zandige afzettingen van een fossiele kreekrug. Dergelijke, hoger gelegen, elementen waren in het verleden aantrekkelijke locaties voor akkerbouw en bewoning. De aangetroffen greppels op de kop van de kreekrug vormen aanwijzingen voor menselijke activiteiten in het verleden. Als gevolg van een sterke mate van vergraving van de bodem door ploeg-en/of egaliseringsactiviteiten is het niet uitgesloten dat oorspronkelijk aanwezige resten geheel of gedeeltelijk uitgewist zijn. Dit laatste is vaker geconstateerd op de kreekruggen, die door reliëfinversie hoger zijn komen te liggen dan de omliggende komkleigebieden. Daarnaast is het mogelijk dat de proefsleuf juist één of meerdere sporenconcentraties heeft gemist. De afwezigheid van artefacten in de greppels en in de bouwvoor vormt evenwel een belangrijke aanwijzing dat de locatie tot de periferie van het prehistorisch landschap behoorde.

*Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie,
G.T.C. van den Berg, P.M. Floore & J.P.L. Vaars*

Afb. 15. Andijk * Fruittuinen. De twee ronde structuren op de kreek-rug (tekening: Hollandia).

Beverwijk * Adrichemlaan | Aan de Adrichemlaan werd in een rioolsleuf, dichtbij hoeve Adrichem, een aantal vondsten gedaan, voornamelijk baksteenfragmenten. Ook een fragment van een kogelpot (vermoedelijk 13de-eeuws) en een fragment van een wijnglas (vermoedelijk 17de-eeuws) zijn aangetroffen. De fragmenten bevonden zich in een laag van bruin zand. De vondsten komen uit de omgeving van Kasteel Adrichem, dat in de 13de eeuw is gebouwd. Waarschijnlijk betreft het hier het huis van Gerard van Velsen, één van de moordenaars van Floris V (Roefstra 2002). De voorburch van het kasteel is nooit gevonden, maar kan wellicht in de nabije omgeving van deze vondst hebben gestaan. Boven het bruine zand bevond zich op één plaats een laagje baksteenpuin en mortel. Dit zijn waarschijnlijk overblijfselen van de Puinweg die hier in de 17de eeuw heeft gelopen en bestond uit puin van kasteel Adrichem. Onder het bruine zand lag een dun laagje duinzand.

Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk, J. Kleijne Mak, J. Hendrikse & M.C.Vet

Beverwijk * Buitenplaats Akerendam | In 2004 is een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd in verband met een geplande herinrichting van een gedeelte van het omgrachte terrein van de buitenplaats Akerendam in de gemeente Beverwijk. Bij deze herinrichting zou naar verwachting maximaal 0,2 m van het huidige maaiveld worden afgegraven. De buitenplaats Akerendam is gebouwd rond 1639 door de Amsterdamse koopman-regent Jan Bicker. De naam Akerendam is vermoedelijk terug te voeren op de naam van de akker waarop de buitenplaats is gebouwd, namelijk 'den Aeck' (Broersen 1992). Volgens oude kaarten heeft het huis in de loop van de tijd verschillende verbouwingen ondergaan. De oudst bekende tekening van Akerendam is een schets van Daniel van Breen uit 1648/1649. De buitenplaats inclusief het park is Rijksmonument.

In het plangebied zijn tijdens het inventariserend archeologisch onderzoek resten uit de Nieuwe Tijd aangetroffen. Alle resten (voornamelijk brokjes baksteen en mortel) zijn aangetroffen in een verstoorde laag die direct onder de bouwvoor ligt. De verstoorde laag vari-

eert in dikte van 0,5 tot 1,3 m en is vermoedelijk ontstaan door oudtijdse en recente bouwen sloopwerkzaamheden. Tijdens het onderzoek is geen aanvullende informatie verkregen over de exacte ligging van twee voormalige achtervleugels van het huis van Akerendam.

Voorafgaand aan het onderzoek werd het niet waarschijnlijk geacht dat op de plaats van Akerendam een (middeleeuwse) voorganger heeft gestaan. Uit het bureauonderzoek kwam echter naar voren dat tijdens niet-archeologische graafwerkzaamheden op het terrein wel een fundering was waargenomen die mogelijk was opgebouwd uit kloostermoppen. Tevens is tijdens het veldonderzoek in één boring een scherf laatmiddeleeuws aardewerk aangetroffen. Omdat het onzeker is of het daadwerkelijk om kloostermoppen gaat en omdat de kloostermoppen kunnen zijn hergebruikt, kan de fundering niet met zekerheid in de Late Middeleeuwen gedateerd worden. Ook de scherf laatmiddeleeuws aardewerk kan niet met zekerheid aan laatmiddeleeuwse bewoning worden toegeschreven, omdat het mogelijk is dat de scherf met afval of ophogingsmateriaal van elders is meegekomen. In het plangebied zijn geen aanwijzingen voor vindplaatsen uit de Prehistorie, Romeinse Tijd of Vroege Middeleeuwen aangetroffen (Molenaar 2004a).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, S. Molenaar

Beverwijk * Luxemburglaan | De heer J. Hendrikse meldde dat er, door een lage waterstand in de vijvers nabij de ‘Animal Farm’ aan de Luxemburglaan, een waterput van groot formaat middeleeuwse baksteen (de zogenaamde kloostermoppen) in de bodem van de vijver zichtbaar geworden was. Tijdens een vluchtig onderzoek werd vastgesteld dat de bakstenen secundair gebruikt waren en waarschijnlijk afkomstig waren van een boerderij die aan het eind van het buurtschapje *Hofland* – op de oude strandwal – stond. Enige fragmenten aardewerk, namelijk inheems-Romeins en laatmiddeleeuws kogelpot werden eveneens aangetroffen in de nabijheid van de waterput. De kloostermoppen meten ? x 14,5 x 7,5 cm; dit leidt tot een datering van rond 1250. De bakstenen zijn waarschijnlijk afkomstig van voormalige kasteel Oosterwijk (Roefstra 2002).

Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk, Jos Kleijne Mak & Jaap Hendrikse

Blaricum * Blaricummeermeent | In opdracht van de gemeente Blaricum heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2004 een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd in plangebied Blaricummeermeent te Blaricum, in verband met de voorgenomen aanleg van een nieuwbouwwijk en een bedrijventerrein in dit gebied. Het inventariserend archeologisch onderzoek bestond uit een bureauonderzoek en een verkennend en karterend booronderzoek. Het verkennend (hand)booronderzoek heeft aangetoond dat in het plangebied een goed geconserveerd, verdrongen dekzandlandschap aanwezig is, met dekzandruggen, -kopjes en -laagten. In een aantal boringen is houtskool aangetroffen. Andere archeologische indicatoren zijn niet gevonden. Aan de hand van diepteligging en het reliëf van het dekzand, gecombineerd met informatie over bodemvorming en de aanwezigheid van zogenaamde gradiëntzones, is een archeologische verwachtingskaart opgesteld waarop zones met een hoge, middelmatige en lage archeologische verwachting staan aangegeven. Tijdens het karterend (mechanisch) booronderzoek zijn de zones met een hoge archeologische verwachting onderzocht op het voorkomen van archeologische resten. Tijdens deze fase van het onderzoek is houtskool, kwarts en bewerkt vuursteen aangetroffen in een archeologisch interessant deel van het verdrongen dekzandlandschap, namelijk de relatief hoog gelegen

delen van het dekzand in het zuiden en zuidoosten van het plangebied en in een, wat lager gelegen, gradiëntzone in het noordelijke deel van het plangebied. Aan deze zones was een hoge archeologische verwachting toegekend. Het was niet mogelijk de aanwezigheid van archeologische resten te begrenzen en de context vast te stellen (De Waal 2004).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, M.S. de Waal

Bloemendaal * Aelbertsberg | Tijdens het uitgraven van een bouwput aan de Zomerzorggerlaan 2 te Bloemendaal, is op 15 november 2004 een archeologische begeleiding uitgevoerd. Aan de hand van deze begeleiding kon een gracht met bijbehorende beschoeiing worden aangetoond. Deze gracht heeft behoord bij het voormalig kasteel Aelbertsberg. Gedurende het archeologisch onderzoek van het IPP van de Universiteit van Amsterdam in de jaren 1983-1984 werd de betreffende gracht reeds aangetoond. Op basis van de archeologische begeleiding uit 2004 blijkt dat de gracht zich verder naar het zuiden heeft uitgestrekt. Op de stort werd aardewerk uit de 15de eeuw aangetroffen. Bijzonder is de vondst van een leitie waarop een primitief poppetje is afgebeeld. Mogelijk betreft het een 'kindertekening'.

Archeologische Werkgroep Haarlem, Erik Weber

Bloemendaal * PZ-terrein | Op het voormalig PZ-terrein is een gebied van ca 50 bij 50 m vervuilde grond in het kader van de bodemsanering tot 5 m diep afgegraven. In de periode van 9 november tot en met 23 december 2004 zijn de saneringswerkzaamheden archeologisch begeleid. Tijdens de begeleiding is een zuidwest/noordoost-lopende duinvallei aangetroffen. Op de bodem en tegen de 'hellingen' van de duinvallei is in een latere fase een pakket veen afgezet. Uit (de toplaag van) het pakket veen op de westelijke helling van de duinvallei is zowel aardewerk als bot uit de Late IJzertijd afkomstig. Aan de oostzijde van de duinvallei was de aanwezige cultuurlaag aan de bovenzijde afgetopt. Gezien de grote hoeveelheid aangetroffen bot en aardewerk heeft zich waarschijnlijk in de nabijheid een huisplaats bevonden. De profielwanden zijn over een lengte van 80 m geschoond en gedocumenteerd.

Archeologische Werkgroep Haarlem, Erik Weber

Castricum – Bakkum * Bleumerweg | In opdracht van de provincie Noord-Holland is in 2004 een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd in verband met de eventuele aankoop van het onderzoeksgebied, in het kader van de robuuste verbindingzone 'Van kust tot kust' in de gemeente Castricum. Doel van dit onderzoek was een waardering van de in 2002 aangetroffen archeologische resten en, voor zover mogelijk, een indruk te geven van de kwaliteit (gaafheid en conservering), aard, datering, omvang en diepteligging ervan. Tijdens het inventariserend archeologisch onderzoek is door middel van boringen in een grid van 40 bij 50 m één archeologische vindplaats aangetroffen in het midden van het onderzoeksgebied. Hier zijn in 9 boringen archeologische indicatoren waargenomen in de top van de kwelderwalafzettingen (tussen 0 en 100 cm onder het maaiveld). Het betreft hier onder andere houtskool, verbrand leem, onverbrand bot, aardewerk en fosfaatvlekken. Aan het oppervlak werd eveneens materiaal verzameld. Het betreft waarschijnlijk een nederzettingsterrein van ca 3,5 ha. Mogelijk gaat het om een opeenvolging van enkele huisplaatsen. Deze zullen op basis van het aangetroffen aardewerk vermoedelijk dateren uit de Vroege Middeleeuwen (De Kort 2004).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, J.-W. de Kort

Castricum – Limmen * De Krocht | Van eind april tot eind juni 2004 vond de tweede en laatste opgravingscampagne plaats op het terrein van De Krocht. In opdracht van de provincie Noord-Holland wordt het onderzoek uitgevoerd door het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam, in samenwerking met amateur-archeologen uit de regio (zie voor de voorgeschiedenis en eerste resultaten van het onderzoek Dijkstra e.a. 2004). Er is naar gestreefd een zo groot mogelijk aaneengesloten oppervlak op te graven, dat aansluit op het areaal van 2003. Op deze wijze kon een compleet beeld van de structuur van verschillende naast elkaar gelegen en in tijd opeenvolgende erven worden verkregen. Het opgraven van het gebied dat in 1996 slechts inventariserend was onderzocht was daarbij niet onbelangrijk, omdat zich hier een aantal nog niet goed te dateren huisplattengronden uit de beginfase van de nederzetting bevonden. Naar verwachting zou het zuidelijk deel van De Krocht meer verstoord zijn en van een lagere prioriteit. In beide campagnejaren kon zo een aaneengesloten gebied van 1,2 ha opgegraven worden.

Er werden enkele sporen uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en de Merovingische periode gevonden en een uitgestrekte plattelandnederzetting, die gedateerd kan worden van de (Laat-) Karolingische tijd tot in de Late Middeleeuwen (9de-14de eeuw). De sporen van deze nederzetting zetten zich voort in zuidelijke richting, langs de greppelzone van de landweg die aansluit op de nog bestaande Uitgeesterweg. De sporendichtheid langs dit deel van de landweg was iets minder groot dan in 2003. Naar het westen toe bleef sprake van een grote dichtheid, met name door de hoeveelheid afwateringsgreppels en waterputten. Gerekend over beide campagnejaren zijn zo'n 55 verschillende gebouwstructuren en 70 waterputten opgegraven. De zuidgrens van de opgraving werd bepaald door de aanwezigheid van een zone met postmiddeleeuwse kuilen, waarschijnlijk gegraven voor zandwinning. Uit de proefsleuf van 1995 was bekend dat deze verstoorde zone zich verder naar het zuiden uitstrekte. Omdat nederzettingssporen uit de Merovingische en Vroeg-Karolingische periode op het hogere deel van De Krocht uitbleven, is extra aandacht besteed aan het lager gelegen terrein richting de Molensloot. Aanwijzingen voor daadwerkelijke bewoning uit voornoemde periode zijn hier echter niet vastgesteld. Geconcludeerd moet worden dat weinige scherven uit deze fase ofwel behoren bij geheel verdwenen gebouwsporen op het hogere deel van De Krocht, ofwel incidenteel als afval zijn meegevoerd met mest voor een op De Krocht gelegen akkercomplex. De bewoning uit deze periode bevond zich dan in de directe omgeving, bijvoorbeeld nabij de oude dorpskerk.

De nederzetting ontstond in de eerste helft van de 8ste eeuw en bestond waarschijnlijk uit een twee- tot drietal parallel gelegen erven met een oriëntatie van west-zuidwest – oost-noord-oost. De landweg moet, gezien de parallel daaraan gelegen begraving uit het begin van de 8ste eeuw, al een rol hebben gespeeld. Ongeveer 80 m ten oosten van deze weg, op de overgang naar lager gelegen terrein, werd het nederzettingsterrein afgesloten door een brede greppel. De fragmentarische gebouwen uit deze periode zijn bootvormig. Vanaf de tweede helft van de 9de eeuw domineren rechthoekige gebouwen. Uit de 10de eeuw dateren onder meer een 7 x 33 m grote boerderij, waar uit één van de paalkuilen een compleet randfragment Duisburgaardewerk tevoorschijn kwam. Waarschijnlijk werd dit gebouw geflankeerd door een gebouw met een bijzondere vorm, namelijk tweeschepig met een breedte van ca 10 m en een lengte van 17 m. Vooralsnog wordt dit gebouw geïnterpreteerd als een speciale voorraadschuur. Er moet nog worden onderzocht of deze verandering in de bedrijfsvoering samenhangt met bezit in Limmen van de Hollandse graaf of de abdij van Egmond. Vanaf ongeveer de tweede helft

van de 10de eeuw is sprake van een lichte verschuiving van de oriëntatie van de bewoning naar vrijwel oost-west, een richting die tot op de dag van vandaag is gehanteerd. In de 11de-13de eeuw vinden we naast lange rechthoekige gebouwen ook kortere, doorgaans bootvormige gebouwen, die als twee-eenheid op een erf lijken voor te komen. Mogelijk wijst dit op het in gebruik nemen van de lange rechthoekige gebouwen als voorraadschuren, terwijl de kleinere gebouwen een woon- en stalfunctie hadden. Met ingang van de 14de eeuw concentreert de bebouwing zich in het noordelijk deel van De Krocht. Vanaf de 15de eeuw is het gebied alleen nog in gebruik als bouwland en is de bewoning verschoven naar locaties buiten het opgravingsgebied, zoals het erf van de boerderij van Welboren en langs de Rijksweg.

De aanleg van een profiel dwars op de Molensloot bood inzicht in de geologische opbouw van de westflank van De Krocht. De in de ondergrond van De Krocht aanwezige veenlaag wigt naar het zuidwesten toe uit over strandwalzand. In het lagere deel zijn over het veen vanuit het Oer-IJ enkele mariene kleilagen afgezet. In het hogere deel van het profiel is, net als elders op De Krocht, het veen overstoven door duinzand. Door de middeleeuwse bewoners uit de naastgelegen nederzetting zijn in de loop der tijd diverse, parallel aan elkaar gelegen afwateringssloten gegraven tot in de veenlaag. Het dichtspoelen van deze sloten met zand noopte telkens weer tot nieuwe graafwerkzaamheden. Na 1500 lijkt een ophoging met zand te zijn aangebracht om het terrein minder drassig te maken.

Van de vondsten waren, naast een mogelijk Laat-Karolingische benen kam (afb. 16) en enkele vrijwel complete potten Pingsdorf-aardewerk uit enkele waterputten, de resten van scheepshout het meest tot de verbeelding sprekend. Deze werden ontdekt op een tweetal locaties. In een kuil die tevoorschijn kwam onder ingraving van een waterput uit ongeveer 1100 kwamen twee wrangen (V-vormige ribben) van eikenhout tevoorschijn. Elders bleek de mantel van een waterput te zijn samengesteld uit afgedankt scheepshout, waarbij de huidplanken rechtop waren gezet en enkele wrangen tegen de buitenzijde waren geplaatst om de planken bijeen te houden. De datering van deze put ligt waarschijnlijk in de 9de eeuw. Het scheepstype is vergelijkbaar met het 11de-12de-eeuwse middeleeuwse bootje dat in 1974 nabij Velsen gevonden is (De Weerd 1987).

Tijdens de opgraving is relatief veel hout aan het licht gekomen. Het hout bleek veelal goed geconserveerd te zijn, wat onder andere tot uiting komt in de stevigheid van de houtvondsten. Voor de aanleg van een aantal waterputten bleken vaak gekloofde stammen van eik en es te zijn gebruikt, die in een vierkant verband boven elkaar werden gelegd. Op sommige stammen zijn de bijlinslagen van het gebruikte gereedschap duidelijk zichtbaar gebleven. Daarentegen is voor de bouw van een 12de-eeuwse waterput tweedehands hout gebruikt, waarschijnlijk afkomstig van sloopmateriaal. Een muurplaat van esenhout met ovale gleuven (voor dwarsverbindingen) behoort tot het hergebruikte materiaal. Ook konden houtwormgaten worden waargenomen.

Over de resultaten van deze grootschalige opgravingscampagne, de eerste vlakdekkende opgraving van een middeleeuwse nederzetting op het zand in Kennemerland, zal in de loop van 2005 een basisrapportage verschijnen.

AAC / Universiteit van Amsterdam, M.F.P. Dijkstra, S. Lange & J. de Koning

Castricum – Limmen * Rijksweg | In 2004 zijn een bureau- en een karterend booronderzoek uitgevoerd in verband met de geplande bouw van 16 appartementen in de gemeente Castricum. Tijdens het inventariserend archeologisch onderzoek is één archeologische vindplaats

Afb. 16. Castricum – Limmen * De Krocht. Botten kam uit een waterput, datering waarschijnlijk Laat-Karolingisch (foto: AAC).

Het betreft waarschijnlijk een deel van de periferie van een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd. De vindplaats is slecht geconserveerd. De omvang van de vindplaats is niet goed vast te stellen, omdat deze tot ca 1,25 m onder het maaiveld verstoord is door groundbewerking ten behoeve van de bollenteelt. Naar verwachting zullen sporen behorende tot deze periferie (zoals greppels, erfscheidingen en dergelijke) hierdoor geheel verdwenen zijn (Soonius 2004a).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, C.M. Soonius

Castricum & Uitgeest * Zes AMK-terreinen | In opdracht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en de Provincie Noord-Holland heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2003 een onderzoek uitgevoerd op zes archeologische terreinen in de gemeenten Uitgeest en Castricum. Het onderzoek vormt een bijdrage aan een kwaliteitsbepalend onderzoek en maakt deel uit van het NWO/BBO-programma ‘Behoud en Beheerprogramma Oer-IJ-estuarium’ en het project Beheer en Behoud Archeologische Vindplaatsen dat momenteel wordt uitgevoerd door de provincie Noord-Holland. De zes terreinen zijn op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) van de ROB aangegeven als terreinen van archeologische waarde en hoge archeologische waarde. Op de terreinen zijn onder meer sporen van bewoning uit de Late IJzertijd en/of Romeinse Tijd en de Middeleeuwen aanwezig. Het onderzoek op vijf van de zes terreinen sluit aan op eerder archeologisch onderzoek dat op deze terreinen is uitgevoerd (Molenaar e.a. 2003).

Tijdens het kwaliteitsbepalend onderzoek zijn op alle terreinen archeologische lagen aangetroffen. In vrijwel alle gevallen ligt de basis van de archeologische lagen boven het vastgestelde polderpeil van het grondwater en boven de vastgestelde oxidatie/reductiegrens. Dit is de grens tot waar zuurstof de bodem in kan dringen. Omdat tijdens het veldonderzoek niet de werkelijke hoogte van het grondwater is gemeten, zal het peilbuizenonderzoek moeten uitwijzen in hoeverre de archeologische lagen (periodiek) boven het grondwaterpeil liggen. De ligging van de archeologische lagen ten opzichte van het grondwaterpeil is van groot belang voor de kwaliteit van de archeologische lagen. Archeologisch onderzoek dat in de periode 1994-2001 door RAAP is uitgevoerd op een aantal van de onderzochte terreinen heeft uitgewezen dat bij het verlagen van grondwaterpeilen archeologische lagen worden aangetast door met name zuurstof (oxidatie), ontkalking en gravende bodemdieren zoals mollen en wormen (Molenaar e.a. 2003). Deze aantasting zal op lange termijn leiden tot het verdwijnen van archeologische vindplaatsen (Molenaar 2004b).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, S. Molenaar

Enkhuizen * De Baan | In maart en april 2004 werd een opgraving uitgevoerd voorafgaand aan de sloop en herbouw van bejaardenwoningen op ‘De Baan’ te Enkhuizen. Het terrein was van oudsher bekend onder deze naam, daar ter plekke een deel van de lijn- of touwbanen van

Enkhuizen was gevestigd. Tot het eind van de 16de eeuw lag het terrein buiten de stadsmuren en was het vermoedelijk in gebruik als gras- en/of hooiland. Deze situatie komt overeen met het beeld op de kaart van Van Deventer (ca 1560). Tussen 1560 en 1574 werd het terrein herverkaveld, waarbij de onregelmatige blokverkaveling werd verruild voor een regelmatige strekverkaveling, een project waaraan rond 1560, getuige de kaart van Van Deventer, al begonnen was. Eind 16de eeuw werd Enkhuizen flink uitgebreid door de aanleg van een nieuwe omwalling, ontworpen door de Alkmaarse burgemeester en vestingbouwkundige Adriaan Anthonisz. Met de omwalling werd het opgravingsterrein binnen de stadswallen opgenomen. Bij het onderzoek werd langs de westzijde van het terrein een reeks van kuilen aangetroffen, die wellicht aangelegd zijn voor de winning van klei ten behoeve van de omwalling. Het van oorsprong drassige terrein werd vanuit de oude stad aangeplempt en opgehoogd met elders gewonnen klei, zand en stadsafval, waarna nieuwe perceleringssloten of greppels door de ophogingslagen werden gegraven. Binnen enkele tientallen jaren zijn deze sloten geheel dichtgegooid met grote hoeveelheden stadsafval. Tussen het stadsafval bevonden zich vondsten die een duidelijke relatie tonen tussen Enkhuizen en verafgelegen regio's. Voorbeelden hiervan zijn spectaculaire hoeveelheden fragmenten van keramiek van het Iberisch Schiereiland (Spanje/Portugal) en Italië, en schelpen uit de Indische Oceaan.

Tussen ca 1598 en 1602 zijn de oudste lijnbanen op het terrein aangelegd. Deze datering, afkomstig van dendrochronologisch onderzoek, wordt bevestigd door een stadskaart van L.J. Waghenar uit 1598. Het lijnbaanterrein heeft een lengte van ca 300 m, juist voldoende voor de productie van trossen, die een minimale lengte van ca 220 m hadden (mondelinge mededeling J. ter Brugge, Visserijmuseum Vlaardingen). In deze oudste fase bestonden de lijnbanen slechts uit palenrijen in de openlucht. Tussen ca 1613 en 1616 werden houten schuren of overdekte galerijen aan de zuidzijde van de lijnbanen aangelegd, hier verder aangeduid met 'werkplaatsen'; het geheel van werkplaats en palenrijen wordt hier aangeduid als 'lijnbaan'. De werkplaatsen hebben een lengte van 25 a 40 m en een breedte van 3,5 a 4,5 m. Een deel van de reeds bestaande palenrijen is in deze fase opgenomen in de lange wanden van deze werkplaatsen. Dit blijkt uit het feit dat dendrodateringen uit de periode 1598-1602 én uit de periode 1613-1616 voorkomen in de lange wanden van de werkplaatsen. Binnen relatief korte tijd zijn de houten werkplaatsen vervangen door bakstenen werkplaatsen, vaak met iets andere afmetingen. Het merendeel van deze bakstenen werkplaatsen is blijkens de kaart van Blaeu reeds in 1648 alweer vervangen. Slechts aan de uiterste zuidwestzijde van het lijnbaanterrein is dan nog een smalle werkplaats van de oudste baksteenbouwfase te zien. De overige lijnbanen zijn dan al verbreed tot de dubbele breedte van de oorspronkelijke lijnbanen. Van deze tweede baksteenbouwfase zijn echter geen sporen aangetroffen. Waarschijnlijk zijn deze werkplaatsen minder diep gefundeerd geweest, waardoor ze geen sporen hebben achtergelaten in de ondergrond.

Blijkens een enquête uit 1801 was er in dat jaar nog maar één lijnbaan op het terrein actief. De overige lijnbanen stopten in de loop van de 18de eeuw met hun activiteiten door gebrek aan opdrachten. De overgebleven lijnbaan is tussen 1648 en 1832 minimaal nog éénmaal verbouwd. Op de kadastrale minuut van 1832 is nog één lijnbaan te zien, met een zeer lang overdekt gedeelte, die niet eerder op deze locatie is waargenomen. Waarschijnlijk betreft het dezelfde lijnbaan als die in de enquête van 1801. Voor het overige is het terrein blijkens deze kaart leeg en werd hoogstwaarschijnlijk weer door boeren gebruikt. Na 1832 zijn er geen gegevens meer over het opgravingsterrein gepubliceerd. Uit de late 19de of vroege 20ste

eeuw vormt een bakstenen waterkelder de enige aanwijzing voor bewoning aan de Wethouder Stapelstraat, aan de noordgrens van het opgegraven terrein. De eerste daaropvolgende sporen zijn van de in 2004 gesloopte bebouwing uit de jaren '60 van de 20ste eeuw.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, G.T.C. van den Berg

Enkhuizen * Paktuinen | In de periode 17 t/m 25 mei en 1 t/m 3 juni 2004 is op het terrein 'Paktuinen' (adres: Paktuinen 33 en 35, Havenweg 17, 18 en 19) een archeologische opgraving verricht. Tot voor kort was de onderzoekslocatie bebouwd met onder meer woningen en een grote palingrokerij/visverwerkend bedrijf. Na de sloop van de bebouwing, eind 2003, wil de huidige eigenaar ter plaatse koopwoningen laten bouwen. In een eerder uitgevoerd archeologisch bureauonderzoek (Alders 2003) werd geconcludeerd dat binnen het terrein waarschijnlijk resten konden worden aangetroffen van historische bebouwing en van de in de 16de eeuw bestaande stadsmuur en -gracht, die deel uitmaakten van de verdedigingswerken uit de Late Middeleeuwen. Deze gracht is afgebeeld op een stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit ca 1560. Later (vóór het midden van de 17de eeuw) is direct ten zuiden van het terrein de Nieuwe Haven aangelegd. Op een door Johannes Blaeu vervaardigde kaart van Enkhuizen (ca 1640) is deze stadsuitbreiding goed waarneembaar.

Tijdens het onderzoek bleek het archeologisch bodemarchief ter plaatse door bouwactiviteiten in de laatste eeuw zwaar verstoord te zijn. Hierdoor zijn geen intacte sporen en structuren uit de periode tussen ca 1600 en de late 19de eeuw meer aanwezig. Direct onder de opgravingsvlakken werd echter – vooral tussen het middendeel van het terrein en de Paktuinen – een nog vrijwel ongestoord bodemarchief geconstateerd. Hiervan is de bovenste fase, bestaande uit ophogingslagen uit de late 16de en vroege 17de eeuw, op een diepte van ca 0,5 m onder het maaiveld aangetroffen. Dit betekent dat oudere structuren en bewoningssporen op een dieper niveau verwacht kunnen worden. Ondanks de teleurstellende kwaliteit van het bodemarchief binnen de vooraf vastgestelde ontgravingsdieptes, werd een grote hoeveelheid gave polychrome majolica wandtegels geborgen, veelal met diervoorstellingen. De tegels, daterend in de vroege 17de eeuw, zijn beschreven in het rapport (Van den Berg & Vaars 2004a) en afgebeeld in een aparte catalogus bij dat rapport.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, G.T.C. van den Berg & J.P.L. Vaars

Graft-De Rijk * Woningbouwplan De Meelzak | In 2004 is een bureauonderzoek uitgevoerd in verband met de geplande ontwikkeling van woningbouwplan 'De Meelzak' in de gemeente Graft-De Rijk. Omdat de bodem in het plangebied sterk verontreinigd, of reeds gesaneerd is, heeft geen veldonderzoek plaatsgevonden. Hoewel het plangebied grotendeels binnen de historische kern van De Rijk ligt, hebben er vermoedelijk slechts enkele kleine gebouwtjes van vóór 1850 gestaan. In het centrale deel van het plangebied en het deel van het plangebied direct langs het Zuideinde zullen de resten van deze gebouwtjes naar verwachting volledig zijn verdwenen door bodemsaneringen. In het noordelijke deel van het plangebied, dat niet door sanering is verstoord, kunnen eventueel nog wel resten van historische bebouwing worden aangetroffen. Dit deel van het plangebied maakt deel uit van een Rijksbeschermd dorpsgezicht. Een gebouw in dit gebied is reeds zichtbaar op het Kadastrale Minuutplan van 1817 (Molenaar 2004c).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, S. Molenaar

Haarlem * Delftplein | Voor de realisatie van het Kennemer Gasthuis Noord aan het Delftplein te Haarlem, is in januari en februari 2004 een bouwput aangelegd. Deze werkzaamheden konden gedurende drie dagen archeologisch worden begeleid. In deze korte periode zijn de profielwanden geschoond en gedocumenteerd. Tijdens het schonen van de profielwanden is aardewerk aangetroffen. Dit materiaal wordt in de Late IJzertijd gedateerd.

Op basis van de profielwanden kon worden geconstateerd dat ter plekke een aantal diepgaande sporen aanwezig waren. Mogelijk betreft het paalgaten en afvalkuilen. De bovenzijde van de sporen bleek te zijn afgetopt door winderosie. De onderkant van deze sporen bevond zich respectievelijk tussen 65 en 80 cm onder N.A.P. Tijdens het booronderzoek van het bureau Archeologie van de gemeente Haarlem in 1999 zijn geen duidelijk herkenbare lagen op deze locatie aangetroffen.

Archeologische Werkgroep Haarlem, Erik Weber

Harenkarspel – Valkkoog * Valkkogerweg 10-12 | Op 20 oktober 2004 is een archeologisch booronderzoek uitgevoerd op het terrein van het perceel Valkkogerweg 10-12. Het plangebied ligt op de terp van Valkkoog. Deze terp bevindt zich volgens de geomorfologische kaart in een relatief laaggelegen vlakke met getijdenafzettingen. Deze vrij vlakke tot zeer vlakke afzettingen zijn kenmerkend voor het gehele gebied tussen Warmenhuizen en Schagen en zijn gevormd doordat het gebied regelmatig overstromde onder invloed van de getijden van de zee. De bodem in het plangebied is op de bodemkaart geclassificeerd als een *tuineerdgrond*. Deze bodems vormen de oudste cultuurgronden in dit gebied en worden vooral aangetroffen op de langgerekte ruggen van oude kreeksystemen. De 50 tot 80 cm dikke humeuze dekken zijn ontstaan door het opbaggeren van materiaal uit greppels en sloten. De tuineerdgronden rond Valkkoog hebben een humeuze bovengrond van lichte klei of soms zware zavel. De lintbebouwing van Valkkoog is gelegen op een reeks van huisterpen die in de loop der jaren aan elkaar gegroeid zijn. De afzonderlijke terpen zijn nog steeds te onderscheiden.

Wanneer de aanleg van deze structuren begonnen is, is nog niet vastgesteld, vermoedelijk aan het einde van de Vroege Middeleeuwen. Bij een in 2003 uitgevoerde archeologische waarneming in Valkkoog werd aangetoond dat in ieder geval één van de huisterpen minstens teruggaat tot de 12de-13de eeuw (Van den Berg 2003), terwijl bij een waarneming in 1979 ook materiaal uit de 9de-10de eeuw is aangetroffen (Woltering 1980). Op de minuutkaart uit 1832 is te zien dat ter plaatse van het plangebied een huis of boerderijtje staat. In de boringen werden ophogingslagen van een middeleeuws terplichaam aangetroffen, met daaronder een pakket veraard veen. Aanwijzingen voor recente vergravingen van het terrein, waardoor archeologische overblijfselen zouden zijn verdwenen of verstoord, zijn niet aangetroffen. Gebleken is dat de archeologisch interessante bodemlagen zich direct onder de bouwvoor, dus vanaf ca 35 cm diepte, kunnen bevinden. Vanaf hier zijn ophogingslagen van het terplichaam aanwezig en kunnen goed geconserveerde archeologische sporen en vondsten verwacht worden. Daarnaast moet in ieder geval vanaf een diepte van 95 cm onder het maaiveld rekening worden gehouden met de aanwezigheid van oude (bakstenen) funderingen. In de hieronder liggende ophogingslagen bestaat een nog grotere kans op de aanwezigheid van archeologische waarden. In het onder de terp liggende veenpakket kunnen overblijfselen van de eerste ontginning van het gebied worden aangetroffen. Bij de geplande verstoringsdiepte van 80 cm onder het maaiveld zouden de te verwachten archeologische waarden in het terplichaam tot op deze diepte vernietigd worden. Om te bepalen wat de

aard, omvang en kwaliteit hiervan is, is geadviseerd op de onderzoekslocatie een proefsleuvenonderzoek te laten plaatsvinden.

Noot: In februari 2005 hebben onderzoekers van Hollandia het geadviseerde proefsleuvenonderzoek uitgevoerd – hierover meer in de volgende jaargang van de Kroniek.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, G.T.C. van den Berg & J.P.L. Vaars

Heemskerk * Bachstraat/Zamenhof (Hogewerfje) | Op aanwijzing van een medewerker van de plantsoendienst Heemskerk is er een prikactie uitgevoerd door leden van de werkgroep. Volgens de medewerker stuitte hij zeven jaar eerder bij het aanplanten van het plantsoen op een groot bakstenen fundament van ca 1,50 meter breed. Op zijn aanwijzingen vond een eerste verkenning plaats, waarbij duidelijk weerstanden in de bodem werden aangetroffen. Bij een tweede prikactie werd het zoeken uitgebreid tot een groter gebied. Op verschillende plekken werden weerstanden geconstateerd. Door de bebouwing en afgraving van de voormalige terp ‘Hogewerfje’ is er waarschijnlijk al veel ongezien verloren gegaan. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) heeft in 1958 tijdens een zeer vluchtig onderzoek geconstateerd dat er onder de voormalige boerderij die op het ‘Hogewerfje’ stond, restanten van fundamenten aanwezig waren uit het laatste kwart van de 13de eeuw. Tevens zijn fragmenten aardewerk aangetroffen die duiden op bewoning vanaf de 12de eeuw. De resten die nu aangeprikt zijn bevinden zich ten westen van de waarneming van de ROB. Het lijkt hier te gaan om een groot gebouw. Uit de archieven is duidelijk geworden dat de locatie al in de 14de eeuw vermeld wordt (Roefstra 2002b). Op een kaart uit 1552 (Stavenuiter 2000) is te zien dat naast de mogelijke ‘stenen kamer’ (versteende boerderij met enige allure) op het ‘Hogewerfje’ een torenachtig, ommuurd gebouw staat. Waarschijnlijk is het aangeprikte fundament een overblijfsel van dit versterkte gebouw waarvan de geschiedenis nog onduidelijk is. Het is noodzakelijk om door onderzoek vast te stellen hoe groot de terp ‘Hogewerfje’ geweest is voordat die in 1958 gevlakt werd ten behoeve van woningbouw.

Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk, J. Roefstra & M.C. Vet

Heemskerk * Hoogdorperweg | Van 13 t/m 15 april 2004 is door Hollandia in opdracht van de gemeente Heemskerk en met assistentie van leden van de Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk een archeologisch onderzoek uitgevoerd op het plangebied Heemskerk Hoogdorperweg. Het onderzoeksterrein is gelegen aan de Hoogdorperweg nabij de kruising met de Duitslandlaan. Volgens het in 2003 verrichte vooronderzoek (Van den Berg 2003) bestond ter plaatse van het plangebied kans op archeologische overblijfselen uit diverse perioden, variërend van de Bronstijd tot de Middeleeuwen. De hier geplande woningbouw zou deze sporen tot op een diepte van ca 75 cm onder het maaiveld vernietigen en ter plekke van de rioolaansluiting tot op een diepte van ca 150 cm. Bij het onderzoek zijn ondanks het kleinschalige karakter van de ontgravingen belangwekkende vondsten gedaan. Deze bestaan onder andere uit een relatief groot aantal waterputten en paalkuilen die erop wijzen dat de strandwal van Heemskerk hier in de Vroege IJzertijd-Midden-Bronstijd intensief bewoond moet zijn geweest. Bijzonder is de aanwezigheid van zeker acht akkerniveaus waarin veelal nog zeer duidelijke ploegsporen bewaard zijn gebleven en waarvan de oudste vermoedelijk teruggaat tot het Late Neolithicum. De verschillende archeologische landschappen liggen hier als het ware als lagen over elkaar heen. We noemen dit ook wel ‘gestapelde landschappen’. De cultuurhistorische betekenis hiervan wordt nog versterkt doordat

de vindplaatsen door hun diepe ligging en de hoge grondwaterstand zeer goed bewaard zijn gebleven en zelfs organische resten zoals bot, hout en plantenresten bevatten. Hierdoor is het niet alleen mogelijk de menselijke bewoningsgeschiedenis te reconstrueren, maar kan zelfs een beeld geschetst worden van het oude landschap.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, G.T.C. van den Berg & J.P.L. Vaars

Heemskerk * Kerkhof Nederlands-hervormde kerk | Evenals in 2003 werden er tijdens plantsoenwerkzaamheden de nodige vondsten gedaan. De heer B. Wietsma, vrijwilliger van de stichting Terebinth, hield toezicht en waarschuwde naar aanleiding van zijn waarnemingen de archeologische werkgroep. Tijdens het inzaaien van graszaden werden grafsteentjes gevonden, die tot een groter geheel behoren (afb. 17). Tijdens het planten van een moerbeide aan de zuidzijde van het schip werd in het gegraven gat tot 1 m onder het maaiveld een 13de-eeuwse fundering van het kerkschip aangetroffen. Tufsteen, zoals aan de noordzijde, werd niet gezien. Misschien was het gat te ondiep of is tufsteen aan de zuidzijde niet aanwezig. Ook werd een fragment van 16de-eeuws beschilderd stucwerk aangetroffen aan de oostzijde van de kerk. Het fragment is waarschijnlijk afkomstig uit één van de grafkelders van de plaatselijke adel, die bijgezet werden in het koor van de middeleeuwse kerk. Tijdens de sloopwerkzaamheden in 1801 zijn dergelijke kelders aangetroffen.

Bij het doornemen van de vondsten uit de jaren '70 werden fragmenten gebrandschilderd glas aangetroffen. Aan de oostzijde werden ook nu fragmenten hiervan aan de oppervlakte aangetroffen (afb. 18). Hierop zijn heraldische wapens te zien zijn, namelijk tweemaal een fragment met het wapen van de families Van Renesse (een gouden omziende geluipaarde leeuw op een rood vlak met gouden blokjes), Van Assendelft, Van der Aa, en waarschijnlijk een fragment met het wapen van de familie Van Elderen. Waarschijnlijk is een deel van dit glas afkomstig van een schenking door Nicolaas van Renesse Van Elderen, die heer was van Heemskerk en bewoner van kasteel Assumburg. Tevens schonk hij in 1623 geld voor de restauratie van de kerk (Roefstra 2004b). Andere fragmentjes gebrandschilderd glas worden nog onderzocht op herkomst.

Tijdens werkzaamheden ten behoeve van het opknappen van de wandelpaden aan de oostzijde werd een fundament geraakt. Een vluchtig onderzoek door leden van de archeologische werkgroep Beverwijk-Heemskerk, leerde dat de kopzijde van het koor geraakt was. Het fundament hiervan blijkt zeer massief en niet ver onder het maaiveld geheel intact aan-

Afb. 17. Heemskerk * Kerkhof Nederlands-hervormde kerk. Grafsteentjes met huismerk (foto: Archeologische werkgroep Beverwijk-Heemskerk).

Afb. 18. Heemskerk * Kerkhof Nederlands-hervormde kerk. Fragment gebrandschilderd glas met wapen van Renesse (foto: Archeologische werkgroep Beverwijk-Heemskerk).

wezig te zijn. Onder toezicht van Berend Wietsma en de gemeente is met een staaf, waarmee ondiep in de bodem werd geprikt, het fundament gevolgd; dit om verdere beschadigingen te voorkomen. Het fundament bestaat uit bakstenen, die gedateerd kunnen worden in het midden van de 13de eeuw (Roefstra 2004a). Ook gevonden fragmenten aardewerk duiden op deze datering. Het lijkt erop dat de toren, het schip en het koor mogelijk in dezelfde tijd – rond het jaar 1250 – gebouwd zijn. Dit was een tot nu toe onbekend gegeven. Door archeologisch onderzoek in de vroege jaren '70 weten we dat onder deze kerk mogelijk twee of meerdere oudere kerken aanwezig zijn geweest. Als we de gegevens van de grafstenen van de laatste vijftig jaar bij elkaar optellen dan kunnen we stellen dat waarschijnlijk de gehele vloer met grafzerken van het voormalige koor nog in de bodem aanwezig moet zijn. Door de geringe diepte waarop zich deze resten bevinden, kunnen zij al door de kleinste werkzaamheden aangetast worden.

Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk, J. Roefstra & M.C. Vet

Heemskerk * Lessestraat | Op 30 oktober 2004 is door Hollandia een inventariserend archeologisch booronderzoek uitgevoerd op het terrein aan de Lessestraat in Heemskerkwegens de ontwikkeling van woningen en een zorgcentrum. Het onderzoeksterrein ligt in een complex geologisch gebied tussen de strandwallen en lage duinen in het westen en de vroegere middeleeuwse en Romeinse loop van het Oer-IJ in het oosten. Het gebied vormt de verbinding tussen de Hoogdorperweg, waar recentelijk akker- en woonlagen uit het Laat-Neolithicum tot en met de IJzertijd werden aangetroffen (Vaars 2004) en de Broekpolder, waar van 1998 tot en met 2000 sporen van menselijke activiteiten werden opgegraven die kunnen worden gedateerd vanaf de Bronstijd tot en met de Late Middeleeuwen (Therkorn e.a. in voorbereiding). Op de kadastrale minuut van rond 1830 is te zien dat er in het eerste kwart van de 19de eeuw weinig bewoning in de omgeving van het onderzoeksgebied aanwezig was. Iets ten zuidwesten van het terrein zijn nog net twee gebouwen zichtbaar die mogelijk tot de restanten van de hof 'Meerestein' behoren. Verder is zichtbaar dat aan de noordwestzijde van het terrein rechte kavelsloten liggen, terwijl de verkaveling in de rest van het gebied bestaat uit kronkelige sloten. Het kronkelige karakter is mogelijk ontstaan doordat oude kreeksystemen werden hergebruikt als sloot. In de Prehistorie werden de oevers van kreken en andere wateren vanwege de relatief hoge ligging gezien als gunstige plaatsen om te wonen. Een deel van het terrein zal waarschijnlijk verstoord zijn; uit de intacte delen zijn archeologische indicatoren bekend. Het merendeel van deze indicatoren bevindt zich op of vlakbij de locatie van het toekomstige zorgcentrum en de uit te breiden waterpartij.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, S. Gerritsen

Heemstede * Hageveld | Naar aanleiding van de voorgenomen aanleg van een parkeerkelder voor de hoofdingang van het voormalig bisschoppelijk Seminarie Hageveld zijn reeds in 2002 een bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek met boringen uitgevoerd. In verband met de uitbreiding van de geplande parkeerkelder is in 2004 een aanvullend booronderzoek uitgevoerd. Uit de onderzoeksresultaten is gebleken dat de onderzoekslocatie gelegen is op een uitloper van Oude Duin- en Strandwalafzettingen. In de directe omgeving zijn vondsten uit de Romeinse Tijd gedaan. Tijdens het booronderzoek zijn op een aantal plaatsen archeologische indicatoren vanaf de 16de eeuw aangetroffen, die in verband gebracht kunnen worden met het laat-15de-16de-eeuwse Bernardijnenklooster 'Porta Coeli'. Daarom is vervolgens een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Naast een aantal paalsporen en greppelstructuren met roodbakkend aardewerk uit de 15de en 16de eeuw trof men in de proefsleuven ook een venige grachtstructuur aan met resten van een beschoeiing aan één zijde. Er is verder een uitbraakspoor aangetroffen waarin naast aardewerkfragmenten ook bouwmaterialen van het Bernardijnenklooster aanwezig waren.

ArcheoMedia BV, Senne Diependaele & Sietske van der Staak

Hilversum * Stationsgebied-Zuid | In opdracht van de gemeente Hilversum heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2004 een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd in verband met de voorgenomen woningbouw in plangebied Stationsgebied-Zuid te Hilversum. Het archeologisch vooronderzoek is beperkt gebleven tot een bureauonderzoek. Volgens de cultuurhistorische waardenkaart van Noord-Holland maakt het plangebied deel uit van de historische kern van Hilversum. Het plangebied staat op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) en de Cultuurhistorische Waardenkaart van de Provincie Noord-Holland vermeld als 'terrein van hoge archeologische waarde'.

Het bureauonderzoek heeft uitgewezen dat in het plangebied sinds het begin van de 19de eeuw bebouwing aanwezig is geweest. Door het herhaaldelijk bouwen en slopen van huizen zijn vermoedelijk alleen nog resten van bewoning uit het laatste kwart van de 19de en de eerste vier decennia van de 20ste eeuw te verwachten. De huidige Spoorstraat, Prins Bernhardstraat en Schapenkamp (weliswaar sterk verbreed en rechter dan voorheen) volgen nog het oude wegenpatroon zoals zichtbaar is op het kadastrale minuutplan uit 1827. Twee dubbele woningen met voortuinen uit ca 1894 zijn nog aanwezig. Deze panden zijn op de Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie Noord-Holland niet aangemerkt als (gebouwde) monumenten. Het herhaaldelijk bouwen en slopen van huizen heeft de bodem in het plangebied naar verwachting ernstig verstoord. Aangezien eventueel aanwezige archeologische vindplaatsen direct onder het maaiveld verwacht worden, is de kans groot dat deze door de versterking van de bodem vrijwel volledig zijn vernietigd (Dosker & Molenaar 2004).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, S. Molenaar

Hoorn * Grote Noord | Van 22 maart t/m 17 mei 2004 heeft in de binnenstad van Hoorn een opgraving plaatsgevonden direct ten noorden van een terrein waarop in 2000 een onderzoek (zie Kroniek over 2000) is verricht. De opgraving is uitgevoerd door de Archeologische Dienst van de gemeente Hoorn met medewerking van leden van de AWN-werkgroep Hoorn. Het terrein van de opgraving in 2000 was gelegen op de hoek van het Grote Noord en de Rode Steen en was vrijgekomen nadat het Winston-bioscoopgebouw uit 1918 was afgebrand. Oorspronkelijk was het terrein, waarop de bioscoop zich bevond, opgedeeld in twee

percelen. De sloop van het woonhuis dat bij de bioscoop hoorde en ten noorden daarvan stond, vormde de aanleiding voor de opgraving in 2004. Ook dit terrein was oorspronkelijk verdeeld in twee percelen. In totaal zijn dus vier aaneengesloten percelen in het centrum van de stad onderzocht, waardoor een goed beeld van de bebouwing van dit gebied door de eeuwen heen is ontstaan. De percelen worden in het vervolg van dit artikel van noord naar zuid A1, A2, B en C genoemd. De onderhavige opgraving heeft zich geconcentreerd op de percelen A1 en A2, maar ook op perceel B. De opgraving is nog niet uitgewerkt, zodat de conclusies in dit artikel van voorlopige aard zijn.

Bij de opgraving zijn op het diepste niveau twee kavelsloten in oost-west richting en een dwarsloot in noord-zuid richting aangetroffen. De dwarsloot sloot aan op de dwarsloot die in 2000 was aangetroffen. De sloten waren ongeveer 2 m breed en 1 m diep. Op de percelen tussen de sloten zijn verschillende kuilen aangetroffen die door het veen heen in de klei (Duinkerke o) zijn gegraven. Omstreeks 1275 werd de kavelsloot tussen perceel A en B gedempt (met in de vulling onder andere een complete natuurstenen vijzel, zie afb. 19) en werden aan het Grote Noord twee huizen gebouwd. De resten van het zuidelijke huis (perceel B) werden ten dele tijdens de opgraving in 2000 blootgelegd. Tijdens de recente opgraving zijn verschillende vlechtwerkwanden en vloerniveaus van dit huis teruggevonden. Daarnaast werden verschillende haardplaatsen van kloostermoppen, vloerniveaus en afvalkuilen van een huis op perceel A opgegraven. Beide huizen waren ongeveer 8 m lang en 4 m breed. Op basis van de grote hoeveelheid leerafval kan geconcludeerd worden dat de bewoner van het huis op perceel A werkzaam was als leerbewerker. Er zijn onder andere enkele fraai bewerkte stukken leer gevonden, zoals twee fragmentarische schildbekledingen en een deel van de bekleding van (vermoedelijk) een ronde doos met resten van goudverf. Naast veel aardewerk werden verschillende benen en metalen voorwerpen gevonden, waaronder een haalmes (mogelijk gebruikt voor het ontvlezen van de huiden), een sikkels, een vleesvork en enkele messen (afb. 20). Achter het huis bevond zich een dikke compacte mestige laag met veel visresten. Hiervan zijn verschillende monsters uitgezeefd die nog onderzocht moeten worden. De dwarsloot bleef vermoedelijk een tijd lang in gebruik als terpsloot achter de huizen. Eind 13de eeuw werd ook deze sloot gedempt. In de bovenzijde van de sloot werden twee vlechtwerkwandjes gevonden van 2,4 x 1,2 m, die van een gebouwtje op het erf afkomstig moeten zijn (afb. 21).

Afb. 19. Hoorn * Grote Noord. Natuurstenen vijzel, afkomstig uit de vulling van een ca 1275 gedempte kavelsloot tussen de percelen A en B (foto: Gemeente Hoorn, Archeologische Dienst).

Afb. 20. Hoorn * Grote Noord. Diverse werktuigen, gevonden bij het huis van een leerbewerker uit de late 13de eeuw op perceel A (foto: Gemeente Hoorn, Archeologische Dienst).

De twee huizen werden gelijktijdig afgebroken. Het gehele terrein is vervolgens ongeveer 0,5 m opgehoogd. Op perceel A werd een nieuw houten huis gebouwd waarvan zes stijlen van de zuidwand, de achterwand en een grote centrale haardplaats zijn aangetroffen. Op basis van het aantal stijlen (totaal zeven) en de ligging van de haardplaats kan een huis van 12,5 x 6 m gereconstrueerd worden. De stijlen waren ingegraven en hadden een stompe onderkant die op een liggend plankje was gefundeerd. De zijwand had een horizontale betimmering en de achterwand was van verticale planken. De haardplaats was 2,5 x 2 m groot en gemaakt van kloostermoppen. De stijlen zijn dendrochronologisch gedateerd op

Afb. 21. Hoorn * Grote Noord. In de vulling van de sloot achter de woonterp op perceel A werd een groot stuk blootgelegd van een vlechtwerk wand (foto: Gemeente Hoorn, Archeologische Dienst).

najaar/winter 1310/1311. Net als bij de opgraving in 2000 zijn geen resten gevonden die in verband kunnen worden gebracht met een huis op perceel B uit deze fase. Wel is een aantal verbrande palen gevonden die bij een gebouw uit de 14de eeuw behoord hebben. Er zijn geen corresponderende haardplaatsen of vloerniveaus gevonden.

Omstreeks 1375 werd perceel A opgesplitst in twee percelen (A1 en A2) van ongeveer 4 m breed. Er werden twee nieuwe houten huizen gebouwd van ongeveer 12,5 m lang en 4 m breed. De constructie is moeilijk te achterhalen doordat veel hout is hergebruikt als fundering voor de muren van de huizen van de volgende fase. Vermoedelijk waren de stijlen op eenvoudige poeren van balkjes en plankjes gefundeerd. Het huis op perceel A1 kon slechts ten dele onderzocht worden vanwege de afstand die gehouden moest worden tot de belendende bebouwing. Van het huis op perceel A2 zijn twee haardplaatsen en een klein bakstenen vloertje ter hoogte van de ingang gevonden. Rond 1400 werden de huizen van een stenen voet voorzien; de opbouw bleef van hout. Het huis op perceel A1 was ongeveer 15 m lang en het huis op perceel A2 ongeveer 17 m lang. Ze hadden een gezamenlijke tussenmuur. Van het huis op perceel A2 zijn twee opeenvolgende haardplaatsen van 2,2 x 2,2 m opgegraven. Het huis was opgedeeld in een voor- en achterraimte. Achter het huis bevond zich een mestkuil met wanden van houten planken, waarin zich vondstmateriaal uit de eerste helft van de 15de eeuw bevond.

In de 16de eeuw kwamen twee eenvoudige stenen huizen met gezamenlijke tussenmuur tot stand. Uit deze periode dateren tevens een aantal afvalkuilen en een tonput. In de eeuwen daarna hebben de huizen vele verbouwingen ondergaan. De huizen werden verlengd en werden voorzien van verschillende kelders. Achter het huis op perceel A1 bevonden zich twee ronde beerputten. De beerput direct achter het huis bevatte veel vondstmateriaal uit de periode ca 1640-1700. De volledige inhoud van de beerput is uitgezeefd. Dit leverde een grote hoeveelheid witte faience borden, witbakkende koppen, grappen, pispotten, twee blakers en veel andere aardewerken voorwerpen op. Daarnaast bevatte de beerput een hoeveelheid glaswerk dat slechts fragmentarisch bewaard is gebleven, waaronder een kometenbeker, verschillende gladde bekertjes en een kelderfles met gegraveerd jaartal 1621. Verder werden enkele houten voorwerpjes gevonden, waaronder twee kantklosjes. De andere beerput, die vermoedelijk de opvolger van de eerste beerput is, leverde vrijwel geen vondstmateriaal op. Merkwaardig is dat zich achter het huis op perceel A2 geen beerput bevond. Op dit erf werd wel een ronde 17de-eeuwse waterput gevonden die eind 19de eeuw bleek te zijn dichtgegooid met onder andere borrelglasjes, bierpullen en borden, koppen en diverse andere objecten van de Maastrichtse firma Regout.

Gemeente Hoorn, Archeologische Dienst, C.P. Schrickx

Marken * Buurt 3, nummer 7 | In oktober 2004 is ten behoeve van geplande nieuwbouw op de locatie Buurt 3, nummer 7 te Marken een inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen verricht (Corver 2005). De onderzoekslocatie behoort tot de als monument geregistreerde historische kern van Marken. Op basis van zowel historische als archeologische gegevens mocht verondersteld worden dat ter plaatse sprake was van een zeer hoge kans op het voorkomen van archeologische waarden daterend uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Het gaat vermoedelijk om (het restant van) een werf (een door mensen opgeworpen huisplaats) met de daarbij behorende bewoningssporen. Uit het inventariserend onderzoek bleek dat op de onderzoekslocatie een ophogingspakket aanwezig is dat onderdeel vormt van

de opbouw van een werf. De top van dit pakket, waarvan de onderzijde niet bereikt is, dateert gezien het erin aangetroffen vondstmateriaal uit de 17de eeuw en/of later. Op basis van de bekende bewoningsgeschiedenis van zowel de onderzoekslocatie zelf als het eiland Marken in zijn geheel, mag verondersteld worden dat de basis ouder is. Gezien de relatief jonge datering van de top van het ophogingspakket lijkt verondersteld te mogen worden dat de werf waarvan zij onderdeel uitmaakt nog vrijwel ongeschonden aanwezig is.

Jacobs & Burnier archeologisch projectbureau, E. Jacobs

Marken * Kerkbuurt 89 | De bewoning van Marken dateert voor zover bekend uit de Late Middeleeuwen. De eerste bewoners vestigden zich pas rond de 13de eeuw op het eiland, dat erg laag lag en bij hoog water overstroomde. De eerste dijk rond Marken was slechts 1,3 m hoog, 1,8 m boven volle zee. Als het na een periode van hoogwater weer laagwater werd, zette men sluisjes in de dijk open zodat het water kon wegstromen. Rond 1345 moesten grote delen van Marken aan de zee worden prijsgegeven. Door voortdurende overstromingen werden de Markers vanaf de 15de eeuw niet alleen gedwongen over te schakelen op ander werk, tevens moest een oplossing gevonden worden voor hun huisvestingsprobleem. Het bleek noodzakelijk voortaan de huizen op terpen te bouwen, in deze regio 'werven' of 'buurten' genoemd.

Op 7 juni 2004 is door Hollandia een archeologisch booronderzoek uitgevoerd op het terrein Kerkbuurt 89 te Marken. Aanleiding was de geplande aanleg van een souterrain onder een geheel nieuw op te bouwen pand. Bij het onderzoek werden binnen de ontgravingsdiepte voor de geplande nieuwbouw intacte ophogingslagen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aangetroffen. De boringen toonden een sequentie van lagen met een grote verscheidenheid van samenstelling, typerend voor antropogene ophogingslagen, in dit geval de terp. De recentelijk opgebrachte bovengrond varieerde van 50-80 cm onder het maaiveld in de boringen, hetgeen werd afgeleid uit de insluitsels in deze lagen. De geconstateerde dikte van het terplichaam varieerde van 1,85 m op het lagere deel van het perceel tot waarschijnlijk meer dan 3,35 m op het hogere deel. In de terplagen werden geen fragmenten van aardewerk of bouwpuin aangetroffen jonger dan de 19de eeuw. Waarschijnlijk stamt het terplichaam op deze plaats van vóór deze tijd. In één van de boringen werd een bewerkt, rechtopstaand stuk hout geraakt dat mogelijk deel uitmaakt van een constructie in de ondergrond.

Op 30 november 2004 werd een vervolgonderzoek uitgevoerd in de vorm van een archeologische begeleiding, waarbij intacte ophogingslagen uit vermoedelijk de Late Middeleeuwen en met zekerheid de Nieuwe Tijd (16de-19de eeuw) werden aangetroffen. De archeologische resten bestonden onder andere uit constructie-elementen (funderingspalen en staanders van houtskeletbouw) en muurresten waarvan de functie niet kon worden vastgesteld. Vermoed wordt dat het delen zijn van verdwenen kelders uit de late 17de tot 18de eeuw. Tijdens het uitgraven bleek een complexere stratigrafie van ophogingslagen in de terp aanwezig te zijn dan door het voorafgaand booronderzoek was vastgesteld. In deze ophogingslagen bevonden zich archeologische resten zoals stukken hout en andere organische fragmenten. De conserveringsomstandigheden bleken goed te zijn als gevolg van de aanwezigheid van dichte kleilagen van aanzienlijke dikte.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, J.P.L. Vaars, P.M. Floore & S. Dautzenberg

Medemblik * IJsselmeer (maritieme archeologie) | In maart 2004 werd gedurende vier dagen in het IJsselmeer gewerkt met Rijkswaterstaat voor het project VAL (Vaarweg Amsterdam-Lemmer). Diverse *targets* in dit te baggeren traject werden bedoken en vastgesteld kon worden dat het niet ging om scheepswrakken. Ten slotte werden bij Medemblik twee posities gewaardeerd, waarvan één een scheepswrak bleek. Dit heeft als werknaam 'Medemblik 6' gekregen. Het is het wrak van een vrij grote binnenvaarder: bewaarde lengte 17,5 m, maar de oorspronkelijke lengte over de stevens wordt geschat op ca 18,5 m. De oriëntatie is noord-zuid met het achterschip in noord. Hier dagzoomt namelijk hout tegen de steven, dat waarschijnlijk geïnterpreteerd moet worden als een roer. Het wrak ligt met slagzij over bakboord. Aan stuurboord achter ligt het vlak ca 60-65 cm diep in de zeebodem. Hierop staan onder een scherpe hoek twee *gladboordig* samengevoegde gangen. Dit zijn de onderste gangen van het boord, met een gezamenlijke hoogte van ca 65-70 cm. Er zit één wegeringplank aan de binnenkant (naaldhout in slechte conditie). Aan bakboord achter ligt het vlak vanwege de slagzij dieper en kon niet worden aangeprikt. Hier dagzomen twee *overnaads* verbonden gangen. Het boord telde derhalve ten minste drie, mogelijk vier, of hooguit vijf gangen en moet 1,2 a 1,5 m hoog zijn geweest. De huidplanken zijn van eikenhout en ca 4 cm dik. De spantjes, eveneens van eik, meten ca 12 x 10 cm en de spatiëring varieert van minder dan 10 tot iets meer dan 20 cm.

Achterin het schip (noorddeel) is sprake van vulling met sediment (harde klei, zand, schelpen). Verder naar voren is het schip geladen met grote natuurstenen van diverse afmetingen (variërend van ca 30 x 30 x 50 tot 100 x 100 x 50 cm) en niet bewerkt. Deze stenen liggen direct op het vlak, dat hier niet noemenswaardig is bedekt met sediment. De vlakplanken zijn op sommige plaatsen zwaar aangetast door paalworm, wat betekent dat dit al van voor de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 moet dateren. Elders zijn de vlakplanken onder de stenen volkomen gaaf en liggen ze ongeschonden naast elkaar: 50-55 cm breed. De spantjes zijn helemaal weg en wegering zit er dus ook niet meer. Het uiteinde van het vlak vóór (zuid) ligt helemaal bloot. Ook hier betreft het alleen de huidgangen en ontbreken de spantjes en de wegering. De steven is weg, maar de lip waarop deze stond (ca 90 x 16,5/ 23 cm) is ongeschonden. Daarnaast liggen op rij de schuin naar achter weglappende, oorspronkelijke uiteinden van het volkomen platte vlak. Datering van een dendromonster wijst op een bouwdatum na 1696 na Chr. plus of min 8 jaar (181 ringen, geen spint). Er zijn geen bijvondsten als aardewerk aangetroffen. Er zijn derhalve geen nadere aanwijzingen voor datering van de ondergang.

Concluderend kan gesteld worden dat dit een vrij grote binnenvaarder was met punterachtige kenmerken; oorspronkelijke maten ca 18,5 x 4,5 x 1,5 m; gebouwd omstreeks 1700 of kort daarna; vergaan met een lading grote, onbewerkte natuurstenen. Het achterschip is aan stuurboord ongeveer tot de oorspronkelijke hoogte bewaard. Vanaf midscheeps naar voren resteren alleen de huidgangen van het vlak. Alleen in het achterschip bestaat nog een redelijke kans op de aanwezigheid van bijvondsten.

Lelystad, Nederlands Instituut voor Scheeps- en OnderwaterArcheologie (NISA/ROB), Arent Vos

Niedorp * Schagerkogge | In opdracht van Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in september en oktober 2004 een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd in verband met de herinrichting van vijf terreinen in het plangebied Schagerkogge in de gemeente Niedorp. De ingrepen zijn gepland ten behoeve van waterberging, natuur en recreatie.

Door de lage ligging is het gebied snel door veen overgroeid geraakt. Al aan het einde van het Laat-Neolithicum was het gebied door deze veengroei onbewoonbaar. Bewoning werd in de Midden- en Late IJzertijd, de Romeinse Tijd en later in de Vroege Middeleeuwen weer mogelijk door (natuurlijke) afwatering van het veengebied. Op het veen kunnen dus sporen uit die perioden worden verwacht. In veel gevallen echter zullen deze sporen door latere erosie van het veen grotendeels zijn verdwenen. In de Late Middeleeuwen is in het plangebied een dikke laag klei afgezet, met uitzondering van een terrein in polder Poolland waar zich een dik veenkussen had gevormd. Eventuele dieper ingegraven sporen uit de genoemde perioden, zoals afwateringsgreppels (Soonius 2001), vroegmiddeleeuwse waterputten en dergelijke kunnen evenwel onder het veenrestant nog aanwezig zijn.

Tijdens het veldonderzoek zijn in het plangebied geen eenduidige archeologische resten aangetroffen. In het terrein ten oosten van Kolhorn zijn, in geroerde grond, een aantal fragmenten handgevormd (kogelpot-)aardewerk uit de Middeleeuwen aangetroffen. Waarschijnlijk hebben deze scherven betrekking tot de oostelijk gelegen ontginningsas, de Hemmerweg. Dit is een dijklichaam, waarin vroegere 'losse' kernterpen zijn opgenomen. In een deel van het terrein in de polder Poolland zijn, in een venige kleilaag, fragmenten verbrande leem, houtskool en handgevormd aardewerk gevonden. De venige kleilaag bevatte hier veenbrokken. Dit is waarschijnlijk het gevolg van de ontvening in de Late Middeleeuwen-Nieuwe Tijd en van meer recente vergraving om het oppervlak te nivelleren. Een deel van het terrein in de polder Poolland ligt binnen een terrein van hoge archeologische waarde. Hier bevinden zich resten van een kleine nederzetting uit het Laat-Neolithicum. In een donkere cultuurlaag onder de bouwvoor zijn onder andere vuursteen en aardewerkfragmenten uit de Enkelgrafcultuur aangetroffen. Deze vondstlaag is grotendeels opgenomen in de bouwvoor (vindplaats Poolland, zie: Van Heeringen & Theunissen 2001 en Van Eijk 2004).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, J.H.M. van Eijk

Oostzaan * Kerkbuurt | Na een melding van de gemeente Oostzaan heeft de gemeentelijk archeoloog van Zaanstad een onderzoek ingesteld naar een fundering die aangetroffen werd tijdens de bouw van een uitbreiding aan de 18de-eeuwse Nederlands-hervormde kerk in Oostzaan. De fundering was gemaakt van kloostermoppen met afmetingen variërend van 23 x 11,5 x 5,5 cm tot 22 x 11 x 5 cm. De grootte van de kloostermoppen wijst op een 15de- of 16de-eeuwse datering. Dendrochronologisch onderzoek van de heipalen leverde geen datering op. De muur is afkomstig van de voorganger van de in 1760 gebouwde Nederlands-hervormde kerk. De vondst van de muur is van groot belang bij de verdere ontwikkelingen in dit deel van Oostzaan, dat valt binnen het zogenaamde 'Centrumplan', dat een totale herinrichting van het centrum van Oostzaan behelst. Wanneer in de toekomst in het Centrumplangebied in de buurt van de kerk gebouwd gaat worden, zal rekening moeten worden gehouden met de aanwezigheid van nog meer muurresten van de middeleeuwse kerk.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Provincie Noord-Holland * Provinciale Weg N236 | In opdracht van de provincie Noord-Holland, afdeling beheer en uitvoering, heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2004 een inventariserend archeologisch onderzoek (bureauonderzoek en karterend booronderzoek) uitgevoerd in verband met de verbreding van de Provinciale Weg N236. Het onderzochte tracé heeft een lengte van ca 12 km en loopt tussen de Loosdrechtdreef en het Noor-

dereind in de gemeenten Amsterdam, Weesp en 's-Gravenland. Dit tracé doorsnijdt van west naar oost een rivierenlandschap met afzettingen van de Gein en de Vecht, dat ten oosten van de Vecht overgaat in een veengebied met pleistocene dekzandopduikingen. Volgens de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) geldt voor vrijwel het gehele plangebied een hoge kans op het aantreffen van archeologische waarden. Aan de verschillende geo(morfo)logische eenheden kan een verwachting voor specifieke archeologische resten gekoppeld worden. In het rivierenlandschap en het veenlandschap kunnen archeologische resten uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aanwezig zijn. Op in de ondergrond aanwezige oude oeverwallen van de Vecht en de Gein kunnen archeologische resten uit de IJzertijd voorkomen. In de top van het pleistocene dekzand kunnen archeologische resten uit de Steentijd aanwezig zijn. Op basis van het historisch onderzoek langs het tracé wordt verwacht, dat op verschillende plaatsen resten van historische bebouwing aanwezig zijn. Het betreft resten van buitenplaatsen langs de Gaasp en de Gein, historische elementen die samenhangen met het ontstaan van Driemond, twee molens en 't Polderhuis van Ankeveen. De doelstelling van het onderzoek was om zoveel mogelijk archeologische vindplaatsen of zones met een hoge archeologische verwachting af te bakenen.

Tijdens het booronderzoek zijn geen archeologische indicatoren aangetroffen die direct wijzen op de aanwezigheid van een archeologische vindplaats binnen het plangebied. Binnen het dekzandlandschap zijn wel een aantal zones aangewezen waarvoor op grond van de geologie en beschikbare archeologische gegevens een hoge archeologische verwachting geldt. Daarnaast is in verschillende boringen op ondoordringbaar puin gestuit, met name in het traject langs de Gaasp en in Driemond. Dit kan wijzen op de aanwezigheid van fundamenten. Volgens historische kaarten stond hier in het verleden bebouwing (Leijnse & Nuijten 2004).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, K. Leijnse

Schagen * De Hoep | In 2004 heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd in het kader van de ontwikkeling van De Hoep in de gemeente Schagen. Het betrof het vervolg op een eerder uitgevoerd karterend booronderzoek (Kruidhof 2003). Op grond van de resultaten van dit booronderzoek is geconcludeerd dat er mogelijk belangrijke archeologische (grond)sporen aanwezig zijn in het westelijke deel van plangebied De Hoep. Het gebied dat door middel van proefsleuven is onderzocht, betreft het westelijke deel van het plangebied dat aan weerszijden van De Hoep ligt, in de historische stads- of dorpskern van Schagen (een terrein van hoge archeologische waarde).

De proefsleuven zijn aangelegd in twee zones. De eerste zone betreft het grasveld in het westen van het plangebied, ten zuiden van De Hoep. Hier is één put haaks op de dijk gegraven en een tweede parallel aan De Hoep. De derde put (zone 2) is aangelegd ten westen van de ingang naar de algemene begraafplaats. Het eerste vlak (in zowel put 1 als 2) is aangelegd onder de puinlaag om na te gaan of er bewoningssporen onder de puinlaag, in de top van het dijklichaam, bewaard zijn gebleven. In het eerste vlak zijn echter geen bodemverkleuringen waargenomen. Indien grondsporen in de top van het dijklichaam aanwezig waren, zijn ze zeer waarschijnlijk geheel verstoord. Waarschijnlijk is een deel van het dijklichaam vernield door sloopwerkzaamheden tijdens de Tweede Wereldoorlog. In het tweede vlak van beide proefsleuven, dat werd aangelegd tot in de top van de natuurlijke ondergrond, zijn wel enkele bodemverkleuringen waargenomen. In totaal zijn 9 grondsporen waargenomen. De

grondsporen zijn geïnterpreteerd als kuilen en resten van een dijksloot. In de derde werkput (zone 2) stuitte men op 2,0 m onder het maaiveld op een puinlaag van brokken steen, ijzer, rubber en plastic. Tijdens het onderzoek zijn 160 vondsten gedaan. Dit betreft voornamelijk aardewerk uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Daarnaast zijn fragmenten bot, metaal, natuursteen en bouw materiaal aangetroffen.

De archeologische resten zijn geïnterpreteerd als resten van een dijk. De dijk bestaat uit een ophogingspakket in verschillende fasen. De eerste aanzet tot de aanleg van een dijk heeft op zijn vroegst in de 13de eeuw plaatsgevonden. Ten zuiden van de dijk is na de eerste fase een sloot gegraven om de waterhuishouding te reguleren. In de Nieuwe Tijd is de sloot gedempt (en waarschijnlijk naar het zuiden verplaatst) en is de dijk wederom opgehoogd. In de jaren '40 van de 20ste eeuw is de top van de dijk geroerd door de sloop van verschillende huizen. Het lijkt erop dat de proefsleuven zijn aangelegd op de overgang tussen het middeleeuwse dijklichaam en de (13de-eeuwse) dijksloot. Dit impliceert dat het hoogste punt van de dijk, waar eventuele sporen van bewoning te verwachten zijn, onder de straat ten noorden van het plangebied ligt, waarschijnlijk aan de noordkant van De Hoep. Door onderhavig onderzoek is een goed inzicht verkregen in de opbouw en de vroegste datering van een deel van de omdijking in plangebied De Hoep. Met name de profielen hebben extra informatie opgeleverd over de middeleeuwse bedijking in Schagen (Müller & Schute 2004).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, A. Müller

Schagen * Hoep 79a & 81 | De gemeente Schagen heeft in 2004 een bureau- en inventariserend veldonderzoek (karterend booronderzoek) laten uitvoeren ter hoogte van de huizen op Hoep 79a en 81 in verband met plannen voor de bouw van een woonhuis met ondergrondse kelder. De Hoep maakt deel uit van dijkring 'De Oude Caegh' die in de 11de/12de eeuw na Chr. is aangelegd. Vervolgens hebben de uitbreidingen van Schagen zich voltrokken langs De Hoep in de vorm van lintbebouwing. Tijdens het booronderzoek zijn puinspikkels, fragmenten van tandresten en kogelpot-aardewerk geconstateerd. De kleilaag waarin de archeologische resten zijn aangetroffen, is mogelijk een middeleeuwse ophogingslaag die in verband gebracht kan worden met de voet van het dijklichaam van omdijking 'De Oude Caegh'. Deze ophogingslaag is moeilijk te onderscheiden van natuurlijke afzettingen. Het kan daarom niet worden uitgesloten dat er sprake is van Afzettingen van Duinkerke III, afgezet door de zee-erosiegeul, met enkele verspoelde indicatoren (Rietkerk 2004).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, M. Rietkerk

Schermer * Huisplaats Francesco | In opdracht van de provincie Noord-Holland heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2004 in het plangebied 'Huisplaats Francesco' een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd in verband met de verlegging van de Provinciale Weg N242 in de gemeente Schermer. Tijdens het booronderzoek zijn in de omgeving van de panden Provinciale Weg nummers 4 en 6 (boerderij Francesco) archeologische indicatoren uit de Nieuwe Tijd aangetroffen (rood geglazuurd aardewerk, houtskool, puin en onverbrand bot). Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van intacte vroege stuifduinen, de zogenaamde Haakwallen van Omval; deze zijn waarschijnlijk door omzetting en egalisatie verdwenen. De verhoging onder de boerderij Francesco lijkt inderdaad een terp te zijn. Doordat de basis van de terp uit een oud veenrestant bestaat, kunnen hierop ook bewoningsresten uit de Late Middeleeuwen aanwezig zijn; deze zijn echter tijdens het onder-

Afb. 22. Texel * Noorderhaaks. Naast heel veel grote stenen waren talloze baren ijzer aanwezig als ballast (foto: NISA).

zoek niet aangetroffen. Ook bij de tweede boerderij (Provinciale Weg 4) zijn archeologische indicatoren uit de Nieuwe Tijd aangetroffen. De ligging van de 17de-eeuwse stolpen komt op basis van historische kaarten overeen met de ligging van de huidige boerderijen Provinciale Weg nummers 4 en 6. Onder de huidige bebouwing kunnen dus fundamenteën van oudere voorgangers voorkomen. Op basis van historische bronnen is het onduidelijk of de molen-gang die op sommige kaarten staat afgebeeld, werkelijk is gebouwd. Tijdens het booronderzoek zijn hiervoor in ieder geval geen aanwijzingen gevonden (Leijnse 2004d).

Tijdens het vervolgonderzoek zijn in het noordelijke deel (huisnummer 6) twee proefsleuven aangelegd. De eerste proefsleuf is aangelegd aan de noordzijde van de boerderij. De tweede proefsleuf is haaks hierop aangelegd, tussen de noord- en zuidgevel van de boerderij. Ter plaatse van huisnummer 6 zijn fundamenteën aangetroffen daterend uit (het midden van) de 19de eeuw. Het betreft steunberen en spaarbogen, die tot ca 2,6 m onder het maaiveld zijn ingegraven. Deze steenbouw staat op houten planken die op houten palen liggen. Hoe diep deze palen reiken is niet vastgesteld. De funderingen van de steunberen reiken zeer waarschijnlijk tot in de strandzanden (Haakwallen van Omval) op ca 2,7 m onder het maaiveld. De aangetroffen lagen zijn niet specifiek te dateren dan de Nieuwe Tijd. Op basis van historisch kaartmateriaal uit 1689 en het sloopmateriaal (gele IJsselsteentjes) aangetroffen in het 19de-eeuwse muurwerk, wordt aangenomen dat sprake is van een 17de-eeuwse voorganger van de stolpboerderij. De muurresten en grondsporen van deze oudere voorganger zijn door de aanleg van de 19de-eeuwse boerderij (grotendeels) verdwenen (Müller & Kruidhof 2005).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, A. Müller & C. Kruidhof

Stedebroec – Grootebroek * Zesstedenweg 212 | Naar aanleiding van een melding van graafwerkzaamheden op het perceel Zesstedenweg 212 te Grootebroek is door Hollandia langs de randen van het ontgraven terrein onderzoek gedaan naar de mate van gaafheid en/of versterking van het bodemprofiel. De ondergrond langs het terrein bleek tot op vrij grote diepte sterk verstoord: op het terrein zijn verstoringen van minimaal 60 cm tot meer dan 1 m onder het maaiveld aangetroffen. Vermoedelijk is dit gebeurd tijdens de sloop van een woonhuis en de bouw van een brandweerkazerne in de jaren '60 van de vorige eeuw. Uitsluitend in bodemlagen tegen de erfgrans met Zesstedenweg 214 zijn vondsten gedaan uit een intact bodemarchief. Deze vondsten lijken te wijzen op het bestaan van enkele opho-

Afb. 23. Texel * Noorderhaaks.
Kist musketkogels uit het
Zweedse oorlogsschip (foto:
NISA).

gingsfasen van de erven aan de Zesstedenweg tussen de late 16de/vroege 17de en de 20ste eeuw. Vermoedelijk is in de jaren '60 van de vorige eeuw het puin van het woonhuis over het voorerf gespreid, waarna bovenop het puin de brandweerkazerne verrees. Enigszins opmerkelijk was de vondst van een 14de/15de-eeuws steengoedfragment in de verstoorde bovengrond, terwijl hieruit verder slechts laat-16de- tot 19de-eeuwse vondsten zijn verzameld. Aangezien een groot deel van dit pakket van elders aangevoerd is, is het onmogelijk hieraan conclusies te verbinden over de ouderdom van het erf Zesstedenweg 212. Dat binnen korte afstanden de aard en conserveringsgraad van het bodemarchief aanzienlijk kan verschillen, blijkt uit de bodemopbouw langs de oostelijke erfgrans van het naastgelegen perceel Zesstedenweg 214, waar geen aanwijzingen zijn gevonden voor grootschalige verwijdering/omwoeling van de bovengrond.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, G.T.C. van den Berg

Texel * Noorderhaaks (maritieme archeologie) | “Den 20sten, 's nachts ten 11 uuren, is op de Haaks gestrand het Zweedsch Oorlogsschip de Sophia Albertina”, aldus een bericht in de *Leeuwarder Courant* van 29 augustus 1781. In dat jaar waren Engeland en de Republiek verwickeld in de vierde Engelse zeeoorlog (1780-'84) en was het niet veilig op de Noordzee. ‘Sophia Albertina’ maakte deel uit van de Zweedse konvooivloot om de eigen koopvaarders te beveiligen. Het lineschip, voluit genaamd ‘Prinzessan Sophia Albertina’, was op stapel gezet in Karlskrona op 12 februari 1760 en te water gelaten op 6 december 1764. Het schip had een lengte van ongeveer 48 m, een breedte van 12,6 m en een holte van 6,4 m. Het was uitgerust met 60 kanonnen: 24 24-ponders, 24 12-ponders en 12 6-ponders. Het had een bemanning van ca 450 koppen. Op 20 augustus 1781 was ‘Sophia Albertina’ net het Kanaal gepasseerd en de Noordzee opgevaren. Men voer thuiswaarts met een konvooi afkomstig van Kaap Finistère. Al dagen woedde een zeer zware storm. 's Avonds om negen uur stootte het schip ter hoogte van Texel hard aan de grond. In de woeste golven brak het schip geleidelijk in stukken en verdween tussen ongeveer twee en drie uur 's nachts definitief onder water. Slechts 31 opvarenden werden gered.

In 1989 meldde Jan van der Wiel uit Wieringen een wrak nabij de Noorderhaaks. Het kreeg als werknaam ‘Noorderhaaks 18’. Op deze site werd toen al jaren gedoken. Rijkswaterstaat maakte er in 1996 onderwater video-opnames met haar ROHP (Remotely Operated Hoisted Platform) en borg (ten minste) één kanon. In 2002 bracht een groep sportduikers een scheepsbel met klokkenstoel en een kanon boven water. Dit geschiedde op hetzelfde

moment dat het duikteam van NISA/ROB op het Wad een bronzen bel had gevonden: van Franciscus Hemony, gegoten in 1658 te Amsterdam (zie Archeologische Kroniek Noord-Holland 2002). Déze scheepsbel bleek gemaakt door Gerhard Meijer in 1739 te Stockholm. Het vermoeden ontstond dat het mogelijk om het wrak van de ‘Sophia Albertina’ ging.

Een belangrijk doel van het NISA-duikteam voor 2004 was dit wrak te waarderen en te bepalen of het inderdaad om genoemd oorlogsschip zou kunnen gaan. Het wrak, voorzover dagzomend, is opgemeten en in kaart gebracht. De site beslaat een oppervlakte van ca 35 x 35 m met hoogteverschillen van 3 m. Concluderend lijkt het aannemelijk dat het inderdaad om het vermoede schip gaat. Dendrodatering wijst op een bouw na 1750, het hout (eiken) is afkomstig uit Scandinavië en de ‘Sophia Albertina’ werd tussen 1761-’64 in Karlskrona gebouwd. Het staat ook wel vast dat het een oorlogsschip betreft: een zware constructie en veel en grote kanonnen (Finnbankers uit Zweden). Een aantal van de kanonnen vertoont kenmerken die pas tegen het laatste kwart van de 18de eeuw werden geïntroduceerd.

Van het schip zelf is weinig over: een betrekkelijk klein deel van het vlak zonder duidelijk voor- of achterschip en daarnaast diverse losse fragmenten. Het ligt duidelijk al wat langer bloot, is rondom onderslepen geraakt en in de geulen gebroken. Het hout is zwaar aangevreten door paalworm en ook geraakt door vissers. Rondom liggen op de wrakresten en in de geulen honderden ballastkeien en baren ballastijzer (afb. 22). Daarnaast kogels, diverse kalibers geschut en een enorm anker. Klein materiaal is weinig gevonden: wat gespjes, wat scherven glas en aardewerk en een kistje musketkogels met kaliber 11 mm (afb. 23).

Wat we hier aantreffen is typisch een site waar we eigenlijk te laat bij zijn. Het schip ligt al lang vrij, is in vele stukken gebroken, zwaar aangetast en grotendeels verdwenen. Ander (organisch) materiaal is nauwelijks gezien. Vooral zware, niet-organische resten zijn aanwezig. Het is jammer dat zoveel verloren is gegaan. Anderzijds is alleen al de hoeveelheid verschillende kanonnen en munitie een machtige bron voor de studie van dat deel van ons verleden. Kanonnenspecialist Nico Brinck, uitgenodigd een aantal dagen mee te duiken, was dan ook dolenthousiast.

Lelystad, Nederlands Instituut voor Scheeps- en OnderwaterArcheologie (NISA/ROB), Arent Vos

Texel – Oudeschild * De Ruyterstraat 130 | Op de locatie De Ruyterstraat 130 aan de rand van Oudeschild werd eind september 2004, bij de aanleg van een vijver op het achtererf van een stolpboerderij, door de eigenaar een grote hoeveelheid vondstmateriaal aangetroffen, waarvan een deel nagenoeg gaaf bewaard is. De aangesneden bodemlagen zijn gedocumenteerd en de eigenaar is bereid gevonden het vondstmateriaal tijdelijk af te staan voor wetenschappelijk onderzoek. De vondsten blijken te zijn opgebracht als onderdeel van één of enkele aanplempingsfasen op het achtererf van het terrein. De gehele bodemopbouw binnen de ontgraving (1,3 tot 2,6 onder N.A.P.) bleek uit ophogingslagen te bestaan. Voornog lijkt het erop dat men de omgeving in het begin van de 18de eeuw heeft aangeplempt met grijze klei, waarop een laag waterdoorlatend organisch materiaal is aangebracht. Waarschijnlijk draineerde deze laag het aangeplempte gebied. Deze laag heeft men (vermoedelijk in dezelfde fase) afgedekt met een compacte, waterafstotende grijze klei. Een van de lagen was een geurige ophogingslaag van mest en huishoudelijk afval.

De aangetroffen archeologische vondsten, bestaande uit aardewerk, leer, bot en metaal, zijn te dateren in de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw. Uitzonderlijke vondsten waren een skelet met grotendeels intact rugschild van een landschildpadje en delen van de bui-

tenmantel van kokosnoten. Over de herkomst van de vondsten bestaat nog geen zekerheid. Het is echter aannemelijk dat het grootste deel van het afval afkomstig is uit Oudeschild. Een deel van het afval lijkt te kunnen worden gekoppeld aan de herbergen en bordelen van het nabijgelegen 'Jeneverbuurtje', waar in de 17de en 18de eeuw de zeelieden van de Oostzeevloot en de VOC kwamen 'passagieren'. Na verwerking door Hollandia zijn de vondsten in overleg met de Provincie Noord-Holland teruggegeven aan de eigenaar, die ze blijvend exposeert in zijn atelier.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, G.T.C. van den Berg & J.P.L. Vaars

Uitgeest * Groene Driehoek | In opdracht van de gemeente Uitgeest en het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau een opgraving en een archeologische begeleiding uitgevoerd in het kader van de ontwikkeling van een natuurvriendelijke oever in de gemeente Uitgeest. Het betreft het vervolg op het inventariserend booronderzoek dat RAAP eerder al had uitgevoerd in het plangebied (Smit 2004). Op grond van de resultaten van dit booronderzoek werd geconcludeerd dat in het zuiden van het plangebied behoudenswaardige archeologische resten aanwezig zijn. Een deel van de vindplaats blijft behouden (*in situ*) omdat in het desbetreffende deel geen bodemingrepen plaats zullen vinden. Voor het andere deel van de vindplaats was behoud *in situ* wegens de geplande grondwerkzaamheden niet meer te realiseren.

De westoever van de vaart langs de rijksweg (A9) is ook ontgraven ten behoeve van natuurontwikkeling. Deze graafwerkzaamheden zijn archeologisch begeleid. Aan de noordelijke oever van de Assumervaart is één opgravingsput aangelegd met een lengte van ca 74 m en een breedte van ca 8 m (afb. 24). In het opgravingsvlak is een grote hoeveelheid bodemverkleuringen waargenomen. In de meeste gevallen gaat het om archeologische grondsporen. Van de 94 sporen zijn er 41 geïnterpreteerd als greppel, 19 als paalkuil en de overige 34 als (afval)kuil. In totaal zijn 4624 artefacten verzameld. Veruit de grootste vondstcategorie is het aardewerk; de andere vondstcategorieën zijn bot, natuursteen en metaal (slakken).

Uit de resultaten van het archeologisch onderzoek blijkt dat ten zuiden van het plangebied aan de noordkant van de Assumervaart een nederzetting heeft gelegen. Dit nederzettingsterrein ligt in het Oer-IJ-estuarium op een hoger in het landschap gelegen kwelderwal. De grondsporen, greppels, kuilen, paalgaten en vondsten zijn typerend voor een nederzettingsterrein. Er konden geen huisplattegronden gereconstrueerd worden. Wel is een plattegrond gereconstrueerd van een spieker: een voorraadschuurtje voor de opslag van bijvoorbeeld graan. De aanwezigheid van deze structuur wijst in ieder geval op een erf; mogelijke huisstructuren bevinden zich waarschijnlijk in dat deel van de vindplaats dat *in situ* behouden blijft. Op basis van het vondstmateriaal wordt de vindplaats gedateerd in de 1ste eeuw na Chr. In een bredere landschappelijke context ligt de vindplaats in dezelfde lijn als een andere vindplaats: aan de noordkant van een brede getijdengeul van het Oer-IJ. Ca 2 km ten zuidoosten van het plangebied liggen de Assendelverderpolders, waar verschillende inheemse nederzettingen uit de Romeinse Tijd zijn aangetroffen. De ensemblewaarde van de vindplaats is derhalve hoog. Op basis van de resultaten van de opgraving in het zuidelijk deel van het plangebied 'De Groene Driehoek Assum' (gemeente Uitgeest) is vastgesteld dat er een inheems nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd aanwezig is. Een deel van het nederzettingsterrein is opgegraven, maar een belangrijk deel kan behouden blijven. Deze gegevens tonen nogmaals aan dat het deel van de vindplaats dat *in situ* behouden blijft, zeer waardevol is.

Afb. 24. Uitgeest * Groene Driehoek. Opgraving plan- gebied De Groene Driehoek Assum (foto RAAP).

Na de opgraving zijn de werkzaamheden buiten de te beschermen vindplaats archeologisch begeleid. Tijdens de begeleiding zijn vlakken en profielen bestudeerd van een deel van de westoever van de Assumervaart. Uit de archeologische begeleiding blijkt dat in de zone buiten de vindplaats slechts een dunne strooiing van vondstmateriaal aanwezig is. Naast enkele geïsoleerde greppeltjes zijn geen *off-site* structuren (zoals rituele deposities) aangetroffen (Müller 2005).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, A. Müller

Uitgeest * Kleis | Op vrijdag 7 november 2003 is tijdens graafwerkzaamheden voor de aanleg van de spoor-verkeerstunnel De Kleis bij Uitgeest een eikenhouten boomstamkano ontdekt (afb. 25). Deze kano lag in een dichtgeslibde getijderekree die onderdeel uitmaakte van het voormalige Oer-IJ estuarium. Het onderzoek is in 2004 afgerond. De kano (afb. 26) was gehakt uit een eikenstam en heeft een minimale lengte van 8,8 meter; de exacte lengte onbekend omdat een klein stuk van boeg of spiegel door de graafwerkzaamden verloren is gegaan. De grootste breedte bedraagt 65 cm, de hoogte ca 40 cm (schatting op het moment dat de vulling nog niet verwijderd is). In de gesedimenteerde vulling van de kano, maar niet op de bodem, is een stuk hertengewei gevonden.

Tijdens het veldonderzoek zijn de ontsloten profielwanden opgenomen en zijn monsters genomen voor daterings- en paleo-ecologisch onderzoek (monsterbakken). In totaal zijn 7 organische monsters opgestuurd voor een C14-datering met *Accelerator Mass Spectrometry* (AMS). Naast de AMS dateringen van de grondlagen is de kano zelf dendrochronologisch gedateerd, wat wijst op de vervaardiging ervan op de overgang van Vroege naar Midden IJzertijd. De dendrochronologische datering leverde een veldatum op van 617-600 BC. Uitgaande van de veronderstelling dat de tijd tussen de kap van de boom en het zinken van de kano niet langer is geweest dan 50 jaar, zal de kano gezonken zijn tussen 600 en 550 voor Chr.

De ontdekking van de kano is een zeer gelukkig toeval geweest. Gezien de diepte van meer dan 6 m onder het oppervlak, zou een dergelijke vondst normaal gesproken nooit gedaan worden. Gezien de locatie van het tunneltracé precies boven een oude getijderekree is dit nu wel het geval. Daarnaast was het mogelijk de context van de vondst vast te leggen, zodat we nu niet alleen over een bijzondere vondst van 2600 jaar oud beschikken, maar ook over kennis

Afb. 25. Uitgeest * Kleis. Blik in zuidelijke richting vanaf de locatie van de kano (foto: Hollandia).

over dit deel van ons land uit de (Vroege-) Midden IJzertijd, een periode waaruit relatief weinig archeologische vondsten bekend zijn. Momenteel wordt de kano geconserveerd bij het Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwater Archeologie (NISA) in Lelystad.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, J. de Koning

Uitgeest * Plangebied Tolvaart | In opdracht van het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2004 een bureauonderzoek en een karterend booronderzoek uitgevoerd in verband met voorgenomen natuurontwikkeling in de gemeente Uitgeest. Tijdens het veldonderzoek zijn in het plangebied geen archeologische resten aangetroffen. Het deel van het plangebied dat volgens de AMK binnen de historische kern van Assum valt, heeft geen aanwijzingen voor een vindplaats uit de Middeleeuwen of Nieuwe Tijd opgeleverd. Het booronderzoek bevestigde de resultaten van het bureauonderzoek: dat de historische kern zich ten noorden van de Tolvaart bevindt. De begrenzing van de historische kern ten zuiden van de Tolvaart zoals die uit de bronnen bekend is, blijkt niet correct; deze heeft per abuis een uitstulping aan de zuidzijde van de Tolvaart. Op een landmeterskaart uit de 16de eeuw en het Kadastrale Minuutplan is geen bebouwing zichtbaar (Soonius 2004b).

RAAP Archeologisch Adviesbureau, C.M. Soonius

Velsen – Velsen-Zuid * Meervlietstraat 32 | In 2004 werd aan de Archeologische Werkgroep Velsen de vondst van een vijftal vuurstenen objecten gemeld. Deze voorwerpen werden vele jaren geleden tijdens graafwerkzaamheden in de tuin van Meervlietstraat 32 aangetroffen. Het betreft hier vijf platte, rechthoekige voorwerpen, gemaakt van bruigeel vuursteen. De afmetingen zijn gemiddeld 27 x 21 mm, de maximale hoogte bedraagt 6 mm. Alle stukken zijn aan één korte kant afgeschuind. De drie andere randen zijn zodanig be-

Afb. 26. Uitgeest * De Kleis. Rondom de kano is een ringprofiel aangelegd (foto: Hollandia).

werkt dat ronde vormen zijn ontstaan. Aangezien in de jaren '70 van de vorige eeuw tijdens de verbreding van het Noordzeekanaal vuurstenen objecten uit de Bronstijd zijn gevonden, werd aanvankelijk gedacht, dat deze voorwerpen ook uit die tijd zouden kunnen dateren. Bij vergelijking met de vondsten van het Noordzeekanaal bleken zowel kleur, vorm en afmetingen van de vondsten uit Velsen-Zuid aanzienlijk af te wijken.

Uiteindelijk bleek het te gaan om onderdelen van een vuursteenslot van een musket. Dergelijke vuursteengeweren werden vanaf het midden van de 17de eeuw tot het midden van de 19de eeuw gebruikt. Uit historische bronnen is bekend, dat het Nederlandse leger vuursteen importeerde uit Frankrijk. Onbekend is hoe de voorwerpen in de grond zijn gekomen. De vondst van vijf van dergelijke vuursteentjes doet vermoeden, dat een schutter daar ter plekke een zakje met een aantal vuursteentjes is verloren.

Stichting Archeologische Werkgroep Velsen, H.J. Graafland

Velsen – Velsen-Zuid * Zuiderdorpstraat 4 | Bij de uitvoering van het plan tot wijziging van zijn tuin stuitte de eigenaar/bewoner van dit pand op een stuk fundering. Leden van de Archeologische Werkgroep Velsen voerden vervolgens onderzoek uit. Wat aanvankelijk voor een fundering werd aangezien, bleek te bestaan uit twee vierkante putten, met daarachter aansluitend een rechthoekige put. De putten zijn van binnen met kalkmortel bekleed en zijn door een overloop met elkaar verbonden. Gedacht kan worden aan kalkputten van de metselaar, die in het daarachterstaande pand heeft gewoond. Bij het vrijmaken van de putten zijn fragmenten van allerlei aardewerk geborgen, daterend van de Late Middeleeuwen (steengoed) tot de 20ste eeuw. Nadat de eigenaar het zware stenen metselwerk van de vijver uit de tuin had laten verwijderen, werd op die plaats een tweetal donkere plekken aangetroffen. Het bleken afvalkuilen te zijn, die veel 14de- en 15de-eeuws materiaal bevatten. In het westelijk gedeelte van de tuin werden twee poeren gevonden. Op deze poeren (vermoedelijk daterend uit de 18de eeuw) zal een grote schuur hebben gestaan. Voorts werd nabij de huidige westelijke perceelgrens een fundering gevonden. Zeer waarschijnlijk is dit de fundering van een in 1866 gebouwde en in 1966 gesloopte dubbele woning. Tenslotte is de rest

van de tuin uitgetroffeld, waarbij naast nog wat aardewerkfragmenten uit de 14de en 15de eeuw voornamelijk veel 17de-eeuws tot hedendaags materiaal werd geborgen.

Stichting Archeologische Werkgroep Velsen, H.J. Graafland

Waddenzee * Burgzand (maritieme archeologie) | In het Burgzand-project zijn eerder in een gebied van 1500 x 2000 m twaalf wrakken gewaardeerd (zie Archeologische Kroniek Noord-Holland 2000 t/m 2003). Vier daarvan zijn geheel fysiek beschermd door afdekking met steigersgas, waardoor zand wordt vastgehouden en zelfs ingevangen. Deze vier posities zijn geïnspecteerd om te zien hoe de afdekking zich houdt. Duidelijk kan worden waargenomen dat in het gebied als geheel een nog steeds voortgaande ontzanding plaatsvindt, maar de afgedekte wrakken liggen er echter prima bij.

Bij inspecties van de niet-afgedekte wrakken bleek helaas dat daarvan niet hetzelfde kan worden gezegd. Enkele zijn sinds vorig jaar dramatisch achteruitgegaan. Het geval van BZN 14, ook wel 'Potter', is illustratief. Het wrak ligt west-oost (achterschip-voorschip). Bij de waardestelling in 1999 lag de top van de wrakbult op 9 m diepte, terwijl noord langs het wrak een stroomgeul afliep tot 14 m. Langs de zuidzijde van het wrak lag de bodem op 10 m en staken de spanten maar net uit het zand. In 2004 bleek de noordelijke geul inmiddels te zijn verdiept tot 17 m (in 2003 was dat al 15,5 m) en pal langs het schip te lopen. Langs de zuidzijde heeft de duiker nu 12,5 m op de klok. De taluds zijn hier en daar zeer steil, ballaststenen glijden massaal af en de constructie breekt in de geulen. Een zwaar anker, dat in 1999 ten zuidoosten van het voorschip op een meter of 10 deels uit het zand stak, is nu meters verschoven en ligt ten noordoosten op 15,5 m diepte in de geul. Bij het achterschip heeft waarschijnlijk een visser het wrak geraakt en is onder andere de achtersteven helemaal van zijn plaats gekomen. Feitelijk zien we hier het fatale proces van onderslijping en instorting in volle gang.

In dit wrak was in 1999 in het achterschip een klein vondstgebied gesignaleerd, dat daarop provisorisch was afgedekt met gas. Daar dit nu direct bedreigd was, is besloten hier een noodopgraving uit te voeren. Hierbij zijn resten van vaatjes geborgen met buskruit, vis, graan en peperkorrels. Andere items waren textielloodjes, een voorraadje reservewielen voor rolpaarden (onderstellen voor kanonnen) en diverse interessante stukken aardewerk. Speciale vermelding verdient een puntgaaf strijkijzer van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur (afb. 27). Datering van dit schip en daarmee van het strijkijzer ligt in de periode 1650-1675. De constructie van het restant van het achterschip is blootgelegd en in bovenaanzicht gedocumenteerd. Interessant zijn onder andere de resten van twee pompkokers onder in het zaathout.

Eén van de andere Burgzandwrakken (BZN 4) was een Westindiëvaarder uit het midden van de 18de eeuw, geladen met tropisch hout en koffie (afb. 28). Omdat het wrak bij de eerste verkenning in 1999 al zover was uitgespoeld, is niet eerder gepoogd dit wrak goed af te dekken. Alleen

Afb. 27. Waddenzee * Burgzand. Strijkijzer van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur uit wrak BZN 14, te dateren 1650-1675 (foto: NISA).

Afb. 28. Waddenzee * Burgzand. Overzichtsplattegrond van wrak BZN 4, een Westindiëvaarder met onder andere koffie als lading (foto: NISA).

binnen het wrak is gaas gelegd om de lading zo lang mogelijk te behouden, maar voor echt inzanden lag het geheel naar onze mening te hoog. Gezien de omstandigheden dit jaar (aanhoudend zeer slecht zicht) en de zeer gunstige ervaringen met het steigergaas, werd ter plekke besloten rondom het wrak gaas aan te brengen om verder uitspoelen tegen te gaan en misschien zelfs de bodem buitenom iets omhoog te krijgen. Mogelijk kan dan een volgend jaar hierop worden voortgewerkt en het wrak – de enige ons bekende Westindiëvaarder – ook worden behouden.

Lelystad, Nederlands Instituut voor Scheeps- en OnderwaterArcheologie (NISA/ROB), Arent Vos

Waddenzee * Varia (maritieme archeologie) | Elders op de Waddenzee werd op enkele oude posities (meldingen uit de jaren 1960-80, van vóór het bestaan van het NISA-duikteam) gezocht of daar resten terug te vinden waren. Dit bleef zonder succes, maar omdat positiebepaling op zee tot voor kort weinig nauwkeurig was, is het niet noodzakelijk gezegd dat die wrakken weg zijn. Ze zouden ter plekke onder het zand kunnen liggen, of een paar honderd meter verderop. Gezien onze ervaringen op het Burgzand bestaat echter zeker de kans dat inderdaad niet veel over is van de destijds vrijgespoelde (niet gedocumenteerde) wrakken.

Op een wrak bij Vlieland met werknaam ‘Hoppa 3’, recentelijk opgemeten door een groep sportduikers-amateurarcheologen van de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW), is één verkennende duik gemaakt en zijn dendromonsters genomen. De rapportage van deze groep duikers blijkt heel behoorlijk en de bouw van het schip kon worden bepaald op rond 1613. Ook dit wrak echter steekt ver uit de zeebodem (tot 2,5 m), is flink aangetast door paalworm en wordt dus bedreigd. Van uitrusting en lading lijkt niet veel meer aanwezig.

Ten slotte kunnen hier worden vermeld de werkzaamheden voor het MoSS-project (zie www.mossproject.com en de Archeologische Kroniek Noord-Holland 2003), die voortborduren op ons werk op wrak BZN 10: tweemaal werd hier gedurende het seizoen een datalogger verwisseld en diverse monsters werden geborgen.

Lelystad, Nederlands Instituut voor Scheeps- en OnderwaterArcheologie (NISA/ROB), Arent Vos

Zaanstad – Koog aan de Zaan * Station Koog-Bloemwijk | Na een melding van C. Rave-sloot werden op 23 februari 2004 door de gemeentelijk archeoloog bij de sloot langs de spoorlijn bij station Koog-Bloemwijk scherven aangetroffen, die daar tijdens het slaan van een beschoeiing tevoorschijn waren gekomen. Hoewel het ruw en ongeglazuurd materiaal betrof, dateerde het niet uit de Middeleeuwen. Het betrof fragmenten van aardewerken potjes gevuld met loodwit. Hier heeft in het verleden een loodwitmolen gestaan.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zaanstad – Krommenie * Vlietsend 41 | De gemeentelijk archeoloog heeft, samen met medewerkers van cultuurhistorisch onderzoeksbureau 'Hollandia' en amateur-archeologen van de AWN van 22-24 maart 2004 een archeologisch onderzoek uitgevoerd aan het Vlietsend 41 in Krommenie. Hier stond de in 1918 gebouwde bakkerij van Mooij. Op het achtererf werd een afvalkuil uit de 17de eeuw aangetroffen en tegen de weg aan lagen resten en sporen van poeren. Deze hoorden bij het 17de-/18de-eeuwse houten huis dat de voorganger was van de bakkerij. Op zo'n 70 cm diepte bleek het rode veen te beginnen, de oorspronkelijke veenlaag. In dit rode veen waren krassen van een eergetouw te zien. Ook lagen hier scherven middeleeuws aardewerk (kogelpot-, Paffrath-, Andenne-, Pingsdorf- en Siegburg-aardewerk) en brokken maalsteen. Overduidelijk was hier een middeleeuwse akkerlaag aangetroffen. De maalstenen bewezen dat het graan ter plekke (dat wil zeggen: op de boerderij die dicht in de buurt van het opgravingsterrein gelegen moet hebben) werd vermalen. Een botanisch monster leverde sporen op van rogge, akkeronkruiden, brak- en zoutwaterminnende planten alsmede kleine slakjes die wezen op overstromingen.

Hoewel de resultaten op het eerste gezicht vrij mager lijken, is het aantreffen van de eergetouwsporen het eerste daadwerkelijke archeologische bewijs voor graanverbouw in de Middeleeuwen in Noord-Holland. Verder maakte het onderzoek duidelijk dat zelfs onder 20ste-eeuwse bebouwing nog op geringe diepte betrekkelijk ongestoorde middeleeuwse lagen aanwezig kunnen zijn.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij & Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie

Zaanstad – Krommenie* Station Krommenie-Assendelft | Direct ten westen van station Krommenie-Assendelft zou tussen de spoorlijn en de Provinciale Weg een perceel van 3 ha tot 2,5 m diep worden uitgegraven ten behoeve van veenwinning, te gebruiken als grondverbeteringsmateriaal voor de bollenteelt in het nabijgelegen duingebied. In de eerste dagen van november 2004 werd op het drassige terrein met veel moeite, half onder water, een booronderzoek uitgevoerd. Hieruit bleek dat in de bodem van de oostelijke helft van de locatie op 10 tot 30 cm onder het maaiveld een zwarte laag aanwezig was. Zeer waarschijnlijk is dit een woonlaag uit de IJzertijd. Naar het westen toe verdween deze laag: waarschijnlijk was het terrein daar al in het verleden tamelijk nat en kon er niet gewoond worden. Dit komt overeen met de resultaten van een in 2003 uitgevoerd proefsleuvenonderzoek in project 'Poort Clamdijcke' direct ten noorden van de Provinciale Weg (zie hiervoor de Archeologische kroniek over 2003). Dat een plek in het verleden te nat was voor bewoning wil overigens niet zeggen dat de plek daarmee archeologisch oninteressant is. Juist drassige en natte plekken werden in het verleden gebruikt als offerplaats en kunnen veel belangwekkende vondsten bevatten.

Gezien bovenstaande resultaten werd een vervolgonderzoek geadviseerd. Uit analyse van het veen, uitgevoerd in opdracht van de exploitant, bleek echter dat het veen een hoog zoutgehalte had (de Zaanstreek is immers een brakwatergebied), waardoor het niet gebruikt kan worden als grondverbeteringsmateriaal. Om deze reden zag de exploitant af van het afgraven van het veen. Het vervolgonderzoek kwam daarmee te vervallen.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zaanstad – Zaandam * Braakdijk 15 | De heer P. Woltheus uit Zaandam meldde de vondst van twee kogels achter Braakdijk 15. Zo'n twintig jaar geleden was op dezelfde plaats ook een dergelijke kogel aangetroffen. Het bleek te gaan om twee gietijzeren kanonskogels, met een

duidelijk zichtbare gietnaad, een diameter van ongeveer 120 mm en een gewicht van 5 kg. Dit laatste is nogal gering: meestal hebben gietijzeren kogels van deze diameter een gewicht van 7 of 8 kg. Waarschijnlijk is door het verblijf in de natte grond een deel van het ijzer door roest verdwenen en het koolstof overgebleven. Het voorwerp lijkt dan gaaf, maar is in werkelijkheid aangetast. Dit verschijnsel, dat ‘verpotloden’ wordt genoemd, komt vaker voor, vooral bij kogels uit scheepswrakken. De kogels zijn waarschijnlijk gemaakt voor een stuk geschut dat ‘kolverijn’ (in het Spaans ‘colubrina’) genoemd werd en dat tussen 1500 en 1800 werd gebruikt. Kolverijnen schoten kogels van 16 tot 20 pond over een afstand van meer dan 1000 m en werden vooral ingezet bij belegeringen van steden en verdedigingswerken.

De vindplaats ligt hemelsbreed 1100 m van de Duyvis-fabriek langs de Zaan, waar volgens historische bronnen de Kalverschans heeft gelegen. Deze schans, waar de Zaanse Schans naar vernoemd is, speelde een belangrijke rol in de gevechten tussen de Nederlanders en de Spaanse troepen in de periode 1572-1576. De zeshoekige Kalverschans is in 1573 opgeworpen en was de grootste schans van de Zaanstreek. Het is heel goed mogelijk dat de achter de Braakdijk gevonden kogels iets met deze schans te maken hebben. Hebben de Spanjaarden bij Haaldersbroek een stelling gehad waarmee ze de Zaanse Schans wilden belegeren, of heeft juist bij Haaldersbroek een vooruitgeschoven stelling van de Watergeuzen gelegen? (met dank aan kanonnendeskundige Nico Brinck uit West-Terschelling voor de informatie over het verpotloden en de kolverijn).

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zaanstad – Zaandam * Dam/Czarinastraat | Op verzoek van de gemeentelijk archeoloog heeft de AWN op 22 mei 2004 een kleine waarneming verricht op een braakliggend terrein op de hoek van de Dam en de Czarinastraat. Het terrein is voor het grootste deel tot op 3 m diepte gesaneerd. Alleen tegen de oude zeedijk aan (die onder de Dam ligt) was mogelijk nog ongestoorde grond aanwezig. Inderdaad werden resten van 17de-eeuwse bewoning (enige scherven, een pijpenkop en een paalspoor) aangetroffen, gelegen bovenop een dikke laag grijze klei zonder bewoningssporen. Aanwijzingen voor bewoning in de Middeleeuwen, die op deze plaats werden verwacht, zijn niet aangetroffen.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zaanstad – Zaandam * Hanenpadsluis/Zuiddijk | De heer Bultstra uit de Lindenlaan meldde in november 2004 aan de gemeentelijk archeoloog de vondst van een zwaard. Hij had het twintig jaar geleden op een diepte van ongeveer 2 m aangetroffen in een bouwput naast de in 1714 gebouwde Hanenpadsluis. Deze sluis doorsnijdt de middeleeuwse Zuiddijk. Het zwaard was bedekt met een laag roest van meer dan 1 cm dik. De heer Bultstra verwijderde de roest en polijste het zwaard met een elektrische schijf. Hierbij kwam aan beide zijden van het zwaard een versiering tevoorschijn: een zigzaglijn bestaande uit zeven sterren met rechte lijnen ertussen. Het zwaard is van ijzer, heeft een totale lengte van 66 cm (angel 8,7 cm, lemmet 57,3 cm) en een grootste breedte van 3,5 cm. Beide zijden zijn scherp, een bloedgeul ontbreekt. Een tekening van het zwaard is voor verder onderzoek opgestuurd naar het Legermuseum in Delft.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zaanstad – Zaandam * Rozengracht 48 | Op 11 november 2004 is door een medewerker van de archeologische dienst van de gemeente een korte verkenning uitgevoerd op het braakliggende perceel Rozengracht 48. Op enige decimeters diepte bleek een laag van 17de- en 18de-eeuws aardewerk aanwezig, mogelijk een afval- of stortlaag. De Rozengracht is een oud dwarspad haaks op de Zaan. Mede omdat de bewoning van deze paden nog nooit is onderzocht, werd bekeken of het mogelijk zou zijn hier een archeologisch onderzoek uit te voeren. Naar aanleiding van deze verkenning is op 20-23 december door medewerkers van Hollandia een archeologisch onderzoek uitgevoerd op het perceel Rozengracht 48. Aangetroffen werden funderingsresten uit de 17de en 18de eeuw, alsmede enig schervenmateriaal, glas en metaal. De nogal armoedige vondsten passen goed in de historie van de buurt: de zijpaden, zoals de Rozengracht, haaks op de dijk langs de Zaan, hebben over het algemeen een armoedige bewoning gehad. De vondsten vormen een mooie tegenhanger voor de rijke vondsten uit de opgraving van de scheepswerf en woningen langs de Hogendijk, aan de Zaan.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij & Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie

Zaanstad – Zaandam * Vinkenstraat 30 | Na de sloop van het pand Vinkenstraat 30 werd op 3 mei 2004 door de AWN aan de voet van de smuiger, een bepaald soort betegelde schouw, een goot van gele steentjes aangetroffen die met tegels bekleed was. Waarschijnlijk heeft deze als aslade gediend. In Haaldersbroek is in het verleden ook een dergelijke goot aan de voet van een smuiger gevonden.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zaanstad – Zaandam * Westzijde 320 | Op 16 en 19 april 2004 is door Hollandia een archeologisch booronderzoek uitgevoerd op het perceel aan de Westzijde 320 te Zaandam. Resumerend is de bodemopbouw als volgt. De bovenste laag is geroerde grond. De dikte hiervan varieert van 0,4-1 m, maar blijft op de meeste plaatsen onder 1 m. Daaronder liggen archeologisch interessante ophogingslagen uit de Nieuwe Tijd (1500-heden). De dikte van deze lagen varieert, maar op enkele plaatsen is waargenomen dat deze zich nog bevonden op een diepte van meer dan 2,5 m onder het maaiveld. Het voorhanden zijn van grote baksteenfragmenten maakt de aanwezigheid van muurresten en funderingen erg waarschijnlijk. Deze komen in een aantal gevallen al voor op een diepte van ca 0,4 m (ca 0,8 m boven N.A.P.). De aanwezige houtsnippers en liggend hout wijzen waarschijnlijk op de aanwezigheid van scheepshellingen. Onder deze structuren en ophogingslagen bevindt zich het natuurlijke veen. Dit niveau ligt op sommige plaatsen rond N.A.P. (zo'n 1,3 m onder het maaiveld), maar bij een aantal boringen is dit niveau bij 1,4 m onder N.A.P. nog steeds niet bereikt.

Op 14 en 15 juli 2004 is naar aanleiding van de resultaten van het booronderzoek een proefsleuf aangelegd. De bovenste 0,5-1 m van het gehele terrein is verstoord door laat-19de- en vooral 20ste-eeuwse bouw- en sloopectiviteiten. Van de verwachte laatmiddeleeuwse en 17de- tot 18de-eeuwse bewoning en industrie is niets gevonden. Ook andere archeologisch belangwekkende sporen ontbreken. De latere 19de- en 20ste-eeuwse sporen zijn te typeren als fragmentarisch en onbetekenend. Er is op basis van deze bevindingen dan ook besloten af te zien van een definitief onderzoek. Naar verluidt schijnen tijdens de milieukundige sanering, net buiten het onderzoeksgebied, langs de oever van de Zaan restanten van een kleine laat-19de-eeuwse scheepshelling en stukken scheepshout (mogelijk een

bootje) te zijn gevonden. Hiervan is echter nooit officieel melding gemaakt bij de gemeentelijk archeoloog.

Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie, G.T.C. van den Berg, S. Gerritsen & J.P.L. Vaars

Zaanstad – Zaadijk * Lagedijk 7-9 | Tijdens de restauratie van het pand Lagedijk 7-9 is een lekkende waterkelder in zijn geheel uitgegraven en opgetakeld om weer waterdicht gemaakt te worden. In de tussentijd kreeg de gemeentelijk archeoloog van de eigenaar van het pand, de heer F. Wytema, toestemming om (op 6 juli 2004) het profiel te bestuderen. Onder een ca 40 cm dikke bouwvoor lag een laag veraard veen waarin 17de- en 18de-eeuwse scherfjes aanwezig waren. Ook was hier op 60 cm diepte een typisch Zaanse afzetting zichtbaar: een laag zaagsel. Op 70 cm onder het maaiveld begon een schone, grijze kleilaag die doorliep tot 95 cm. Daaronder lag rood veen tot een diepte van 2 m, tevens de onderzijde van het profiel. Ter plekke van de kelder lag op deze diepte een laag zand die waarschijnlijk tijdens de bouw van de kelder was aangebracht en als stevige onderlaag voor de kelder diende.

Interessant is dat de grijze kleilaag doorloopt onder het pand Lagedijk 7-9, dat in 1683/1684 is gebouwd. Dit betekent dat de laag dateert van vóór 1683/1684. De komende jaren zal gekeken worden of deze laag ook elders in de omgeving van de Lagedijk wordt aangetroffen. Mocht dit zo zijn dan kan deze laag een belangrijk daterend element worden bij toekomstig onderzoek. Alles wat onder deze laag gevonden wordt, is immers van vóór 1683/1684, alles wat erboven ligt, is van na die datum.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zaanstad – Zaadijk * Lagedijk 14 | Nadat pakhuis ‘De Baars’ verplaatst was, zijn op 26 april 2004 waarnemingen gedaan op het vrijgekomen stuk grond. Aardewerk en pijpenkoppen uit de 17de tot 19de eeuw geven een indicatie van de periode waarin het terrein gebruikt werd. Interessant was de vondst van een plak kurk waarin gaten waren gestanst, een overblijfsel van kurkenfabricage. Het terrein is vanaf de 17de eeuw afgedekt geweest door het pakhuis en kan daarom van grote waarde zijn voor het onderzoek van de Zaanoevers. Elders langs de Zaan is juist in later tijd, vooral in de 19de en 20ste eeuw, veel gegraven en verstoord. Overleg met de eigenaar van het terrein (ADM Cacao) wees uit dat er geen concrete bouwplannen zijn voor het terrein.

Gemeente Zaanstad, Dienst Archeologie, P. Kleij

Zandvoort * Poststraat 7-11 | De onderzoekslocatie is gelegen tegen de rand van de historische dorpskern. Uit het booronderzoek is gebleken dat de ondergrond op de locatie uit Jonge Duinzanden bestaat. Er werden baksteen- en mortelfragmenten, schelpen, visresten, een grote hoeveelheid houtskool, een fragment roodbakkend geglazuurd aardewerk en botfragmenten aangetroffen. Bij het waarderend booronderzoek is echter recent puin en beton aangetroffen in diepere lagen dan waarin eerder genoemde archeologische indicatoren werden gevonden. De bodem op de onderzoekslocatie is in het recente verleden verstoord. Lokaal kunnen archeologische resten onverstoord aanwezig zijn. De datering ervan lijkt zich te beperken tot de 18de/19de eeuw.

ArcheoMedia BV, Sietske van der Staak & Marcel de Koning

Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2004

Albrandswaard * Vinexlocatie Portland | In augustus en september 2004 heeft het BOOR vijf huisplaatsen opgegraven in de Vinexlocatie Portland, die dateren uit de 12de en het begin van de 13de eeuw (Meirsman en Peters 2004). Ze waren in 2003 bij een archeologische kartering door middel van grondboringen ontdekt en door het graven van proefsleuven in juli en augustus 2003 nader onderzocht en gewaardeerd. De belangwekkende vindplaatsen konden vanwege de nieuwbouw niet behouden blijven en dienden daarom opgegraven te worden. De onderzochte huisplaatsen (afb. 29) behoren toe aan de vroegste middeleeuwse bewoning in dit deel van Albrandswaard. De aangetroffen sporen behoren tot een nederzetting uit de tijd toen het veen in dit deel van IJsselmonde ontgonnen werd door het graven van een groot aantal parallel lopende sloten, die voor de ontwatering zorgde. De bewoners gebruikten het veengebied voor het weiden van vee en voor de aanleg van akkers. De huizen waren gebouwd van hout en bezaten kleivloeren en een haardplaats. Ter hoogte van de huisplaatsen werd veel afval van de bewoners gevonden, zoals aardewerk, botten van geconsumeerde dieren, metalen voorwerpen en fragmenten van slijp- en maalstenen.

In het begin van de 13de eeuw werd de nederzetting verlaten. De bewoners vestigden zich mogelijk op en aan de dijk rond de Riederwaard. In 1373 gaat de Riederwaard, een rondom bedijkt gebied midden op IJsselmonde, door overstromingen ten onder. Ten gevolge van deze overstroming wordt een dik pakket zand afgezet. Dankzij het zandpakket zijn de sporen van het middeleeuwse dorpje goed bewaard gebleven. De vindplaats is niet alleen van

Afb. 29. Albrandswaard * Vinexlocatie Portland. Op de voorgrond is de fundering zichtbaar van een 12de-eeuwse boerderij. Op het liggend houtwerk rustten de gebinten van een boerderij met licht gebogen wanden.

wege de goede conservering van waarde. Het is vooral ook van belang vanwege het feit dat op veel andere plaatsen in Nederland de sporen van middeleeuwse veennederzettingen verdwenen zijn door de later uitgevoerde grootschalige turfwinning, waarbij het veen werd afgegraven.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, F.J.C. Peters

Albrandswaard – Rhoon * Essendael | Begin 2004 is door het BOOR een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen uitgevoerd in het woningbouwgebied Essendael in Rhoon (Kruidhof 2004; Meirsman 2004e). Hierbij zijn twee vindplaatsen getraceerd. De eerste vindplaats betreft de vondst van houtskool en verbrand bot in afzettingen behorend tot een fossiele stroomgordel. De sedimenten van deze stroomgordel worden tot de Afzettingen van Calais/Gorkum gerekend. De vindplaats dateert uit het Neolithicum, zeer waarschijnlijk uit het 4de millennium voor Chr. Bij de tweede vindplaats gaat het om een laatmiddeleeuwse ophoging op het Hollandveen. De ophoging wordt afgedekt door een middeleeuws overstromingsdek. Uit de boringen werd niet duidelijk wat de aard van de vindplaats was: een terp of een dijk.

Bureau Oudheidkundig onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, E. Meirsman

Alphen aan den Rijn * Julianastraat 54-56 | De bestaande bebouwing op de Julianastraat 54-56, in het centrum van Alphen aan den Rijn, is gesloopt om plaats te maken voor de nieuwbouw van een appartementencomplex met winkelruimte. De locatie is deel van een gebied met een hoge archeologische waarde. Met name de kans op de aanwezigheid van bewoningsresten uit de Romeinse Tijd werd zeer groot geacht. Direct ten zuiden van de onderzoekslocatie ligt het Romeins *castellum* en ten noorden van de onderzoekslocatie, aan de oeverzone van de Rijn, zijn eveneens veel Romeinse vondsten gedaan. Een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek met boringen in januari 2004 bevestigden deze aannames. In maart en april volgde een proefsleufonderzoek om de precieze aard, omvang en kwaliteit van de archeologische waarden vast te stellen.

Er is een werkput van 5 x 4 m aangelegd waarin resten van gebouwen uit de 17de/18de en uit de 15de/16de eeuw zijn aangetroffen. Oudere resten van bewoning gaan terug tot de 12de eeuw en bestaan uit riet-/mestpakketten en kuilen/greppels. De aangetroffen laatmiddeleeuwse sporen (van perceelsbegrenzing en/of landbouwactiviteiten) hebben de Romeinse niveaus vrijwel geheel vernietigd. Een klein restant van het intact Romeins niveau is niet vergraven. Er werden slechts enkele goedgeconserveerde vondsten gedaan.

De mogelijkheden voor een uitgebreid vervolgonderzoek waren gezien de verzakking van naastgelegen panden beperkt. Aangezien de grondverstoring van de voorgenomen bouwplannen zich beperkt tot heipalen en een bouwput boven het Romeins niveau en de aangetroffen archeologische resten niet zeer waardevol zijn, is geen vervolgonderzoek uitgevoerd.

ArcheoMedia BV, Oscar Holthausen & Felix ter Schegget

Alphen aan den Rijn – Zwammerdam * Lindenhovestraat 4 | Vanwege de voorgenomen sloop van enkele bestaande bedrijfsgebouwen en de aanleg van een nieuwe varkensstal is in maart 2004 een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen verricht (Heiden en Houkes 2004). Volgens de kaarten van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland, regio Rijnstreek, bevindt het terrein zich in een gebied waar gezien de in de

ondergrond aanwezige zandige oeverwalafzettingen de kans op het aantreffen van archeologische waarden hoog tot zeer hoog is.

Tijdens het onderzoek is echter vastgesteld dat de ondergrond ter plaatse uit een komklei bestaat waarin geen sporen van bewoning zijn aangetroffen. Hier bovenop is, waarschijnlijk in de 17de eeuw, een ophogingspakket aangebracht, vermoedelijk voor de bouw van de aan de straatzijde gelegen 17de-eeuwse boerderij. Niet vastgesteld kon worden of zich op de onderzoekslocatie, afgezien van de ophogingslaag zelf, nog andere sporen behorend bij de 17de-eeuwse bewoningsfase bevinden. Aanwezigheid van omvangrijke structuren, zoals bijvoorbeeld bijgebouwen, lijkt gezien de afstand van de onderzoekslocatie tot aan de boerderij onwaarschijnlijk. Ook de aanwezigheid van oudere voorgangers van de boerderij op de onderzoekslocatie lijkt niet aannemelijk. Bekend is dat in de regio de bij de ontginning van het gebied behorende bebouwing van het begin af aan langs de straatzijde gesitueerd was. Mochten zich op de locatie naast de ophogingslaag nog andere sporen bevinden dan zullen dit naar alle waarschijnlijkheid (restanten van) waterputten en/of afvalkuilen betreffen behorende bij de postmiddeleeuwse bewoningsfase.

Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau, Eric Jacobs

Barendrecht * Carnisselande (Vrijenburg) | Op 11 en 12 oktober 2004 heeft het BOOR een documenterend en waarderend onderzoek verricht op een vindplaats uit het Neolithicum in de nieuwbouwlocatie Carnisselande-Vrijenburg. Het onderzoek is uitgevoerd door het graven van een put in het tracé van een toekomstige rioolsleuf. De vindplaats is in 2001 ontdekt door RAAP tijdens een inventariserend booronderzoek (Jansen 2001). In de put is in afzettingen behorend tot een fossiele stroomgordel over een afstand van enkele meters een cultuurlaag aangetroffen. De sedimenten van deze stroomgordel behoren tot de Afzettingen van Calais/Gorkum. De cultuurlaag bevond zich op een diepte tussen 370 en 405 cm onder N.A.P. In de laag zijn aardewerk, zoogdierbotten, visresten (onder andere van steur), houtskool, een brok natuursteen (een fragment van een slijp- of maalsteen) en vuursteen aangetroffen. Op grond van het aardewerk wordt de vindplaats voorlopig aan de Hazendonk III-fase (3600-3400 voor Chr.) toegewezen.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, E. Meirman

Barendrecht * Zuidpolder (Gaatkensplas 4) | Op 11 oktober 2004 en van 11 tot en met 13 januari 2005 is door het BOOR een documenterend onderzoek in het plangebied Gaatkensplas 4 uitgevoerd (Meirman 2005). Als gevolg van de aanleg van een waterpartij in de Zuidpolder ten oosten van de Carnisseweg zouden delen van een dijk uit de Late Middeleeuwen worden vernietigd. De dijk maakte deel uit van het dijksstelsel om de Riederwaard, een grote polder die in de Late Middeleeuwen een omvangrijk deel van het gebied van het huidige IJsselmonde besloeg. In 1373 ging de Riederwaard door overstromingen verloren. In de eeuwen die hierop volgden, werd het verdronken land in fasen opnieuw ingedijkt. De Zuidpolder is pas rond 1650 ontstaan, zo'n 275 jaar na de ondergang van de Riederwaard. In de periode tussen 1373 en 1650 is de dijk afgedekt door een dik overstromingsdek. De dijk is in 1997 ontdekt in de ten westen van het plangebied Gaatkensplas 4 gelegen Vinexlocatie Carnisselande. Uit diverse onderzoeken daar is gebleken dat de dijk in de 11de/12de eeuw is opgeworpen en dat er in vooral in de 13de en 14de eeuw op en aan de noordzijde is gewoond. Het lintvormige complex nederzettingssporen vormt zeer waarschijnlijk de resten van het in

1373 verdrongen ambacht Carnisse. Op grond van luchtfoto-onderzoek was duidelijk dat de dijk zich naar het zuidoosten voorzette tot in het plangebied Gaatkensplas 4.

Met het graven van waterpartij Gaatkensplas 4 was reeds gestart voordat de archeologische begeleiding een aanvang nam; delen van de dijkresten in het plangebied waren hierbij vernietigd. De graafwerkzaamheden zijn vervolgens afgerond onder de regie van het BOOR, waarbij tijd was ingeruimd voor een zorgvuldige documentatie van de delen van de dijk die zouden worden vergraven. Ook nu zijn op de dijk bewoningssporen aangetroffen. Het gaat om een deel van een nederzettingsterrein, mogelijk het erf van een boerderij. De sporen worden gevormd door een mestpakket dat aan één zijde wordt geflankeerd door een rij paaltjes. In het midden van het pakket bevonden zich een dikke staander en een fors paalgat. Op de plaats van de houten constructie is nederzettingssafval aangetroffen zoals aardewerk, bot, leer en metaal. De constructie kan op basis van het aardewerk in de 13de/14de eeuw worden gedateerd.

De grens tussen het ambacht Carnisse en het eveneens in 1373 verdrongen ambacht West-Barendrecht wordt waarschijnlijk gevormd door de huidige Carnisseweg. De in het plangebied Gaatkensplas 4 aangetroffen nederzettingssporen kunnen dan ook mogelijk gerelateerd worden aan het middeleeuwse ambacht West-Barendrecht.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, E. Meirsmann

Bergschenhoek * Bergweg-Noord | Op vrijdag 12 november is een inventariserend archeologisch booronderzoek uitgevoerd op het terrein van Bergweg-Noord 36 te Bergschenhoek. De onderzoekslocatie ligt aan de voet van een dijk die uit de Middeleeuwen stamt. Daarnaast is de gemeente Bergschenhoek bekend om zijn belangwekkende prehistorische vondsten. Naast (post)middeleeuwse bewoning langs de dijk kon de bodem ook resten uit de Prehistorie bevatten (Vaars & Floore 2004).

Uit het booronderzoek blijkt dat het dijklichaam meerdere malen is opgehoogd en verstevigd. Mogelijk zijn er in het verleden op de dijk of ertegenaan gebouwen of andere structuren aangelegd. In een recenter verleden is een groot deel van het onderzoeksterrein opgehoogd waarop de gebouwen zijn aangelegd. Onder de dijk zou door het gewicht van het lichaam een deel van het natuurlijke veen naar beneden moeten zijn gedrukt. Opvallend is dat er in een boring op een geringe diepte (4,8 m onder N.A.P.) al veen wordt aangetroffen. Het veen is doorworteld, de herkomst is echter onduidelijk. Mogelijk zijn er grote stukken veen van elders aangevoerd, die in de boring niet van natuurlijk veen zijn te onderscheiden. Het is evenwel niet uit te sluiten dat het om natuurlijk veen gaat.

Een verklaring is dat de eerste dijk bovenop het veen is aangelegd. Hierna is het omliggende veen afgegraven om de dijk te verhogen en te verstevigen. Hierdoor ligt het oorspronkelijke veen onder de dijk nog *in situ*. Een andere en meer waarschijnlijke verklaring is dat de eerste dijk juist ontstond doordat de rest van het veen is weggegraven. Hierna is de dijk, om het effect van inklinking teniet te doen, nog meerdere malen opgehoogd. In beide gevallen zal naast de dijk een deel van het oude oppervlak ontbreken.

Hollandia cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek en advies, S. Gerritsen

Binnenmaas – Oud-Beijerland * OSV-Sportcomplex | SOB Research heeft ten behoeve van de realisatie van de verplaatsing van het OSV-Sportcomplex in delen van het plangebied aan de Langeweg een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen (IVO)

uitgevoerd. In het plangebied komen Afzettingen van Duinkerke 3b op Hollandveen op Afzettingen van Gorkum voor. Vanaf het midden van de 16de eeuw tot heden zijn hier geen bebouwing of wegen aanwezig geweest. Het plangebied heeft al die tijd een agrarische bestemming gehad. Tijdens de uitvoering van het IVO werden in geen van de in het plangebied uitgevoerde boringen relevante archeologische indicatoren aangetroffen. Op ca 130 m ten noorden van het plangebied zijn aan de Langeweg op de vermoedelijke locatie van een laatmiddeleeuws dijkje een drietal extra boringen uitgevoerd. In één boring kon de aanwezigheid van het ter plaatse 1,2 m dikke dijklichaam worden aangetoond. Op basis van de boringen kon worden gesteld dat het dijkje maximaal 10 m breed kan zijn.

SOB Research, Jeroen Ras

Binnenmaas – Westmaas * Munnikenweg | SOB Research heeft in het kader van de bouw van een nieuw clubhuis aan de Munnikenweg een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen (IVO) uitgevoerd. Daaruit bleek dat binnen het plangebied een subrecent ophoogpakket ligt op Afzettingen van Tiel en Afzettingen van Gorkum. Het plangebied maakt deel uit van de oeverzone van het Rijn-Maassysteem. Het is vanaf de 17de eeuw niet bebouwd geweest. Uit archeologische archiefgegevens blijkt dat het plangebied onderdeel vormt van een zone met bijzonder veel archeologische vindplaatsen uit de Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen. Tijdens de uitvoering van het IVO werden in 3 van de in totaal 5 uitgevoerde boringen archeologische indicatoren aangetroffen. Het betreft hier houtskool, organische niveaus en aardewerk. Het aangetroffen aardewerk dateert uit de Romeinse Tijd. De archeologische sporen werden aangetroffen op een diepte tussen 0,7 m en 1,6 m onder het maaiveld. Ze suggereren dat het plangebied deel uitmaakt van één of meerdere, niet synchrone, nederzettingsterreinen. De bewoningssporen konden worden gedateerd in de Prehistorie, Romeinse Tijd en/of Middeleeuwen.

SOB Research, Jeroen Ras

Binnenmaas – Westmaas * Ritselaarsdijk 11a | SOB Research heeft ten behoeve van de bouw van een woning ter plaatse van Ritselaarsdijk 11a een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen (IVO) uitgevoerd. Daaruit bleek dat zich hier Afzettingen van Duinkerke/Tiel IIIB, op oudere Afzettingen van Duinkerke/Tiel IIIB, op een afwisseling van Hollandveen met Afzettingen van Gorkum voorkomen. Vanaf de 17de eeuw heeft zich geen bebouwing binnen het plangebied bevonden. Tijdens de uitvoering van het IVO werden in één boring archeologische indicatoren aangetroffen in de vorm van houtskoolbrokjes, aanwezig in een humeus niveau. Dit was echter niet nauwkeuriger te dateren dan Prehistorie tot Middeleeuwen. Een aanvullend booronderzoek bevestigde de eerdere resultaten maar maakte geen nauwkeuriger datering mogelijk dan Late IJzertijd - Late Middeleeuwen.

SOB Research, Jeroen Ras

Bodegraven * Oud Bodegraafseweg (Albert Heijn) | Bij het ontgraven van de putten voor een rij van zeven ondergrondse afvalcontainers is de volgende lagenopbouw waargenomen: 0-0,60 m onder het maaiveld: opgebracht zand en vuile klei, 0,60-1,00 m: vuile klei met Romeins aardewerk en fabricagesteen, alsmede houtskool. Daaronder volgden twee natuurlijke lagen: 1,00-1,60 m grijze klei met hout, 1,60-2,80 m: vette klei, eveneens met hout. Hieronder begon het bosveen. Opvallend bij het vondstmateriaal was, dat de hoeveelheid fa-

bricagesteen in verhouding groot is. Dit stemt overeen met oudere berichten dat aan de westzijde van de Oude Bodegrave (thans de Oud Bodegraafseweg) veel Romeins baksteenmateriaal gevonden is.

AWN afdeling Rijnstreek, S. Sprey & A. van Grol

Bodegraven * Oud Bodegraafseweg 18 | Op deze kleine locatie is in 2004 een aanvang gemaakt met nieuwbouw. Door Archeologisch Bureau BAAC is nog vóór de sloop op de noordelijke helft van het perceel in pandig een proefput gegraven, die slechts verstoringen aan het licht bracht. Na de sloop is op een klein, door de werkzaamheden wat verdiept gebleven hoekje van het terrein een intacte Romeinse laag met vondstmateriaal aangetroffen. Deze laag bevond zich op iets meer dan één meter onder het maaiveld. Het verzamelde aardewerk vertoonde het gebruikelijke soortenspectrum. Ten slotte is op dit terrein ook nog een scherp Paffrath-aardewerk gevonden.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij & C. Zwaan

Bodegraven * Overtocht/Oud Bodegraafseweg | Op vier locaties in het gebied rond de Overtocht en Oud Bodegraafseweg heeft BAAC een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd door middel van proefsleuven. Uit het booronderzoek dat hieraan voorafging, bleek dat op de locatie van de Oud Bodegraafseweg de veengeul de Oude Bodegrave heeft gelopen en dat de gedempte geul prehistorisch, Romeins en middeleeuws materiaal bevatte.

Al eerder, namelijk in 1976, zijn in en rond deze geul, die even verderop bij de Overtocht uitmondde in de Oude Rijn, Romeinse structuren gevonden; op het punt waar de Romeinse limesweg de veengeul kruiste werd een brug- of damconstructie aangetroffen. Op de plaats waar de Oud Bodegraafseweg uitkomt op de Tolstraat/Overtocht, kwamen in 1980 Romeinse oeverbeschoeiingen aan het licht. In 1995 werden op de oostelijke oever van de Oude Bodegrave funderingen van een poortgebouw en wal van een Romeinse versterking gevonden die overeenkomsten vertoonde met die van de *castella* van Zwammerdam en Alphen aan den Rijn. Een staander van het poortgebouw werd gedateerd in 61 na Chr. In 1996 ten slotte bleek tijdens een opgraving dat de westelijke oever van de Oude Bodegrave vol lag met verspoeld Romeins (bewerkt) hout met daarop veel Romeins materiaal. Dit hout lag voor een deel nog in verband en kan de rest zijn van wat eens de vloeren van barakken waren. Aangrenzend is ten oosten hiervan een palenzwerm aangetroffen.

Een van de nu onderzochte locaties ligt ook op de westelijke oever van de Oude Bodegrave. Ook hier is verspoeld Romeins (bewerkt) hout gevonden met daarop voornamelijk 1ste-eeuws Romeins materiaal. Ook de palenzwerm is aangetroffen. In het noorddeel van deze locatie is een palenzwerm opgegraven die in verband kan worden gebracht met de palenzwerm die in 1995 is aangetroffen op de oostoever van de Oude Bodegrave ten noorden van het poortgebouw. Ten westen van dit poortgebouw en bijbehorende walconstructie is ook een proefsleuf gegraven in de hoop de wal aan te snijden. De proefsleuf bleek zich echter in zijn geheel in de Oude Bodegrave te bevinden. Op 1,65 m onder het maaiveld bleken echter nog ingeslagen palen waarneembaar. Uit de afzettinglagen kwam opmerkelijk genoeg vooral 2de-eeuws Romeins materiaal.

Uit de profielen langs de Oude Bodegrave blijkt dat de Romeinse nederzetting nagenoeg direct op het veen is gebouwd. Dat betekent dat het verlandingsproces van de Oude Rijn destijds aanzienlijk gevorderd was. In dit kader is de stelling interessant dat de Romeinse

brug- of damconstructie ten zuiden van de proefsleuven in opzet waarschijnlijk als brug is gebouwd, maar nog in de Romeinse Tijd is aangeplempt en doorheid tot een omvangrijk damlichaam. Hierdoor moet de Oude Bodegrave een andere loop hebben gekregen. Het tijdelijk drooggevallende deel lijkt vervolgens te zijn verstevigd en bouwrijp te zijn gemaakt door grote hoeveelheden palen de grond in te staan. De Romeinse sporen aan weerszijden van de Oude Bodegrave zijn bovendien met elkaar in verband te brengen en wijzen erop dat op deze plek in de 1ste eeuw een *castellum* heeft bestaan. Het is wel opmerkelijk dat de Romeinen een *castellum* hebben gebouwd op een zeer venige onstabiele ondergrond. Deze plek was waarschijnlijk echter van groot strategisch belang. De aanwezigheid van een veengeul en een nevenbedding op deze plek zou namelijk een bedreiging hebben gevormd voor het achterland en zelfs voor de *castella* van Zwammerdam en Woerden.

De profielen geven aan dat de zuidelijke oever van de Oude Rijn na de afdamming bij Wijk bij Duurstede in de 13de eeuw gestaag is verland. Vanaf deze periode zien we ook een continu gebruik van het land in de vorm van ontwateringsgreppels en beerkuilen. Het onderzochte gebied is tussen 1400 en 1600 overdekt met een kleipakket. Muurresten geven aan dat hier vanaf de 16de eeuw daadwerkelijk is gewoond. In de proefsleuven ten westen van de Oude Bodegrave zijn zes 17de-eeuwse kleiwinningskuilen aangetroffen alsmede een aantal afwateringsgreppels uit dezelfde periode. Voorts is een stuk bestrating bestaande uit 17de-eeuwse ijsselsteentjes gevonden.

Volgens het minuutplan van 1829 van de gemeente Zwammerdam zou op locatie 1 een rooms-katholieke kerk hebben bestaan. De oriëntatie van het aangetroffen muurwerk en de uitbraaksleuven is wel overeenkomstig met de aangegeven ligging, maar deze zouden evengoed behoord kunnen hebben tot de omliggende bebouwing. Dat er geen resten van de kerk zijn gevonden is opmerkelijk. Een verklaring hiervoor is dat het hier een voormalige schuilkerk betrof.

Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurhistorie en Cultuurhistorie (BAAC), Joris Habraken

Bodegraven * Weijpoort 34a | Bij een Inventariserend Veldonderzoek op een terrein aan de zuidelijke oever van de Oude Rijn werden onder een recente laag egalisatiemateriaal twee oudere vondstniveaus waargenomen, die ingebed zijn in lagen rivierklei van de Formatie van Echteld. De bovenste vondstlaag is op grond van aardewerkvondsten te dateren rond 1200 na Chr.; de onderste vondstlaag heeft nog geen dateerbaar materiaal opgeleverd, maar kan uit de Romeinse Tijd dateren.

Synthegra Archeologie, H.W. van Klaveren

Bodegraven * Wilhelminastraat 28 | Een tussen de Wilhelminastraat en de Oude Rijn, dus buitendijks, gelegen pand werd gesloopt. Na de sloop is op dit terrein materiaal verzameld, te dateren tussen het einde van de 14de eeuw en het midden van de 19de eeuw. Waarschijnlijk heeft er al vanaf de Late Middeleeuwen een buiten het eigenlijke dorp, aan de overzijde van de Oude Rijn gelegen lintbebouwing bestaan, die zich in de loop der eeuwen verdicht heeft. Op deze plaats ligt het zwaartepunt van de datering van het vondstmateriaal in de tweede helft van de 17de tot het einde van de 18de eeuw. Ook is geconstateerd dat op ca 1,5 m onder het maaiveld een laag schoon veen aanwezig is.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij & C. Zwaan

Brielle * Dijkstraat | Naar aanleiding van voorgenomen nieuwbouw is in januari 2004 door het BOOR archeologisch onderzoek uitgevoerd in het centrum van Brielle op de locatie gelegen tussen de Dijkstraat, de Witte de Withstraat en de vestingwerken. Tijdens het onderzoek is de voet van de dijk rondom de polder Oosterland aangetroffen. Gezien het feit dat alleen de uiterste westzijde van de dijkvoet is aangesneden, ligt de kern van de dijk meer naar het westen toe, onder de Dijkstraat zelf. In de ophoging ten behoeve van de dijk is geen dateerbaar materiaal aangetroffen, zodat de elders voor de dijk verkregen datering van 10de-11de eeuw niet verder aangescherpt kan worden. Na een gefaseerde ophoging van de locatie verscheen rond 1600 de eerste bebouwing op de onderzoekslocatie, bestaande uit een op de Dijkstraat georiënteerd bakstenen pand. Behalve het pand zelf zijn ook diverse daarbij behorende structuren, zoals een waterkelder en twee tonputten, aangetroffen. In de loop van de 17de eeuw werd dit pand verbouwd en verscheen ten zuiden ervan, gescheiden door een smalle straat, een tweede bakstenen pand. Deze invulling van de locatie zou tot in de 19de eeuw zo blijven en is afgebeeld op de kadastrale minuut van omstreeks 1820.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, E. Jacobs

Brielle * Nieuwland Oost | Het BOOR heeft in de periode april-mei 2004 een waarderend proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op de nieuwbouwlocatie Nieuwland Oost (Meirsman 2004a). In het plangebied was al eerder archeologisch onderzoek uitgevoerd, waarbij in totaal zeven vindplaatsen zijn ontdekt. Het betreft de veldkarteringen van het BOOR op Voorne in 1990 en twee inventariserende booronderzoeken die in 2002 en 2004 zijn verricht door het BOOR, respectievelijk door RAAP. Door het graven van proefsleuven kon de exacte ligging en stratigrafische positie van de zeven vindplaatsen worden vastgesteld en kon een waarderend onderzoek naar aard, datering, kwaliteit en conserveringsomstandigheden worden uitgevoerd.

Het proefsleuvenonderzoek heeft bewoningssporen aangetoond uit de Late IJzertijd, Romeinse Tijd en Late Middeleeuwen (10de-12de eeuw). Bewoningssporen uit de Late IJzertijd zijn aangetroffen op vier vindplaatsen. Deze bevinden zich in de top van het Hollandveen en de venige kleilaag op het Hollandveen. Er ontbreekt echter een duidelijke archeologische horizont. De bewoningssporen bestaan uit staand (constructie)hout en aardewerkscherven. De hogere kopjes in het fossiele veenlandschap vallen samen met de bewoningssporen. De locaties met bewoningssporen uit de Late IJzertijd in Nieuwland Oost hebben een eigen karakteristiek, die niet goed te duiden is. Over de aard, de functie en de gebruiksduur van de vindplaatsen tasten we feitelijk in het duister. Bovendien is het aantal vindplaatsen uit deze periode in het veengebied tussen westelijk Voorne en het Bernissegebied zeer beperkt. Eén en ander geeft goede argumenten voor het uitvoeren van onderzoek in het geval dat behoud van de terreinen niet mogelijk is.

Uit de Romeinse Tijd is één grondspoor aanwezig: een greppel van 25 cm breed en 25 cm diep, uitgegraven in de Afzettingen van Duinkerke I en afgedekt door post-Romeins veen (BOORvindplaatscode 09-221). De greppel maakt deel uit van een omvangrijker drainage-netwerk en/of verkavelingssysteem.

Uit de Late Middeleeuwen (10de-12de eeuw), de periode van de veenontginningen, zijn in het post-Romeins veen twee elementen aangetoond: greppels/sloten met wisselende oriëntaties behorend bij een verkavelingssysteem en nederzettingssporen bestaande uit een kluitig kleipakket met een vermoedelijke hardplaats en aardewerk. Eén plek betreft een boe-

renerf, waar enkele jaren geleden een boerderij is afgebroken. Die boerderij heeft voorgangers gehad in de Nieuwe Tijd. De ‘Caarte vande Vier Polders Anno 1696’ toont reeds een boerderij op deze plek. Op de topografische kaart van 1857 staan op deze plek twee boerderijen naast elkaar, waarbij de meest zuidelijke waarschijnlijk dezelfde is als die uit 1696. Het proefsleuvenonderzoek heeft echter geen 15de-16de-eeuwse voorganger aangetoond op de plaats van de recentelijk afgebroken boerderij.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, E. Meirman

Delft * Bagijnhof | Bij het graven van de riolerings sleuven op het Bagijnhof kwamen verschillende funderingen tevoorschijn die kunnen worden toegeschreven aan bebouwing van het oude Bagijnhof. Het Begijnhof werd in 1285 op de huidige locatie gevestigd. In 1302 werd er een kapel gebouwd. Op basis van de steenformaten worden de oudste funderingen gedateerd rond 1400. Een patroon van gebouwen kon niet uit de gevonden funderingen worden herkend. Enkele losse kloostermoppen zijn mogelijk de laatste resten van deze vroegste stenen bebouwing. Verder werd een aantal gemetselde rioleringen gevonden, uit verschillende perioden vanaf de 17de eeuw. Aan de zijde van de Phoenixstraat werd de vuling van een dichtgegooide sloot aangetroffen. Deze sloot vormde ooit de begrenzing van het particuliere terrein van het Bagijnhof en de openbare weg die langs de binnenzijde van de stadswal liep.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult

Delft * Begraafplaats Nieuwe Kerk | In het voorjaar van 2004 werd in het kader van de reconstructie van de Markt een viertal bomen op ongeveer 8 m voor de voorgevel van de Nieuwe Kerk geplant. Daarvoor werd een grondverbetering nodig geacht, waarvoor een sleuf moest worden uitgegraven van 6 tot 9 m breed, 40 m lang en 60 tot 90 cm onder het straatniveau. Aangezien op deze plek een parochiale begraafplaats uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd werd vermoed, was een opgraving van de bedreigde resten noodzakelijk. Daarbij werd niet dieper opgegraven dan de voorgenomen aanlegdiepte van de grondverbetering, omdat de diepergelegen archeologische resten met worteldoek zouden worden afgedekt, zodat de diepergelegen archeologische waarden *in situ* behouden konden blijven.

Het voormalige parochiekerkhof ligt op het oostelijk deel van het ‘Marcvelt’. Dit marktveld strekte zich oorspronkelijk uit tot aan de Burgwal, een gracht die de verbinding vormde tussen het Vrouwjutenland en de huidige gedempte Burgwal. De Burgwal was tot 1355 onderdeel van de oostelijke stadsbuitengracht. De oostelijke 80 meter van het marktveld werd door Aelbrecht van Beieren in 1383 afgestaan voor de bouw van een nieuwe parochiekerk, die aanvankelijk in hout werd opgetrokken. De grond ten zuiden van de Nieuwe Kerk en het gebied tot ongeveer 20 m ten westen van de toren werd gebruikt als kerkhof. Tussen 1395 en 1421 lag de begrenzing van dit kerkhof vlak voor het westelijke koor van de doopkapel ten zuiden van de kerktoren. Later is de grens in de westelijke richting opgeschoven. Dit betekent dat de onderzochte begravingen op zijn vroegst van na 1421 kunnen dateren. Uit historische bronnen is bekend dat de laatste begravingen op dit kerkhof voor of in 1829 hebben plaatsgevonden, het jaar waarin begraven binnen stedelijke kernen werd verboden. De geborgen begravingen lijken vooral gedateerd te moeten worden in de 17de of 18de eeuw.

Uit archeologisch onderzoek blijkt dat de westelijke begrenzing van het kerkhof aanvankelijk lag bij een kerkhofmuur op een afstand van 22 m uit de westgevel van de Nieuwe Kerk

(steenformaat: 20 x 10 x 5 cm). Er zijn echter ook begravingen vastgesteld die buiten de kerkhofmuur lagen. Van enkele graven kon worden vastgesteld dat ze onder de kerkhofmuur lagen. Dit wijst erop dat het grafveld oorspronkelijk minder scherp gedefinieerd was en zich verder westwaarts uitstrekte.

In de opgegraven sleuf over het kerkhof werden 214 graven aangetroffen (afb. omslag), waarvan minimaal 84 toebehoorden aan kinderen. Deze graven hebben alle betrekking op de bovenste niveau(s) van het kerkhof, die boven de grondwaterspiegel lagen. Hierdoor zijn de meeste grafkisten en het skeletmateriaal slecht geconserveerd. Alle inhumaties zijn in een kist begraven. Slechts in 118 van de 214 grafkisten is skeletmateriaal aangetroffen, waarvan maar 36 redelijk complete skeletten. De meeste doodskisten zijn trapeziumvormig, met een taps toelopend voeteinde. Dit typologische kenmerk wijst erop dat deze graven een postmiddeleeuwse datering hebben. De houtsoort die voornamelijk voor de kisten werd gebruikt, was dennenhout. De doodskisten zijn afkomstig uit drie noord-zuidgerichte, parallelle rijen. De meeste inhumaties lagen met hun voeten in oostelijke richting, maar er zijn ook tientallen graven geborgen waarbij de oriëntatie niet west-oost, maar oost-west was. Tussen sommige doodskisten in werden ook nog losse concentraties skeletmateriaal aangetroffen, die als ruimingen van oudere graven geïnterpreteerd kunnen worden. In het midden van het opgegraven gebied, voor de ingangsportaal van de Nieuwe Kerk, neemt de concentratie graven af. Hieruit blijkt een toegangspad over het grafveld vanaf de Markt tot de Nieuwe Kerk.

Het fysisch antropologisch onderzoek moet nog plaatsvinden, maar duidelijk is al wel dat er zowel mannen als vrouwen in dit gedeelte van het kerkhof werden begraven. Afgaande op de eerste waarnemingen in het veld zijn er van de 118 min of meer complete skeletten 74 (63%) aan volwassenen, 34 (29%) aan kinderen en 10 (8%) aan baby's toe te schrijven. Indien men de grootte van een doodskist als maatgevend voor de leeftijd beschouwt, kunnen er 130 (61%) graven aan volwassenen, 57 (27%) graven aan kinderen en 27 (13%) graven aan baby's worden toegeschreven. Deze percentuele verdeling is er een die men kan verwachten op een pre-industrieel kerkhof.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Jan-Michael Groen

Delft * IPSE-terrein | De sloop van het noordelijk gedeelte van het gebouw van de Van der Woudestichting aan de Paardenmarkt en de geplande nieuwbouw met ondergrondse parkeergarage voor de stichting IPSE langs de Kantoorgracht waren aanleiding voor een archeologische begeleiding tijdens de sanering en ontgraving van de bouwput. De verwachtingen voor aanvang van de werkzaamheden waren vrij laag, aangezien aangenomen werd dat bij de vorige bouw veel verstoord was. Bovendien grenst het terrein aan de zone van het in 1654 ontplofte kruitmagazijn. Tijdens het verwijderen van de vervuilde bovenlaag van het terrein werd duidelijk dat de resten van oude bebouwing veel beter bewaard waren gebleven dan kon worden vermoed. Besloten werd om gedurende sanering en het uitgraven van de bouwput voor de nieuwbouw zo veel mogelijk sporen te documenteren.

Op basis van historisch bronnenmateriaal kan de ontwikkeling van het terrein als volgt geschetst worden. De omgeving van de Paardenmarkt maakt vanaf het midden van de 14de eeuw onderdeel uit van het stadsgebied van Delft. Bebouwing is er in eerste instantie waarschijnlijk niet aanwezig. In het begin van de 15de eeuw wordt ten oosten van het plangebied

het Clarissenklooster gesticht. Op het schilderij van de stadsbrand uit 1536 is te zien dat er huizen langs de Geerweg (oudste vermelding: 1368) langs de zuidzijde van de Kantoorgracht stonden tot aan het terrein van het Clarissenklooster. Deze bebouwing lag net buiten het gebied tot waar de stadsbrand de bebouwing in de as heeft gelegd.

Op de stadsplattegrond van Blaeu (1649) is geen bebouwing meer weergegeven. Na de kruihuisontploffing in 1654 worden langs de Kantoorgracht de Stadspardenstallen gebouwd. Mogelijk zijn er toen weer ook enige huizen langs deze gracht gebouwd. Op de plaats van de paardenstallen werd in 1846 het kazernegebouw opgetrokken, dat (in enigszins gewijzigde vorm) nog steeds bestaat.

De oudste archeologische sporen op het terrein bestaan uit mestkuilen en verkavelingsloten. In een aantal mestkuilen in het zuidoostelijke deel van de opgraving werden een serie leren lappen en schoenzolen aangetroffen, samen met een relatief grote hoeveelheid fragmenten van runderschedels met hoornpitten. Deze vondsten hangen samen met activiteiten van een leerlooier op het terrein of de directe omgeving. Er werden twee oost-west-georiënteerde sloten aangetroffen; een daarvan liep in het midden van de bouwput, van de ander was nog net de insteek van de sloot voor de noordelijke damwand waarneembaar. Het perceel tussen beide sloten was ongeveer 21 m breed. De middelste, tenminste 2,5 m brede sloot liep oorspronkelijk rechtdoor in oostelijke richting, maar vlak voor de oostelijke damwand bleek de sloot op enig moment te zijn dichtgegooid en met een haakse bocht in zuidelijke richting te zijn omgebogen. Deze ombuiging hangt waarschijnlijk samen met de begrenzing van het kloosterterrein, zoals dat uit de latere sporen blijkt.

De ondergrond bestond uit de zavelige Afzettingen van Duinkerke I. Voor aanvang van de bewoning werd het terrein opgehoogd met relatief schone klei, die vermoedelijk vrijgekomen was bij het uitgraven van de gracht. In dit kleipakket werd tijdens het machinale uitgraven een énorige grape van roodbakkend, spaarzaam geglazuurd aardewerk gevonden. Het stuk was duidelijk aan de rand beschadigd en vertoonde aan de onderzijde brandsporen, waaruit afgeleid kon worden dat de grape gebruikt is als kookpot. Omdat er mogelijk nog voedselresten in de pot aanwezig waren is de inhoud uitgezeefd. In plaats van voedselresten bleek de pot gevuld met in totaal 95 munten (afb. 30). Het gaat om zilveren groten, halve groten en kwart groten van hoogwaardig zilver. 63 zilveren groten zijn afkomstig van verschillende emissies van Lodewijk I en II van Male uit Vlaanderen, die geslagen zijn tussen 1346 en 1365. De laatstgeslagen munt dateert uit de periode 1404 en 1417 en betreft een kwart groot van Willem VI van Holland. De degelijke kwaliteit van de munten geeft aan dat ze met zorg zijn uitgezocht en aan de gangbare geldstroom zijn onttrokken om als een financiële reserve achter de hand te houden. Deze spaarschat is derhalve na 1404 begraven en door de eigenaar na het verstoppert niet meer teruggevonden. Ook kan de eigenaar zijn vertrokken en onvoorzien niet meer teruggekeerd, of zijn overleden zonder de bewaarplaats aan anderen kenbaar te hebben gemaakt. De datering van de schatvondst geeft verder aan dat het uitgraven van de Kantoorgracht in ieder geval heeft plaatsgevonden vóór het eerste kwart van de 15de eeuw. Dit is in overeenstemming met de historische gegevens. Zo werd de Duivelsgatmolen aan het einde van de Kantoorgracht in 1450 gebouwd, zodat het graven van die gracht eerder moet hebben plaatsgevonden.

Langs de Kantoorgracht werden op de kleiophogingen resten van bebouwing uit de 15de

Afb. 30. Delft * IPSE-terrein. Grape met de schatvondst van 95 munten geslagen 1346-1365 en 1404-1417 (foto: Vakteam Archeologie Delft, P. den Hartog).

en 16de eeuw teruggevonden. Minimaal de resten van negen huizen konden worden getraceerd. Ook werd er bebouwing haaks op de Kantoorgracht aangetroffen. Mogelijk gaat het hier om armenhuizen die langs een steeg gelegen waren. Samenhangende met de bebouwing werden diverse beer- en waterputten aangetroffen. Het onderzoek aan het materiaal van deze beerputten is nog niet ter hand genomen, maar kan waardevol zijn daar de bebouwing mogelijk door de explosie in 1654 verwoest is. Er is dus potentieel sprake van een historische sluitdatum voor de vondsten in deze putten, terwijl van andere putten de startdatum na die tijd ligt.

In de zuidwesthoek van het terrein kon een deel van de bebouwing van de Schuttersdoelen gelokaliseerd worden. Deze constatering is gebaseerd op basis van de overeenkomsten met het muurwerk, zoals dat ten zuiden van de Paardenmarkt werd aangetroffen en dat als deel van de Stadsdoelen is geïnterpreteerd. Ook werd een gracht teruggevonden die vermoedelijk met één van de schietbanen samenhang.

Langs de noordoostelijke zijde van de opgraving werd muurwerk aangetroffen dat in verband kan worden gebracht met het Clarissenklooster. Deze funderingen zijn vooral noordwest-zuidoost georiënteerd en komen langs de hele noordoostelijke begrenzing van de opgraving voor. Op slechts een enkele plaats lag de begrenzing van de opgraving iets achter deze muur op het voormalige kloosterterrein. Hier kon een fragment van een muur, die mogelijk bij het klooster heeft gehoord, gedocumenteerd worden. Een gemetselde, rechthoekige structuur met aan één zijde een apsis zou eventueel ook tot de opstallen van het klooster

gerekend kunnen worden. Er werd een grote beerput met een diameter van bijna 4 m gevonden, waarvan een deel al was geleegd en de helft buiten de damwand van de bouwput lag. Hier werd een grote hoeveelheid middeleeuws glaswerk aangetroffen. Het gaat onder andere om vele maigeleins, enkele olielampen en enkele pislazen. Ook werd er een hoeveelheid gebrandschilderd glas aangetroffen, ongetwijfeld afkomstig uit de kapel van het klooster. Het materiaal lijkt aan het eind van de 15de en/of het begin van de 16de eeuw in de beerput terecht te zijn gekomen, vermoedelijk in één keer. Gezien de armengelofte die de zusters van het klooster hadden afgelegd is deze vondst zeer opvallend, daar drinkglazen in die tijd nog erg kostbaar waren en alleen bij rijke burgers en de adel op tafel verschenen.

De meest recente sporen die bij het archeologisch onderzoek werden aangetroffen, hingen samen met het kazernegebouw. Het gaat hier om funderingen en een tweetal grote waterkelders. Ook werden vele 19de-eeuwse munten gevonden, die waarschijnlijk gemakkelijk verloren gingen in de kieren van de houten vloeren in de kazerne. Resten van de Stads-paardenstallen die vóór de kazerne op het terrein stonden, lijken niet aanwezig.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult & Jasper de Bruin

Delft * Koningsveld IV | Op het terrein van de firma Koolschijn aan de Rotterdamseweg werd een milieusanering uitgevoerd ter voorbereiding van de nieuwbouw voor Bouwfonds tussen de Delftsche Schie en de Rotterdamseweg. Het onderzoeksterrein heeft de archeologische benaming ‘Koningsveld IV’ gekregen. Het ligt tussen de twee eerder opgegraven terreinen, Koningsveld II en III (zie de Archeologische Kroniek 2001). Voorafgaand aan de sanering en de opgraving werd een onderzoek met grondradar uitgevoerd door studenten van de faculteit *Civil Engineering and Technical Geosciences* van de Technische Universiteit Delft onder leiding van E.C. Slob, om te zien of de ligging van funderingen of grachten op voorhand kon worden aangewezen. Dit onderzoek leverde geen concrete resultaten op, voornamelijk omdat de Delftse grond (klei) en de hoge grondwaterstand de waarnemingen ongunstig beïnvloedden.

De oudste sporen en vondsten gaan terug tot de Romeinse Tijd. Deze bevinden zich in het westelijke deel van het terrein, nabij de Delftsche Schie. Dit kanaal ligt in een terreingedeelte dat in de Romeinse Tijd nog een openliggende geul uit de Duinkerke I-transgressieperiode was. De scherven bevonden zich in een dikke laag vuile grond. Een opvallende vondst was een met email ingelegde fibula. Direct op het niveau van de Romeinse Tijd kwamen scherven kogelpot van onder meer het type Paffrath voor en scherven Pingsdorf- en Andenne-aardewerk. Deze dateren uit de 12de eeuw of daarvoor. Een bijzondere vondst die wijst op een 11de-eeuwse datering is een schatvondst van zeven aaneengeklonte zilveren penningen of *denarii* die onder de Duitse keizer Koenraad II in Tiel zijn geslagen tussen 1024-1039. Deze munten speelden een belangrijke rol in het handelsverkeer in het rivierengebied en in de handel op Engeland en Scandinavië (afb. 31). Bij de bewoning uit die periode behoorde een gracht van 5,5 m breed en tot 2,4 m onder N.A.P. diep. Deze gracht liep om een terrein dat van noord naar zuid 37 m breed was. De oost-west-afmetingen konden niet worden vastgesteld, omdat het westelijke deel van het terrein buiten het opgravingsterrein ligt, maar is minstens 14 m. Deze gracht behoort tot de oudste middeleeuwse sporen die tot nog toe zijn aangetroffen. Een dergelijke diepe gracht uit die periode doet vermoeden dat hij heeft behoord bij een adellijke woonplaats (begraven hofstad).

Afb. 31. Delft * Koningsveld IV. 7 zilveren penningen of denarii geslagen in Tiel onder de Duitse keizer Koenraad II tussen 1024-1039 (foto: Vakteam Archeologie Delft, P. den Hartog).

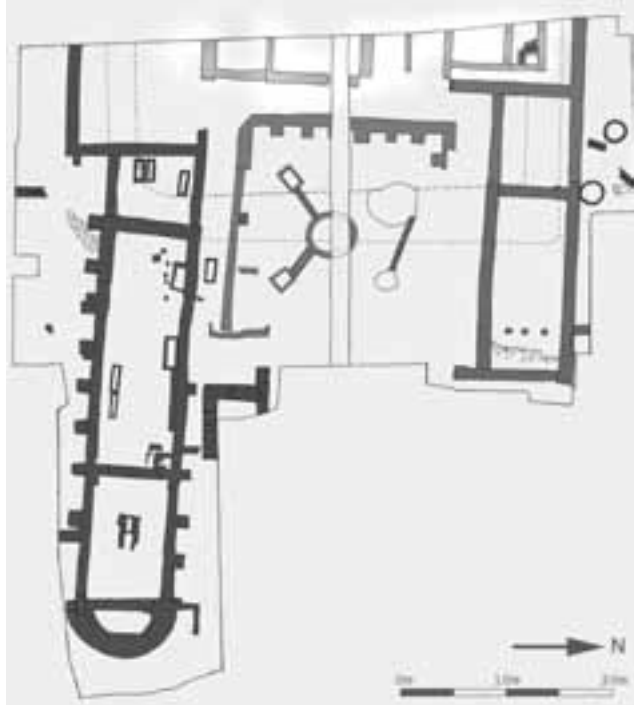
Met deze sporen en vondsten is zeer waarschijnlijk de oude grafelijke hof bij Delft teruggevonden. Volgens de stichtingsakte van het klooster zou Ricardis, zuster van graaf Floris IV en tante van graaf Willem II, die in 1248 tot Rooms Koning werd gekroond, in 1251 toestemming van haar neef Willem hebben gekregen om in zijn hof te Delft (in *nostris curtis*) een klooster te bouwen. Nog geen jaar later, 2 juni 1252, werd het altaar en het kerkhof daar door de wijbisschop van Utrecht gewijd. De naam van het klooster luidde *Campus Regis*, oftewel Koningsveld, verwijzend naar de kroning van Willem II tot Rooms Koning in 1248. De kloosterlingen behoorden tot de orde van de Prémonstratensers, die leefde volgens de regel van Sint Augustinus. Vanaf 1258 werd Koningsveld vermeld als vrouwenklooster dat vrijwel uitsluitend adellijke dames recruteerde. Premonstratenserinnen besteedden hun tijd aan koorbede en meditatie, niet aan handwerk; zij verdienden hun kost dus niet zelf.

Het klooster heeft tot in 1572 bestaan. Toen werd het klooster eerst in brand gestoken en vervolgens afgebroken. Alle stenen gebouwen die binnen schootsafstand van de stad stonden, waaronder die van Koningsveld, werden toen op bevel van Willem van Oranje gesloopt uit vrees dat de Spanjaarden zich erin zouden verschansen.

De plattegrond van het klooster (afb. 32) is niet compleet opgegraven. De gebouwen in het westelijke deel van het kloostercomplex zijn slechts ten dele blootgelegd. Een deel van deze funderingen zal nog in de grond aanwezig zijn, maar de meest westelijke gebouwsporen zullen met het verbreden van de Delftsche Schie in het midden van de vorige eeuw ongedocumenteerd zijn vergraven. De essentie van de plattegrond is de rangschikking van enkele grote gebouwen rondom een centrale tuin, de pandhof. Het meest opvallende gebouw is de kapel die in het zuiden lag. Het is een langgerekt rechthoekig gebouw van 37 x 9 m. De breedte van de funderingen bedraagt ongeveer 125 cm. Aan de oostzijde is een halfronde koorsluiting gemaakt, die later tegen de rechthoekige afsluiting is gebouwd.

De kapel is in verschillende fasen gebouwd en vergroot. De funderingen bestaan uit ongeveer 2,5-5 m lange stukken gestapelde en gemetselde blokken. Deze blokken zijn op hoger niveau met elkaar verbonden. Dergelijke blokken wijzen op een aanleg in meerdere bouwfases, maar geven geen uitsluitsel of deze bouwfases enkele dagen of meerdere (tientallen) jaren uit elkaar liggen. Deze blokken muur kunnen samengevoegd worden tot meer-

Afb. 32. Delft * Koningsveld IV.
Plattegrond van de opgegraven
funderingen van Koningsveld
(foto: Vakteam Archeologie
Delft).

dere ruimtes. Zo lijkt de kapel uit drie ruimtes te zijn samengesteld. De westelijke ruimte heeft wel een westmuur maar geen oostmuur. De funderingen zijn hier gemiddeld op 248 cm onder N.A.P. gefundeerd. Aansluitend ligt de naastgelegen ruimte in het oosten met muren die veel minder diep zijn gefundeerd, namelijk tot 176 cm onder N.A.P. De oostmuur van deze ruimte vormt de scheiding met de oostelijke ruimte, die weer veel dieper is gefundeerd, 249-275 cm onder N.A.P. De scheidingsmuur behoort bij de middelste kapelruimte, waarmee het in verband is gemetseld. Tegen de buitenhoeken stonden overhoekse steunberen, waarvan de oostelijke beren later de aanzet waren voor de oostelijke uitbreiding. In een later stadium is de oostelijke muur tot onder het maaiveld uitgebroken om een doorgang naar de oostelijke ruimte te verkrijgen. Tussen de aanleg van deze oostelijke ruimte en de twee meer westelijk gelegen ruimtes lijkt, gelet op het uitbreken van de tussenmuur, een tijdsverschil te bestaan. De metselverbanden die in beide fasen werden toegepast, zowel Vlaams verband als staand verband, geven aan dat dit tijdsverschil echter niet al te groot zal zijn. Gelet op het steenformaat dat in de funderingen van de drie ruimtes werd gebruikt (28/30 x 13/15 x 7/8 cm), alsmede de toepassing van Vlaams metselverband, is een voorlopige datering in het laatste kwart van de 13de eeuw of het eerste kwart van de 14de eeuw het meest waarschijnlijk. Deze bouwperiode kan mogelijk in verband worden gebracht met een archivalische bron die vermeldt dat in 1286 graaf Floris V oproept om de nuntii van het klooster Campus Regis ruime bijdragen te geven voor de bouw van een nieuwe, stenen kerk. In 1308 zal tenminste een substantieel deel van de kerk er hebben gestaan, want het blijkt dat in dat jaar de beide ouders en de vrouw van ridder Ogier van Voorschoten bij het altaar in de kerk van Koningsveld begraven liggen.

Afb. 33. Delft * Koningsveld IV. Vloer in de kapel van kleine geglazuurde tegels. In het tegelpatroon is een kruis afgebeeld (foto: Vakteam Archeologie Delft).

De oostelijke ruimte zal als een uitbreiding van de kapel zijn toegevoegd aan de oorspronkelijke bouwmassa en als koor hebben dienstgedaan. Ter plekke van de uitgebroken scheidingmuur is dan een triomfboog gemaakt. Het koor heeft rond het midden van de 15de eeuw een kleine uitbreiding gekregen met een halfronde fundering (steenformaat: 21/21,5 x 10/10,5 x 4,5 cm). Onduidelijk is of op dit fundament boven maaiveldniveau een halfronde koorsluiting stond, of dat de halve ronding overging in een driehoekige koorsluiting.

De vloer van de kapel bestond uit kleine rood, geel, groen en donkerbruin geglazuurde tegels in twee formaten: 85 x 85 x 20 mm en 53-58 x 53-58 x 1,7-20 mm. Er werden twee vloerniveaus vastgesteld, een op 60 cm onder N.A.P. en een op 88-98 cm onder N.A.P. De tegels lagen diagonaal ten opzichte van de wanden in de vloer, maar dit patroon werd met vlakken afgewisseld die parallel aan de kapelmuren lagen, door de tegels met 45° van richting te veranderen en de ontstane ruimtes op te vullen met behulp van diagonaal gedeelde halve en kwart tegels. Met de kleur van de tegels werden ook patronen gevormd. Zo werd er een stuk van de vloer gevonden waarin een kruis in tegelpatroon en in kleur was afgebeeld (afb. 33).

De lange muren van de kapel waren aan de buitenzijde voorzien van steunberen. Deze waren op het niveau van de fundering met een koude naad tegen de kapelmuren aangezet. Mogelijk werden de steunberen pas geplaatst tijdens een verbouwing waarbij er een verdieping op het gebouw werd gezet, of het dak werd opgehoogd. Gelet op de gebruikte baksteenformaten kan dit gelijktijdig hebben plaatsgevonden met de verlenging van de kapel met het nieuwe koor.

Aan de noordwestzijde van de kapel ontbreken deze steunberen. Hier heeft zeer waarschijnlijk een kloostergang gelopen, waarvan de fundering minder diep was dan die van de kapel en daarom niet in zijn geheel is teruggevonden. Deze gang liep om de pandhof langs

een deel van de kapel, verder langs gebouwen aan de westzijde van het kloostercomplex en langs een groot gebouw aan de noordzijde. De afsluiting van de gang aan de oostzijde is onduidelijk, omdat hier geen duidelijke afscheiding is gevonden.

Net buiten de oostelijke kloostergang lag de zware fundering van een belfort, een 6 x 7 m grote toren met steenformaat van $29/30 \times 13,5/15 \times 7/8$ cm. Het gebouw aan de noordzijde is 8,75 m breed en 28 m lang. De funderingen zijn 125 cm breed, gefundeerd op een grondverbetering van een laag puin (onderkant op 219 cm onder N.A.P.) en hebben een steenformaat van $28/32 \times 14/15 \times 8/9$ cm. Het gebouw is verdeeld in twee vertrekken, waarvan het oostelijke vertrek 16 m lang is. In het oostelijke deel lag een bakstenen vloer op 68 cm onder N.A.P. Ook werden drie bakstenen funderingen voor kolommen aangetroffen. Deze ruimte of de ruimte erboven op de verdieping heeft vermoedelijk dienst gedaan als refter. De kleinere ruime ernaast deed zeer waarschijnlijk dienst als keuken. De tussenmuur fungeerde waarschijnlijk als brandmuur, met een schouw in ieder geval aan de keukenzijde. In de gracht die pal voorlangs de keuken en de refter liep, werden vele aardewerken gebruiksvoorwerpen afkomstig uit de keuken en de eetzaal teruggevonden. Deze gracht werd in de loop van de 16de eeuw gedempt en er werden een waterput en een beerput in gegraven.

De ruimtes aan de westzijde bestonden op de begane grond uit kleine kamers. In de noordelijke kamer was een kelder aanwezig met een plavuizen vloer (68 cm onder N.A.P.) en stenen keldertrap. Of deze ruimtes uitsluitend gebruikt werden voor de opslag van voorraden of ook voor de huisvesting van de kloosterlingen is niet duidelijk. Waarschijnlijk bewoonden die de verdieping. De ruimte op de verdieping liep zeer waarschijnlijk door boven de kloostergang, die daarmee inpandig kwam te liggen. Dit verklaart de diepere aanleg van de fundering aan de tuinzijde van dit deel van de kloostergang en de aanwezigheid van steunberen aan de tuinzijde. Het steenformaat van deze muur met steunberen is $22 \times 11 \times 4,5$ cm en wordt op grond daarvan gedateerd in het midden van de 15de eeuw. Van de ruimtes in de zuidwesthoek is het onduidelijk wat hun functie was. Er werden slechts sporen van uitgekomen muren waargenomen. Waarschijnlijk gaat het om ommuurde ruimtes in de open lucht, of om ruimtes zonder een verdieping. In de tuin lag een grote ronde cisterne ofwel waterput. Deze werd onder meer gevoed met water vanaf het dak van de kloostergang dat in opvangbakken werd verzameld en via goten naar de cisterne liep.

Op het kloosterterrein is een groot aantal skeletten opgegraven. Het gaat in totaal om 189 min of meer compleet teruggevonden individuen. Er lagen 120 individuen begraven in de vier kloostergangen. In de kapel lagen 25 mensen. Buiten de kapel en de kloostergangen lagen 29 individuen aan de westzijde van de kerk begraven. Uit voorlopig onderzoek blijkt dat meer dan de helft van de skeletten van het mannelijk geslacht zijn. In dit stadium is nog onduidelijk of de skeletten die in de kapel zijn aangetroffen ook daadwerkelijk in de kapel werden begraven. De skeletten geven ook een beeld van de fasering van de bouw van de kapel en het gebruik van het grafveld. De westmuur van de kapel is namelijk dwars door een graf aangelegd. Men heeft tijdens de bouw de onderbenen van een dode, die in de bouwsleuf waren komen te liggen, in de nog niet verrotte kist in de wand van de bouwsleuf teruggestopt en dwars over de dijbenen gelegd. De knieschijf was naar het hoofdeinde gegooid en werd op het schouderblad van het skelet teruggevonden. Dit impliceert dat de weke delen van de dode al waren verteerd, maar de kist nog niet verrot was toen de stenen kapel werd ge-

Afb. 34. Delft * Koningsveld IV. Beschilderde wand van een graftombe voorstellende een gekruist kruis (foto: Vakteam Archeologie Delft).

bouwd. De conclusie is dat er al enige tijd een begraafplaats aanwezig was toen de stenen kapel werd gebouwd en dat er elders een voorganger van deze kapel moet hebben gestaan. Graven die binnen de kapel zijn teruggevonden kunnen dus ook van vóór de stenen kapel dateren.

Er werden daar meerdere bakstenen graftombes aangetroffen, waarvan vijf binnen de kapel, één in de kloostergang en drie voor de westzijde van de kapel. Sommige graftombes werden meerdere malen gebruikt. Dit blijkt uit het aantal bijzettingen in de tombes en aan de herstelwerkzaamheden die aan het tongewelf van de tombe werden uitgevoerd. Op de wanden van één van de graftombes had men met rode ijzerhoudende verf dubbel gekruiste kruizen geschilderd (afb. 34). Dit type kruis zou gangbaar zijn geweest bij pelgrims die de tocht naar Jeruzalem hadden volbracht. Ook van een andere dode is bekend dat hij op pelgrimage is geweest. Ter hoogte van het bekken van zijn skelet werden twee doorboorde Sint-Jacobsschelpen aangetroffen, die verwijzen naar een pelgrimstocht naar Santiago de Compostela in Spanje.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult & Jan-Michael Groen

Delft * Marktveld | Bij de herinrichting van het 120 x 50 m grote marktplein werden archeologische waarnemingen verricht tijdens het plaatsen van ondergrondse containers, lantaarnpalen, riolering en pollers (palen tegen het autoverkeer). Uit historische bronnen blijkt dat er geen of heel weinig bebouwing op de Markt heeft gestaan. De bebouwing die er aanwezig was, heeft waarschijnlijk gestaan in de onmiddellijke nabijheid van het huidige

stadhuis, waar vroeger de grafelijke residentie in Delft stond. Deze bebouwing stond op de oeverwal die in de 12de eeuw een relatief hoog en stevig punt in het landschap zal zijn geweest. Meer naar het oosten ging de oeverwal over in een lagergelegen komgrond die tijdens de eerste bewoning een drassig karakter heeft gehad en Rietveld werd genoemd. Het verloop van het huidige reliëf van het marktplein weerspiegelt dit nog steeds. De bestrating ter hoogte van het stadhuis ligt op 80 cm boven N.A.P. en ter hoogte van de Nieuwe Kerk op slechts 30 cm boven N.A.P.

De naam marktveld wordt voor het eerst vermeld in 1315. Dit terrein zal heel lang ongeplaveid zijn gebleven, maar ondertussen geregeld zijn opgehoogd met vooral mest en klei. Bekend is dat in 1484 het maaiveld op het Marktveld in één keer met 90 cm werd opgehoogd en daarna bestraat. Er moeten in dat jaar wel honderden mestkarren in de richting van de Markt zijn gereden om daar de benodigde 5400 m³ ophogingsmateriaal te dumpen.

De waarnemingen in de sleuven voor rioleringen, kabels en leidingen bevestigen dit beeld deels. Onder het huidige plaveisel ligt een 20-30 cm dikke zandlaag waaronder een ongeveer anderhalve meter dik pakket mest voorkomt. De vondsten uit de top van de mest dateren op zijn laatst uit de 15de eeuw. Nabij het stadhuis is destijds een bestrating uit ongeveer 1500 aangetroffen, maar van een oudere bestrating is elders op de Markt geen spoor gevonden.

Klaarblijkelijk heeft men sindsdien steeds het plaveisel vervangen door een nieuwer, zonder het maaiveld verder te verhogen, of heeft men het zelfs verlaagd. Ook is het waarschijnlijk dat de bovenste laag mest en organisch afval door oxidatie is verdwenen, waardoor het maaiveld is gedaald.

Opvallend is dat er vele vondsten in de top van het mestpakket zijn gevonden die met hand in verband kunnen worden gebracht: munten, muntgewichtjes en lakenloodjes. Verder zijn afsnijdsels van lood gevonden die op metaalbewerking wijzen. Ook werden kledingaccessoires aangetroffen, zoals kledinghaken, gordelbeslag en pelgrimsinsignes, die klaarblijkelijk in de bagger rond de kramen waren gevallen en niet meer werden teruggevonden. Opvallend is dat op het deel van de huidige Markt dat vanaf 1421 tot de begraafplaats van de Nieuwe Kerk behoorde, deze vondsten nagenoeg ontbreken. Dit lijkt erop te wijzen dat de gevonden voorwerpen op een nog ongeplaveid marktveld zijn verloren en niet als huisvuil met de mest naar de markt zijn aangevoerd. De vondsten laten zien dat tot in de 15de eeuw de markt in Delft op een grote mestvaalt plaatsvond.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult

Delft * Oude Delft 8-10 | In 1944 is het pand Oude Delft 8 en 10 in vlammen opgegaan, en sindsdien zijn de percelen onbebouwd gebleven en als tuin gebruikt. Voor de start van de bouw van een nieuw huis op beide percelen is een opgraving uitgevoerd naar de vroegere bewoning op deze plek. Het te onderzoeken terrein was ongeveer 200 m² groot en ligt in het gedeelte van de stad dat in 1246 stadsrechten kreeg. Aanvankelijk strekten de kavels zich hier uit vanaf de westzijde van de Koornmarkt tot aan de oostzijde van de Oude Delft. De bebouwing stond vanaf de stadsrechtverlening langs de Koornmarkt, een gegraven water dat destijds de Nieuwe Delft werd genoemd en dus in aanleg jonger zal zijn geweest dan de Oude Delft. Later werd de strook langs de oostzijde van de Oude Delft afgesplitst van de percelen langs de Koornmarkt en werd daar een nieuwe bewoningsas gevormd. Uit belastingregisters blijkt dat er aanvankelijk alleen bij de eigenaren langs de Koornmarkt ‘tjins’ werd geheven.

Uit scherven kogelpot- en Pingsdorf-aardewerk blijkt dat het perceel aan de zijde van de Oude Delft al vanaf de late 12de eeuw bewoond was. De scherven lagen op de top van de ongeroerde grond (115 cm onder N.A.P.) en in greppels en afvalkuilen. Dit betekent dat dit deel van de stad al werd bewoond ruim voordat deze plek binnen het gebied kwam te liggen dat in 1246 stadsrechten verkreeg. Het is zelfs mogelijk dat deze bewoning werd verplaatst naar de Koornmarkt toen de Nieuwe Delft werd gegraven.

Op het 12de-eeuwse niveau is een 1 m dikke ophogingslaag gevonden, bestaande uit vuile klei met mest en scherven. De bovenkant van deze laag ligt op ongeveer 0 N.A.P. De oudste scherven stammen uit de Romeinse Tijd, de jongste uit de 13de eeuw. Dit is de tijd waarin de Nieuwe Delft gegraven is. Blijkbaar is de grond die daarbij vrij kwam, gebruikt om het terrein tussen de Oude Delft en de Koornmarkt op te hogen. Op de plaats van de herkomst van de grond lag klaarblijkelijk een nederzetting uit de Romeinse Tijd. Vanaf het niveau boven deze ophogingslagen werd op perceel Oude Delft 10 een oost-westgericht stenen pand met kelder gebouwd. Het pand is 11 m lang en buitenwaarts gemeten 5,65 m breed (anderhalve Rijnlandse roede). De kelder had een bakstenen vloer op 1 cm onder N.A.P. De oostmuur van de kelder (steenformaat 23 x 11 x 5 cm) was met een koude naad tegen de zuidelijke zijmuur gebouwd, die nog tenminste 11 m verder in oostelijke richting doorliep. Deze kelder is op grond van het steenformaat rond 1400 aangelegd. Direct ten oosten van de kelder lag een beerput uit de late 15de of 16de eeuw, met een doorsnede van bijna 4 m en een diepte van 2,5 m (steenformaat: 19,5/20 x 9,5 x 4,5 cm). Deze put was in het verleden door schatgravers leeggeroofd en bevatte nog slechts geroerde beer en enkele scherven.

Nog verder naar het oosten was een achterhuis gebouwd. De plavuizen vloer (23,5 x 23,5 x 3,5 cm) was sterk verzakt en varieerde in hoogte tussen 10 cm onder N.A.P. en 19 cm boven N.A.P. In het pand lag een waterput met een doorsnede van 2 m. Achter dit pand werd ook nog een rechthoekige waterkelder aangetroffen. Deze put en kelder waren klaarblijkelijk in gebruik toen het pand als bierbrouwerij werd gebruikt, maar ook later, toen er een plateelbakkerij was gevestigd. Uit archiefonderzoek van K. van der Wiel blijkt namelijk dat Oude Delft 10 oorspronkelijk in gebruik was als pakhuis, behorend bij een pand aan de Koornmarkt, waarin een brouwerij (later mouterij) was gevestigd, de 'Calkonse Haen'. Na 1572 veranderde het terrein herhaaldelijk van eigenaar en van functie. Omstreeks 1651 werd op het perceel aan de Koornmarkt plateelbakkerij 'de Pauw' gevestigd. Deze plateelbakker gebruikte klaarblijkelijk ook nog de grond aan de zijde van de Oude Delft. Van de plateelbakkerij zijn verschillende overblijfselen gevonden. Zo werden in een kleine kelder de restanten gevonden van een voorraad pottenbakkersklei. Deze geelwitte klei werd gebruikt om witbakkend aardewerk te maken: majolica of faïence. In een rechthoekig hokje met een bodem van natuursteen en halverwege de wand een gootje, bevonden zich ook restanten van andere kleisoorten. Het gootje diende mogelijk om water toe te voegen, of een teveel aan water af te voeren. Waarschijnlijk werd deze plek gebruikt om de klei te mengen. Op het terrein en in de kelders werden vele fragmenten plateelbakkersafval gevonden: halfproducten, het zogenaamde 'biscuit', soms met de beschildering er al op, verder fragmenten van cassettes waarin het plateelgoed in de oven werd gestapeld en proenen die werden gebruikt om te voorkomen dat de majolicaborden in de oven aan elkaar zou bakken.

Ten zuiden van het pand Oude Delft 10 liep een smalle steeg van ongeveer 75 cm breed, die op de Oude Delft uitkwam. De zuidzijde van dit steegje werd gevormd door de noordmuur van een zuidelijker gebouw, Oude Delft 8. Dit gebouw is buitenwaarts gemeten bijna 5 m breed. Indien de steeg erbij wordt gerekend, is dit perceel ook 5,65 m (anderhalve Rijnlandse roede) breed. De steeg zal dus oorspronkelijk bij het pand Oude Delft 8 hebben behoord.

Dit pand was ongeveer 10 m diep (steenformaat: 22,5/22/21 x 10,5 x 6/5,5 cm) en dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de 15de eeuw. Opvallend is dat de oostmuur van het pand ontbreekt. De noordmuur is aan de oostzijde vlak afgewerkt, zodat er duidelijk geen sprake is van een uitbraak. Klaarblijkelijk was dit pand een zogenaamd driekwarts huis met een houten gevel aan de oostzijde. Houten gevels bevinden zich normaliter aan de voorzijde van een gebouw. Dat de houten gevel bij Oude Delft 8 aan de tuinzijde ligt, illustreert dat dit pand in die periode nog behoorde bij de bebouwing aan de Koornmarkt. Het pand was in die tijd vermoedelijk een pakhuis of een bedrijfsgebouw. Zo ontbreekt op dit perceel een beerput. Wel had het pand een uitgang op de Oude Delft, getuige een stenen trap van twee treden hoog aan de binnenzijde van de gevel langs de Oude Delft. De vloer in het pand lag ongeveer 50 cm lager dan het huidige straatniveau van de Oude Delft.

In dit pand is in de 17de of 18de eeuw een ondiepe kelder van 3,4 x 2,7 m gemaakt, waarvan de zuidwand deels in de buitenmuur was ingehakt. De plavuizen vloer van deze kelder is later van 33 cm onder N.A.P. naar 10 cm onder N.A.P. opgehoogd. De kelder was dichtgegooid met zand en plateelbakkersafval. Ook achter het driekwarts huis is in die tijd een kleine ondiepe kelder gemaakt. In de zuidwand van de kavel kon nog de noordelijke zijmuur van het Pand Oude Delft 6 worden vastgesteld. Dit pand was 11 m lang en evenals het pand Oude Delft 10 vanaf het begin onderkelderd.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult

Delft * Oude Delft 116 (Meisjeshuis) | Vanwege de aanleg van een kelder in de tuin van het Meisjeshuis aan de Oude Delft 116 is een klein onderzoek uitgevoerd. De door olie sterk vervuilde locatie is tussen de Wijnhaven en de Oude Delft gelegen, ter hoogte van het stadhuis. De verwachting was dat er restanten zouden worden gevonden van de huizen die ooit langs de Oude Delft op de plaats van de tuin hebben gestaan. Achter deze huizen konden bovendien beerputten en afvalkuilen liggen. Ook waren er sporen uit de Romeinse Tijd te verwachten.

De meeste aandacht ging uit naar de bewoning die aan deze huizen vooraf ging. Deze plek maakt namelijk deel uit van een langgerekte middeleeuwse ophoging, een terp, die zich in noordelijk richting heeft uitgestrekt tot aan de Oude Kerk. Van deze terp wordt aangenomen dat daarop de prestedelijke handelsnederzetting zou zijn ontstaan. De plek vlak achter het stadhuis deed vermoeden dat hier wel eens het eerste begin van die nederzetting tevoorschijn zou kunnen komen.

In de 'inham' van het gebouw van het Meisjeshuis werden bij het uitgraven de restanten van de aanzet van een gewelf zichtbaar. Dit gewelf behoorde bij een 8 x 4,5 m grote beerkelder, die dateerde uit de tijd van het Meisjeshuis. Het gewelf was in de vorige eeuw al gesloopt en de kelder was leeggehaald en volgestort met zand. Een stortkoker aan de noordzijde van de kelder stond waarschijnlijk in verbinding met het inpandige privaat. Deze kelder was helaas al geleegd. Ook uit de tijd van het Meisjeshuis dateert een deel van een natuurstenen zuiltrommel. De datering is waarschijnlijk 18de- of 19de-eeuws. In de noordoostelijke hoek

werd verder een 18de-eeuwse waterput aangetroffen, die voorzien was van een koepel met aan de buitenzijde steunberen. Uit deze put werd enig vroeg industrieel aardewerk geborgen. De put was door een oudere muur gezet. Verder werden in het westelijke deel muren en uitbraaksleuven van de huizen aangetroffen die tot in 1889 langs de Oude Delft stonden. Achter een van de twee huizen lag een beerput die nog een kleine hoeveelheid beer bevatte en verder vooral veel puin. Het materiaal uit de put dateert uit de 17de eeuw.

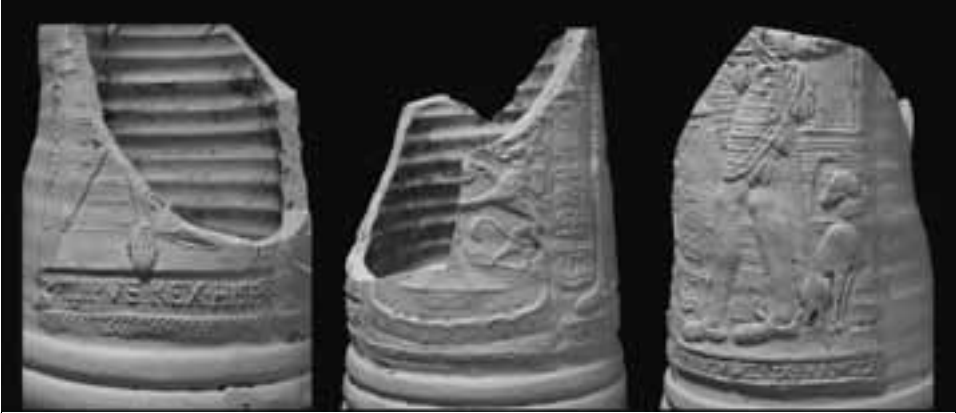
In het zuidwesten van de tuin werd muurwerk van de westzijde van een gebouw aangetroffen. Het had een ongeveer 4,5 m brede plattegrond met een onbekende lengte en stond midden op de kavel die zich vanaf de Oude Delft tot aan de Wijnhaven uitstrekte. Binnen het gebouw werd een bakstenen poer aangetroffen, evenals een vloer van bakstenen. De oostelijke hoeken van het huis bestonden uit gemetselde funderingen van meerdere lagen bakstenen, de verbindingsmuren tussen de hoeken waren van één laag dikke, op zijn kant geplaatste, gemetselde bakstenen, die een grondboog vormden. Dit zou kunnen wijzen op een combinatie van steen- en houtbouw waarbij er een houten opbouw op een stenen fundering stond. Binnen de huisplattegrond werden twee parallelle, éénsteens brede muren gevonden. Mogelijk maakten zij deel uit van een binnenmuur die het gebouw in tenminste twee kamers verdeelde. De datering van het huis kon op grond van het steenformaat gesteld worden op de 15de eeuw.

Onder de zuidelijke muur van het huis, parallel aan de bestaande tuinmuur en evenwijdig aan de Boterbrug, werd een oudere muur aangetroffen. Deze oudere muur was van hergebruikte en merendeels gebroken kloostermoppen. De muur dateert op zijn laatst uit de (vroeg) 15de eeuw.

De oudste muur die gedocumenteerd kon worden, was een 1,75 m dikke en nog tot een hoogte van 2 m bewaard gebleven muur van kloostermoppen in het noordoostelijke deel van de werkput, waar de 18de-eeuwse waterput doorheen was gezet. De muur heeft vermoedelijk verder naar het westen doorgelopen, maar was daar voor het plaatsen van een olietank opgeruimd. Onder het 15de-eeuwse gebouw werd een haardplaats aangetroffen. Bij deze haardplaats werd aardewerk uit de late 12de of vroege 13de eeuw gevonden. Hieronder lag nog zeker een 1,5 m dikke ophogingslaag van vuile klei en vooral mest. Het verder verdiepen leerde dat eronder geen oudere middeleeuwse scherven meer tevoorschijn kwamen. Oudere ophogingslagen waren hier door flinke mestkuilen en met mest en afval gevulde greppels doorgraven. Een eventueel aanwezige plattegrond van een houten huis werd dan ook niet aangetroffen vanwege de vele verstoringen.

De vuile grond binnen de bouwput lijkt te zijn gestort tussen twee oudere ophogingen van klei, die zich langs de beide grachten, de Oude Delft en de Wijnhaven, bevonden. De flank van deze kleiophoging langs de Oude Delft werd nog juist in het uiterste westen van de opgravingsput aangetroffen. Op deze kleiophogingen zullen de eerste huizen zijn gebouwd, waarschijnlijk langs de nu nog bestaande rooilijn. De aanvankelijk niet opgehoogde achtererven werden later met huisafval en mest opgehoogd. De plek midden op het perceel waar nu onderzoek werd gedaan, blijkt derhalve niet geschikt om de oudste bebouwing aan te tonen. Daarvoor dienen onderzoekingen dicht bij de rooilijn plaats te vinden.

Onder de middeleeuwse ophogingen bevond zich een vuile grijze laag waartoe enkele greppels uit de Romeinse Tijd behoorden. In de greppels werd een hoeveelheid aardewerk verzameld, die aangeeft dat de bewoning in de directe omgeving van het Meisjeshuis ge-

Afb. 35. Delft * Oude Delft 116. Snelle met daarop afgebeeld de Spaanse koning Philip II en de Franse koning Hendrik II tijdens de sluiting van de vrede van Chateau Cambrésis in 1559 (foto: Vakteam Archeologie Delft).

zoekt moet worden. Een van de middeleeuwse mestkuilen bleek een hoeveelheid leerfragmenten te bevatten. Naast schoenzolen kon hier een leren foedraal voor een zwaard geborgen worden. Het aardewerk uit deze mestkuil kon in het tweede kwart van de 14de eeuw gedateerd worden.

Een andere afvalkuil bevatte een zogenaamde snelle uit Siegburg, vervaardigd tussen 1559 en 1568 (afb. 35). Hierop staan afbeeldingen van koning Philips II van Spanje en koning Hendrik II van Frankrijk. Deze beker is gemaakt ter gelegenheid van de Vrede van Château Cambrésis op 3 april 1559. Na een oorlog van drie jaar hadden beide koningen de zogenaamde Katholieke Vrede gesloten, waarin zij elkaar beloofden het ketterprobleem aan te pakken. Deze 'vrede' luidde het begin van de opstand in de Nederlanden in. Op de gevonden snelle zijn alleen nog de voeten van Philips II zichtbaar en het onderlijf van Hendrik II. Hij draagt een sabel aan zijn linkerkant en naast hem zit een hazewindhond. Op de beker staan de namen van beide koningen, PHILIPVS*REX*HISPÂ EN HENRICVS*Z*REX*FRANCOR. Ook is er een kampement afgebeeld, waarschijnlijk de tent waarin de vrede werd getekend. De letters 'FT' zijn de initialen van de pottenbakker Franz Trac. Deze pottenbakker werkte in Siegburg van 1559 tot 1568 en vervaardigde onder andere dit soort gelegenhedenbikers.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult & Jasper de Bruin

Delft * Technopolis I | Ter voorbereiding op het bestemmingsplan Technopolis is op het toegankelijke deel van het terrein een verkennend archeologisch onderzoek met behulp van proefsleuven uitgevoerd. Het plangebied wordt in het noorden begrensd door de Kruithuisweg, aan de oostzijde door de Rijksweg A13, aan de westzijde door de Rotterdamseweg aan de zuidzijde door de Chariteitssloot. Het terrein is ongeveer 126 ha groot. In het plangebied komt een dik pakket met Afzettingen van Duinkerke I op Hollandveen op Afzettingen van Calais IV voor. Botanische resten in de top van het Hollandveen laten zien dat het milieu in de laatste periode van het Hollandveen vrij nat moet zijn geweest. Er komen waterplanten voor als waterranonkel, riet, mattenbies en galigaan die in open water en langs oevers groeien. Voorts komen plantenresten voor die wijzen op ruigten en grasland. Aan de basis van het

Duinkerke I-kleipakket bevindt zich soms een enkele centimeters dikke schelpenlaag waarin vooral losse kleppen van de uit open zee afkomstige kokkel (*Cerastoderma edule*) en de Brakwaterkokkel (*Cerastoderma lamarcki*) voorkomen. Het schelpenpakket ligt direct op het Hollandveen. Omdat deze schelpen thuishoren in een zand of slikbodem, moeten ze bij een grootschalige inbraak van de Duinkerke I-transgressiefase vanaf de kustlijn naar hier zijn getransporteerd. Enkele geulen en prielen van deze afzettingen zijn ondiep in het Hollandveen ingesneden. De Afzettingen van Duinkerke I liggen nagenoeg aan het oppervlak, voorzover ze niet zijn afgedekt door een tot 150 cm dikke ophogingslaag uit het midden van de vorige eeuw. Sleuven werden gegraven op de plek waar de (mogelijke) geulsedimenten en dikke kleidekafzettingen van de Duinkerke I-transgressiefase in het plangebied liggen, die een redelijke tot grote kans op archeologische sporen hebben. De sporen die in de totaal 1940 m lange sleuven werden waargenomen, bestonden uit Romeinse greppels, middeleeuwse sloten en een enkele middeleeuwse kuil.

De Romeinse greppels zijn langwerpige en noordoost-zuidwest georiënteerd. Op sommige plaatsen worden ze door dwarsgreppels afgesloten. In het noordwestelijke deel van het terrein lijkt het patroon van de greppels onregelmatiger en komen meer versnijdingen voor. De grotere frequentie waarmee greppels elkaar in het noordwestelijke deel snijden, kan erop wijzen dat er een nederzetting in die buurt moet worden gezocht. Ook een scherfje *terra sigillata* is daar aangetroffen, en bovendien is daar de bodemgesteldheid gunstig voor bewoning. Soms liggen er twee greppels parallel aan elkaar op slechts 1 m afstand (afb. 36). Het zouden bermgreppels langs een pad kunnen zijn, maar er is geen ophoging tussen beide greppels geconstateerd. Ook zijn er geen aanwijzingen voor een padverharding aangetroffen, of aanwijzingen die op een grondverdichting door intensieve betreding duiden. Boven-

Afb. 36. Delft * Technopolis. Sporen van twee parallelle greppels van een omvangrijk verkavelingssysteem uit de Romeinse tijd (foto: Vakteam Archeologie Delft).

dien liggen de tot nu toe bekende wegen in de regio alle op oeverwallen. In het plangebied van Technopolis liggen de parallelle greppels niet specifiek op de oeverwallen, maar zijn schuin op het geulpatroon georiënteerd. Omdat er geen aanwijzingen bestaan voor een pad of een weg tussen beide greppels, zijn beide greppels waarschijnlijk niet gelijktijdig. Ook komen kruisende greppels voor die elkaar onder een scherpe hoek snijden. Dit wijst er op dat er minstens twee fasen in het verkavelingspatroon voorkomen.

Opvallend is dat er geen echte sloten uit de Romeinse Tijd zijn aangetroffen. Dit zou erop kunnen wijzen dat het grondgebruik geen drainage via sloten nodig had, of dat het terrein met betrekkelijk weinig drainage toch droog genoeg was. Dit patroon wijkt hiermee af van het verkavelingspatroon dat in de Harnaschpolder is vastgesteld. Verder zijn er enkele (post-) middeleeuwse sloten aangetroffen, die parallel liepen aan de verkaveling zoals ook op de kaart van Cruquius uit 1712 staat afgebeeld. De middeleeuwse vondsten zijn gedaan in een afvalkuil en duiden mogelijk op bewoning in de onmiddellijke nabijheid van de kuil, in de buurt waar ook de Romeinse nederzetting wordt vermoed.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult, & Jasper de Bruin

Delft * Waterloopkundig Laboratorium | Het terrein van het voormalig Waterloopkundig Laboratorium is afgegraven ten behoeve van een ondergrondse parkeergarage. Deze werkzaamheden werden archeologisch begeleid. Het bleek dat het terrein zwaar verstoord was door een dicht netwerk van funderingspalen. Niettemin was het nog mogelijk een aantal grondsporen te onderscheiden. De oudste sporen die werden aangetroffen waren rechthoekige mestkuilen, die dateren uit de tijd dat dit terrein nog niet bebouwd was. Verder werd een groot aantal oost-westlopende sloten gevonden, die op verschillende plaatsen de mestkuilen sneden en dus later zijn. Deze sloten liggen parallel aan elkaar, op een onderlinge afstand die varieert tussen de 6,5 en 14 m. Het aardewerk van deze sloten moet nog geanalyseerd worden, maar de meest waarschijnlijke datering is in de tweede helft van de 14de eeuw.

Langs de kant van het Raam zijn meerdere 17de- en 18de-eeuwse beerputten, tonputten, en gemetselde waterputten aangetroffen. Deze lagen op het achtererf van de bebouwing langs het Raam. Van de daar staande bebouwing zijn nog enkele muren aangetroffen. Op de Kaart Figuratief, uit het einde van de 17de eeuw, is op deze plaats een rij huizen afgebeeld.

Verder werd er in de bouwput nauwelijks muurwerk aangetroffen. Alleen in de noordwesthoek van de bouwput werd een oost-westlopende fundering met versnijdingen aangetroffen, die op basis van het steenformaat gedateerd wordt in de 17de eeuw. Ook op de Kaart Figuratief is op deze plaats een rij huizen afgebeeld.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult

Delft * Zuidpoortgebied & Sebastiaanstoren | In het Zuidpoortgebied is een grote ondergrondse parkeergarage aangelegd. Bij het aanbrengen van de damwand tegenover V&D stuitte men op zwaar muurwerk, dat deel uitmaakte van de Sint Sebastiaanstoren (afb. 37). De Sint Sebastiaanstoren was een halfronde U-vormige waltoren die tegen de buitenzijde van de stadsmuur stond. De toren is 5,6 m breed en 6,35 m lang. De fundering was tot op een diepte van 320 cm onder N.A.P. in de bodem van de gracht ingegraven. In de toren lag op een niveau van 12 cm onder N.A.P. een vloer van op hun kant liggende bakstenen. De wand van de toren bestond uit bakstenen met steenformaat 21 x 11 x 5 cm. Aan de oostzijde

Afb. 37. Delft * Zuidpoortgebied & Sebastiaanstoren. Bovenaanzicht van de St. Sebastiaanstoren (foto: Vakteam Archeologie Delft).

was nog een dichtgezet schietgat zichtbaar. De buitenzijde van de toren was bekleed met natuursteen, tot net onder het vermoedelijke waterniveau. Delft had 24 van deze torens. De St. Sebastiaanstoren behoort tot de generatie verdedigingswerken van na 1394. In dat jaar werd met de wederopbouw van de verdedigingswerken begonnen, nadat in 1359 Aelbrecht van Beieren de stad Delft voor straf had opgedragen alle verdedigingsmuren en poorten te slopen. De oudste vermelding van de St. Sebastiaanstoren stamt uit 1447.

Bij het uitgraven van de bouwput voor de parkeergarage werd een groot gedeelte van de stadsgracht, waarin onder meer de St. Sebastiaanstoren stond, weggegraven. De bovenste vulling van de gracht bestond uit (zwaar) vervuilde grond, waardoor archeologisch onderzoek slechts beperkt kon worden uitgevoerd. De gracht zelf is waarschijnlijk sinds de ingebruikneming herhaaldelijk geschoond. De onderste vulling van de stadsgracht bestaat namelijk uit geroerde, maar schone zavelige klei. De bodem van de gracht ligt op 365 cm onder N.A.P. Pas vanaf het begin van de 17de eeuw vindt er accumulatie van huisvuil plaats en worden er dikke bagger- en veenlagen op de bodem van de gracht gevormd. Deze vervuiling heeft mogelijk te maken met de geringere betekenis die schoon Delfts grachtenwater vanaf die tijd kreeg voor de bierbrouwerijen, die sedertdien sterk in aantal en economisch belang voor Delft afnamen.

Uit het afval van eeuwen in de gracht werd selectief materiaal verzameld dat in verband kan worden gebracht met ambachtelijke activiteiten. In de westelijke helft van de gracht, ruim 100 m ten westen van de St. Sebastiaanstoren, was op de bodem van de gracht een concentratie pottenbakkersafval aanwezig. Ook elders zijn in de gracht concentraties pottenbakkersafval gevonden, waaronder stapels aan elkaar gebakken faïence borden (afb. 38).

Afb. 38. Delft *
Zuidpoortgebied &
Sebastiaanstoren. Stapel aan el-
kaar gebakken schotels van
Delftsblauwe faïence, ca 1740
(foto: Vakteam Archeologie
Delft).

Verschillende plateelbakkerijen, waaronder de ‘Porceleyne Bijl’ en de ‘Drie Porceleyne Flesjes’ lagen vanaf de tweede helft van de 17de eeuw in de nabijheid van dit deel van de stadsgracht, en hebben mogelijk hun afval in de gracht gestort. Aan de buitenzijde van de gracht werd een stelsel van parallelle, 2 m brede sloten, met tussenruimtes van 14 m aangetroffen. Dit verkavelingspatroon stond loodrecht op de stadsgracht. Vondsten uit deze sloten dateren vanaf de 15de eeuw.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult

Den Haag * Dunne Bierkade 4 | In opdracht van Woningbeheer N.V. heeft de afdeling Archeologie op 14 oktober 2004 een kort archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Dunne Bierkade 4. In de nabijheid van het perceel werden in 1994 en 1995 een opgraving en enkele waarnemingen uitgevoerd waarbij bewoningssporen, zoals huisfunderingen, waterputten en beerputten daterend vanaf de 17de eeuw aangetroffen werden. Het onderzochte perceel van 5 x 13 m ligt op basis van de archeologische en geologische kaart van Den Haag op Oude Strandzanden met daarbovenop Hollandveen. De bewoningssporen op het perceel bleken grotendeels verstoord, behalve in het noordelijke deel waar funderingen, een deel van een vloer met ingegraven aspot, een water- en een beerput daterend vanaf de 17de eeuw aangetroffen zijn. Een markant spoor betrof een bakstenen bezinkput met een driehoekige vorm die op basis van het daarin aangetroffen vondstmateriaal in de late 18de of de vroege 19de eeuw gedateerd kan worden.

Opvallende vondst hieruit zijn twee loodjes met de beeltenis van de Haagse ooievaar (afb. 39). Met de loodjes werd in ieder geval aangegeven dat het product dat door het lood gemerkt werd in Den Haag vervaardigd was. Om wat voor product het hier gaat is onduidelijk. Een directe link met de Haagse textielindustrie ontbreekt vooralsnog, omdat de loodjes aangetroffen zijn in een latere context dan het derde kwart van de 16de eeuw toen de Haagse tex-

Afb. 39. Den Haag * Dunne Bierkade 4. Merklood met Haagse ooievaar (foto: Afdeling Archeologie).

tielnijverheid al op zijn eind was. Een loodje met een vergelijkbare afbeelding werd in 1995 gevonden bij het onderzoek aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, A. Pavlović

Den Haag * Hertenrade | De braakliggende strook grond langs de Hertenrade, ooit in functie als school- en kindertuingebied, is aan een kort verkennend sleuvenonderzoek onderworpen. Het terrein gaf belangrijke geologische informatie prijs. Drie verschillende geulen uit de IJzertijd, waaronder één van ca 25 m breed, werden aangesneden. Daaruit kan worden geconcludeerd dat het terrein in de IJzertijd een tijdlang goed kon worden ontwaterd en dat er na de gebruikelijke verlanding kreekkruggen ontstonden waarop het in de Romeinse Tijd goed wonen was. Er zijn dan ook vondsten en sporen uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Deze geven aan dat er in de directe omgeving een inheems-Romeinse nederzetting heeft gelegen. De noodzakelijke grootschalige opgraving zal overigens niet eerder dan in 2006 plaatsvinden.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, J.A. Waasdorp

Den Haag * Loevesteinlaan | Ten behoeve van de aanleg van de aan- en afvoerleidingen voor de nieuwe waterzuiveringsinstallatie in Schipluiden heeft de afdeling Archeologie van de dienst Stadsbeheer van de gemeente Den Haag in opdracht van het Hoogheemraadschap van Delfland een archeologisch onderzoek aan de Loevesteinlaan uitgevoerd ter hoogte van de Windesheimstraat. Ter plekke zijn restanten uit de Prehistorie en de Romeinse Tijd aangetroffen. De oudste vondsten duiden op gebruik aan het eind van het Neolithicum tot het begin van de Bronstijd. Ter plekke bevond zich in die tijd een duintje.

In de Romeinse Tijd moet zich in de buurt van de onderzochte sleuf een huisplaats hebben bevonden. De sporen betreffen vrijwel alleen greppels. Eén uitzondering betreft een kuil met huisafval. Het vondstmateriaal betreft voornamelijk handgevormd lokaal vervaardigd aardewerk, maar ook wat importmateriaal. Ter plekke werd vooral 2de-eeuws materiaal gevonden. De vondsten wijzen op een gemengd boerenbedrijf.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, C.B. Bakker

Den Haag * Monsterseweg | Aan het begin van 2004 is een Inventariserend Veldonderzoek met proefsleuven uitgevoerd aan de Monsterseweg, waar een aantal vrijstaande huizen was gesloopt om plaats te maken voor een villapark. Hier kon worden geconstateerd dat, hoewel het terrein op een aantal plaatsen grote verstoringen kent, resten van bewoning uit de Late IJzertijd en de Hoge Middeleeuwen, in dit geval de 12de-13de eeuw, toch redelijk bewaard zijn gebleven. Dit was reden om een grootschalig onderzoek te begroten. Dit onderzoek is in 2005 uitgevoerd en zal in de volgende kroniek worden belicht.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, J.A. Waasdorp

Den Haag * Oude Waalsdorperweg | Op het terrein aan de Oude Waalsdorperweg, waar tot voor kort een deel van de Alexanderkazerne stond, is gestart met de aanleg van de noord-oostelijke ingang van de tunnel onder het Hubertusduin. Voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden heeft een archeologisch onderzoek plaatsgevonden in de zomer van 2004. Tijdens een vooronderzoek in 2003 was op een diepte van ongeveer 4 m onder het maaiveld een crematiegraf uit de Late IJzertijd gevonden. Doel van de opgraving was dan ook het veiligstellen van dit grafveld.

De oudste aangetroffen periode is mogelijk de Vroege, maar waarschijnlijker de Midden-Bronstijd. Deze fase is gerepresenteerd door een aantal scherven in een grijze laag in de top van de Oude Duinen. De scherven met een stafband en typische touwversiering wijzen op een datering in de Midden-Bronstijd, maar een vuurstenen spitsje lijkt ouder te zijn. Behalve materiële resten zijn ook enkele grondsporen aangetroffen, maar deze hebben geen structuren opgeleverd. In de IJzertijd is het terrein opnieuw in gebruik genomen. De meest in het oog springende resten worden gevormd door zestien crematies. Op de flank van het duin is aardewerk gevonden in een oude akkerlaag en daarnaast is een aantal sporen geconstateerd die mogelijk wijzen op een nederzetting ter plaatse. Tussen enkele van de crematies zijn zaden en pitten van sleedoorn, jeneverbes en hazelaar aangetroffen. Dit zijn mogelijk de resten van het hout dat men gebruikte om de dode te cremieren. De overige prehistorische sporen bevatten geen botanische resten. Eén van de crematiegraven bevatte een bronzen naald.

Na de IJzertijd is het terrein lange tijd onbewoond gebleven. Pas in de Late Middeleeuwen, vermoedelijk in de 13de eeuw, wordt op het hoogste deel van het duin een boerderij gebouwd. Vooral de opvallende cirkelvormige graanopslagplaatsen maken het erf bijzonder. In eerste instantie werden de structuren als hooimijten geïnterpreteerd, maar uit het botanisch onderzoek blijkt dat in de greppels veel akkeronkruidzaden aanwezig zijn. Daardoor is de interpretatie van graanopslagplaats waarschijnlijker. In de 14de eeuw lijkt een opvolger van de boerderij te zijn gebouwd, waarvan de staanders gefundeerd waren door delen van kloostermoppen onderin de paalkuilen te plaatsen. Daarnaast is een aantal brede sloten gegraven. In hoeverre deze activiteiten naadloos op elkaar aansluiten of dat er een hiaat in de middeleeuwse bewoning heeft plaatsgevonden, is nog niet duidelijk. Als gevolg van toenemende verstuiving heeft men het duingebied aan het einde van de 14de eeuw verlaten. De nederzetting wordt afgedekt met een meters dik pakket Jong Duinzand. Pas in de 20ste eeuw wordt het terrein opnieuw bebouwd als men besluit er een deel van de Alexanderkazerne te vestigen.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, E.E.B. Bulten

Den Haag * Rond de Grote Kerk | In het kader van het planten en verplanten van bomen en het vernieuwen van de bestrating rondom de Grote of St. Jacobskerk te Den Haag heeft de afdeling Archeologie op afroep in de periode tussen 18 juni en 29 september 2004 de werkzaamheden archeologisch begeleid. De Grote of St. Jacobskerk en het gebied eromheen liggen op een langgerekte zuidwest-noordoost georiënteerde zandrug (strandwal) van Oud Duinzand. Omdat strandwallen al vanaf de Prehistorie bij uitstek geschikte plekken voor bewoning waren, zijn dit over het algemeen terreinen met een hoge archeologische waarde. Mede door zijn geologische ligging heeft het gebied rondom de Grote Kerk een centrale rol gespeeld in de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van het dorp Die Haghe. De locatie betreft een Archeologisch Belangrijke Plaats (ABP) waar bij bodemingrepen dieper dan 0,50 m onder het maaiveld een vergunning bij de afdeling Archeologie aangevraagd dient te worden. Omdat het terrein rondom de Grote Kerk eeuwenlang als begraafplaats gebruikt werd, is rekening gehouden met de mogelijkheid dat de werkzaamheden (intacte) graven zouden kunnen verstoren. Min of meer intacte begravingen werden in 1986 aan de noordzijde van de Grote Kerk waargenomen. Tijdens het onderzoek in het kader van de aanplant werden slechts op enkele plekken menselijke skeletresten in sterk verstoorde context aangetroffen, die vanwege het karakter niet geborgen zijn voor verder onderzoek.

Ten zuidwesten van de Grote Kerk werden in een aantal boomkuilen bewoningsniveaus met aardewerkfragmenten uit de late 14de en/of de vroege 15de eeuw waargenomen. Ten noordoosten van de kerk werd tijdens bestratingswerkzaamheden een bakstenen fundering met spaarboog vrijgelegd. Op basis van het baksteenformaat en de aardewerkfragmenten uit de insteek van de muur kan het spoor in de 15de eeuw gedateerd worden.

Aan de noordzijde van de kerk is een aantal funderingen waargenomen die in verband worden gebracht met de armen- of diaconiehuisjes die vanaf het midden van de 19de eeuw tot 1912 rondom de kerk stonden.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, A. Pavlović

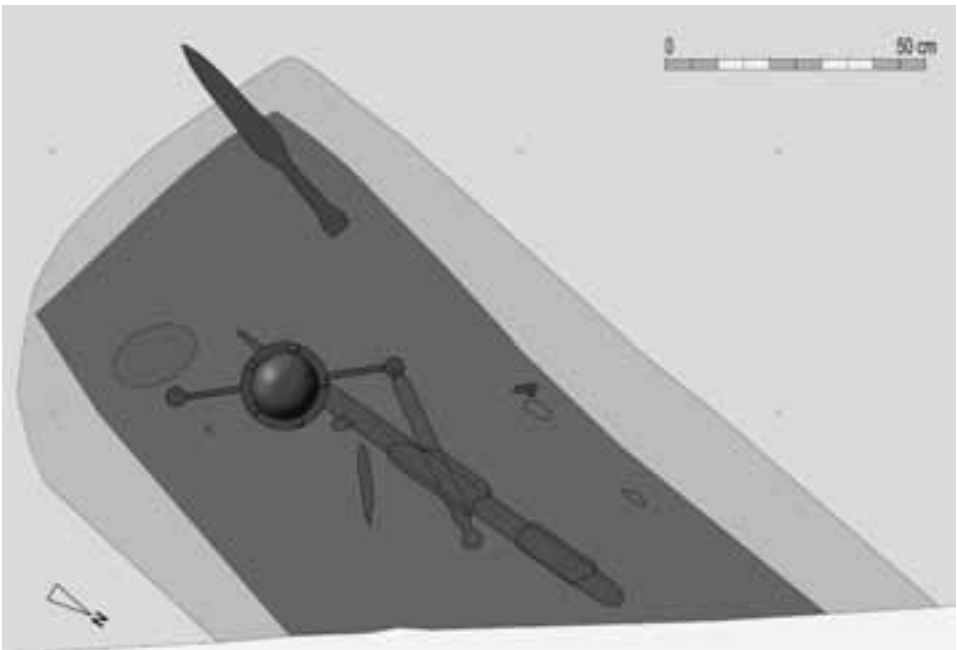
Den Haag * Solleveld (boerderij) | Voorafgaand aan herinrichting van het gebied Solleveld ten behoeve van de waterwinning door DZH, kreeg de Werkgroep de gelegenheid een inventarisatie uit te voeren met toestemming van de provinciaal archeoloog van Zuid-Holland en de gemeente Den Haag. Naast vele kleinere verspreide vondsten (aardewerk uit de 12de tot de 19de eeuw) zijn op enkele plekken grotere aardewerkconcentraties aangetroffen, tot meer dan 1000 scherven uit de 7de tot de 13de eeuw (Van der Valk & Van der Meer 2003). Daarnaast heeft de werkgroep onder begeleiding van de Dienst Stadsbeheer, afdeling archeologie van de gemeente Den Haag, de aan de oppervlakte liggende resten van de boerderij Solleveld, die is verlaten sinds 1906, ontdaan van opslag en struikgewas en gedocumenteerd. De zichtbare puinsporen behoren tot een kleine langgevelboerderij met melkkelder en opkamer uit het einde van de 17de eeuw- begin van de 18de eeuw. Het woonhuis heeft een noord-oost-oriëntatie, de stal een zuid-west-oriëntatie. Voor de fundamenteën is gebruikgemaakt van hergebruikte kloostermoppen (formaat 29 x 14 x cm) en voor het muurwerk van het stalgedeelte van hergebruikt 15de- tot 16de-eeuws steenmateriaal (formaat 25 x 7,5 x 4cm). Alleen het woongedeelte was uit eigentijdse IJsselsteen opgebouwd (formaat 17/16 x 8/7 x 4cm). Om de boerderij heen lag een geel klinkerstraatje dat op enkele oude foto's te zien is. Onder het stalgedeelte kwam een kleine kelder tevoorschijn, die mogelijk behoort tot een oudere versie van de boerderij, die haaks op de recente boerde-

rij stond (vaag zichtbaar op de kaart van Cruquius uit 1712). Het merendeel van de vondsten die werden gedaan tijdens het opschonen was van laat 18de-19de-eeuwse ouderdom, ook in de kleine kelder. Het geheel aan vondsten maakt een relatief arme indruk. Ter conservering is de ruïne door Duinwaterbedrijf Zuid-Holland afgedekt met antiworteldoek en een dikke laag schoon zand. Zie ook de hiernavolgende bijdrage.

*Werkgroep 's-Gravenhage, AWN Den Haag en Omstreken,
L. van der Valk, m.m.v. Museum Loosduinen*

Den Haag * Solleveld (grafveld) | Het waterwingebied Solleveld, gelegen aan de zuidwestelijke rand van Den Haag tussen Kijkduin en de gemeente Monster, is een gebied met belangrijke archeologische relictten in de bodem en cultuurhistorische relictten aan de oppervlakte. De overal aanwezige walletjes en dijkjes geven aan dat het gebied al eeuwen geleden in cultuur werd gebracht; het is een van de weinige plekken in het Nederlandse duingebied waar deze structuren nog zo goed bewaard gebleven zijn.

Onder het oppervlak is sprake van resten van nederzettingen uit verschillende perioden. Er zijn in het verleden sporen gevonden die teruggaan tot de Late IJzertijd. Ook de Romeinse Tijd is vertegenwoordigd: de belangrijke nederzetting van Ockenburgh heeft zijn uitlopers tot in Solleveld gehad. Daarnaast liggen er belangrijke sporen uit de Vroege Middeleeuwen. Zeker is dat Ockenburgh in die periode weer gebruikt is als vestigingsplaats. De sporen daarvan zijn tijdens onderzoek in de jaren '80 naar boven gekomen (zie Kroniek over 1988). Enkele honderden meters naar het zuidwesten toe, aan de rand van het huidige meer, is in de jaren '50 een grafveld uit dezelfde periode aangetroffen. Een verband tussen beide vindplaatsen ligt natuurlijk voor de hand. Juist in de zone bij dat grafveld waren door het

Afb. 40. Den Haag * Solleveld. Het wapengraf (tekening: J.T. de Jong, Afdeling Archeologie).

Drinkwaterbedrijf DZH ten behoeve van de drinkwatervoorziening graafwerkzaamheden gepland. Archeologisch onderzoek was daarom noodzakelijk. Een en ander kon in goed overleg met DZH geregeld worden.

De opgraving uit 1954 was een relatief kleine. Onduidelijk was daardoor, of destijds het hele grafveld was bestreken. Het nieuwe onderzoek heeft aan die onzekerheid een einde gemaakt. Aangetoond is dat het grafveld een stuk groter is dan eerder werd gedacht en dat er waarschijnlijk nog de nodige graven in de grond aanwezig zijn. De afdeling Archeologie streeft ernaar het nog ongestoorde deel een beschermde status te geven. In het in 2004 opgegraven deel werden bijzondere ontdekkingen gedaan. Naast een vijftal urnen met crematieresten zijn drie inhumatiegraven blootgelegd. Dat was op zich al verrassend: het grafveld had door het eerste onderzoek juist te boek gestaan als een crematiegrafveld, zonder lijkbegravingen. De inhoud van twee van die nieuwe graven maakte de verrassing echter compleet. De eerste was een zogenaamd wapengraf (afb. 40). In een nu volledig vergane kist was een man bijgezet met een arsenaal aan wapens. Het ging daarbij om een lans, een langzwaard (*spatha*) en een kortzwaard (*sax*), een houten schild met ijzeren schildknop, een klein mesje en, opmerkelijk genoeg, de resten van zijn tondeldoos met stukken vuursteen. Vanzelfsprekend was van de houten delen niets meer over. Ook het lichaam van de overledene was bijna zonder een spoor na te laten verdwenen. Het enige restant was een stuk tandkapsel. Het geheel stamt hoogstwaarschijnlijk uit de 7de eeuw na Chr. Wapengraven als dit zijn niet uniek, maar wel tamelijk zeldzaam. Het is bijna een eeuw geleden dat iets soortgelijks in Zuid-Holland werd blootgelegd, namelijk in een grafveld bij Katwijk. De details van die vondst zijn verloren gegaan.

Het andere bijzondere graf werd gevormd door een 5 m lange grafkuil in de vorm van een boot. Aan beide zijden van de kuil werden, op regelmatige afstanden van elkaar, rijen grote klinknagels aangetroffen. Klinknagels werden in die periode bijna uitsluitend in de scheepsbouw gebruikt. Dat had met de constructietechniek te maken: de gangen werden overnaads aan elkaar bevestigd, dit wil zeggen elkaar deels overlappend. Die overlapping werd dan met klinknagels gezekerd. De specifieke positie van al die klinknagels geeft aan dat beide wanden van dit graf bekleed geweest zijn met een stuk scheepswand. Op die manier werd een soort grafkamer gecreëerd. Het hout was overigens volledig vergaan en zelfs niet als verkleuring in de bodem zichtbaar.

Dat ook dit graf een lichaam bevat heeft, is zeker. Overigens waren tandkapsels daar weer het enige bewijs voor: van gebeente of lijksilhouet restte ook hier geen spoor. In dit geval was wel vrij veel van het gebit bewaard gebleven. In het graf zijn enkele bijgiften aangetrof-

Afb. 41. Den Haag * Solleveld. Groot leerbeslagstuk uit het 'bootgraf' (foto: Afdeling Archeologie).

fen. Het gaat daarbij om een bronzen fibula, een mesje en een groot stuk leerbeslag (afb. 41). Ook deze vondsten zijn te dateren in de 7de eeuw. Dat schepen in de Vroege Middeleeuwen een rol konden spelen bij de begrafenisrituelen is bekend. Het meest spectaculaire voorbeeld is wel het koningsgraf van Sutton Hoo in Engeland. Ook in Scandinavië komt de scheepsvorm bij graven regelmatig voor. In Nederland is dit fenomeen echter nog niet eerder herkend en dat maakt de vondst voorlopig uniek.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, J.A. Waasdorp

Den Haag * Voldersgracht/Spuimarkt | De grootschalige sloop en nieuwbouw tussen de Voldersgracht-Grote Marktsstraat-Spui en Gedempte Gracht was aanleiding voor een opgraving op de Voldersgracht en voor waarnemingen langs het Spui en de Gedempte Gracht.

De Voldersgracht is al vier eeuwen gedempt en heeft vóór die tijd een belangrijke rol vervuld voor de Haagse textielnijverheid. De gracht lag in de venige strandvlakte, ongeveer haaks op de iets noordelijker gelegen strandwal. Uit historische bronnen en archeologisch onderzoek blijkt dat in dit gebied vanaf het eind van de 14de eeuw een handwerkerswijk ontstond. De eerste historische aanwijzingen voor bewoning langs het water dateren uit het midden van de 15de eeuw. Het grachtwater werd onder andere gebruikt voor het uitspoelen van gewezen stoffen door de volders. Het archeologisch onderzoek richtte zich op de voormalige kade aan de oostzijde en de beschoeiingen. Daarnaast werd een deel van de grachtvulling onderzocht. De kade bestond uit een ophogingspakket van veenbagger afgewisseld met kleilagen en zand. De vondsten in deze lagen dateren voornamelijk uit het begin van de 15de eeuw. De gracht was ongeveer 6 m breed en uitgegraven door de veenlaag tot op het strandvlaktezand. De gracht had een stevige houten beschoeiing van palen die tot in het zand waren geslagen en horizontaal geplaatste grenen planken (afb. 42). De onderste laag van de grachtvulling bestond uit

Afb. 42. Den Haag * Voldersgracht/Spuimarkt. Beschoeiing van de Voldersgracht, met de goot op de achtergrond (foto: Afdeling Archeologie).

een laag zandige klei vermengd met puin, aardewerkscherven en ander afval. Dit materiaal dateert uit het einde van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw. Daarboven lag een dik zandpakket met daarin eveneens wat afval. Historische gegevens en de datering van het aardewerk wijzen erop dat de gracht gedempt is tussen 1614 en 1616.

Na bestrating van de voormalige gracht en de kades werd de ruimte gebruikt als marktterrein voor vooral tweedehands goederen. De aangrenzende huizen konden hun hemelwater niet meer lozen op de gracht en daarom werden er goten aangelegd die afwaterden naar het zuiden toe op de Gedempte Gracht. Tijdens de opgraving werd een latere, 18de- of 19de-eeuwse fase van het gotenstelsel en een deel van de bakstenen bestrating blootgelegd. Onder de goot werd het spoor van een uitgetrokken waterput zichtbaar. Het tijdstip van aanleg is onduidelijk. De put is gezien de vulling op zijn vroegst in de 18de eeuw gedempt. Resten van de huizen die langs de kade lagen zijn in de 20ste eeuw bij aanleg van een grote kelder verdwenen.

Bij de waarnemingen langs het Spui bleek dat bovenop het zand van de oude strandvlakte een ruim 0,5 m dik pakket Hollandveen aanwezig is. Daarbovenop ligt een laag van opgebrachte veenbagger met zand en afval uit de late 14de en de 15de eeuw. In de afvallagen werden naast vele aardewerkfragmenten ook metalen voorwerpen gevonden, waaronder een van lood-tinlegering vervaardigd buste-insigne met randschrift: AVE.MARIA.GRACI. (afb. 43). Op het insigne is een buste van een man afgebeeld met een randschrift gewijd aan Maria. Vergelijkbare insignes zijn bekend uit Nieuwlande en Dordrecht en worden gedateerd in de tweede helft van de 14de en de eerste helft van de 15de eeuw. Volgens algemene opvattingen zijn zulke insignes niet alleen een blijk van Mariaverering, maar werden ze vooral ook gedragen om kwade krachten af te weren of geluk te brengen.

Op het niveau van de afvallagen werden palenrijen vrijgelegd die de plattegrond vormden van een houten gebouw van ruim 4 x 7 m. Het bouwsel dateert uit de 15de eeuw en ligt met de lengte-as haaks op het Spui. Deze oriëntatie hebben ook de funderingsresten van een aantal huizen uit de 17de eeuw. Op de achtererven van de percelen werden enkele waterputten vrijgelegd. Deze zijn opgebouwd uit een bakstenen mantel met aan de onderzijde een

Afb. 43. Den Haag * Voldersgracht/Spuimarkt. Buste-insigne met draagspeld, tweede helft 14de of eerste helft 15de eeuw, diameter 2,1 cm (foto: Afdeling Archeologie).

hergebruikte houten ton. Enkele duigen waren voorzien van een kuiper- en/of eigendomsmerk. Een van de waterputten was gedeeltelijk gedempt met afval uit de eerste helft van de 17de eeuw met daarin onder andere een vrijwel complete baardmankruik. Daarnaast werd een afval- en/of beerton aangetroffen met daarin fragmenten van gebruiksaardewerk uit het begin van de 17de eeuw. In het oostelijke deel van het terrein werd ten slotte een vloerconstructie op houten balken vrijgelegd, die op basis van het gebruikte baksteen en de plavuizen in de 18de eeuw gedateerd kan worden.

Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer,
Gemeente Den Haag,
A. Pavlović & M.M.A. van Veen

Afb. 44. Giessenlanden – Arkel * Onderweg 32. Opgravingsput, vlak 4, het intekenen van de profielen door Teus Koorevaar (foto: ArcheoMedia BV).

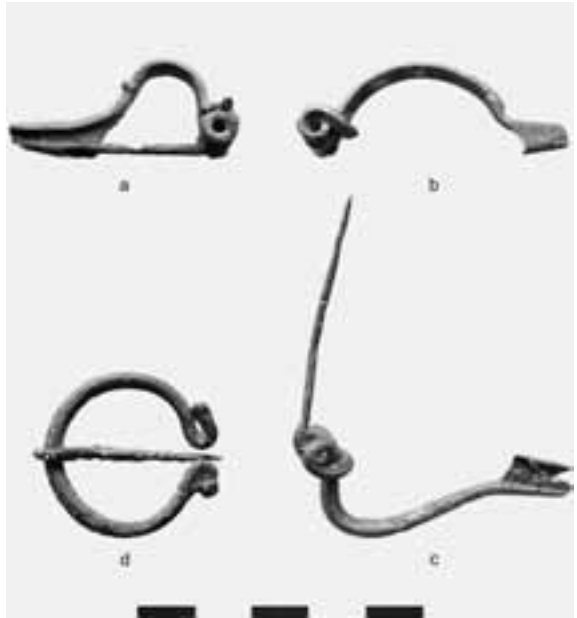
Giessenlanden – Arkel * Onderweg 32 | Op de akker grenzend aan een bestaand woonhuis aan de Onderweg 32 te Arkel zal een nieuw woonhuis worden gebouwd. De onderzoekslocatie ligt binnen een terrein dat op de Archeologische Monumentenkaart is aangeduid als een terrein van hoge archeologische waarde. Op basis van bureau- en booronderzoek werd gesteld dat de kans erg groot was resten van een bijzonder nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd aan te treffen. In september 2004 werden ArcheoMedia BV en de AWN Lek- en Merwestreek door de eigenaar benaderd met de vraag of beide partijen bereid waren om samen een archeologisch onderzoek uit te voeren (afb. 44). De locatie bevindt zich fysisch-geografisch gezien op een kruising van de Spijk-stroomgordel en de Linge-stroomgordel, die in verbinding staat met de zuidelijk stromende brede Merwede. Langs de Linge zijn meerdere vindplaatsen uit de Romeinse Tijd ontdekt, zo ook bij het dorp Arkel. Op en rondom de locatie zijn in het recente verleden tal van vondsten en waarnemingen gedaan waaruit blijkt dat hier een of meer Romeinse nederzettingen in de bodem liggen. Op de onderzoekslocatie werden daarom resten van een Romeins nederzettingsterrein (12 voor Chr.- 450 na Chr.) verwacht. Tijdens de beperkte opgraving is rond de bouwlocatie in een gebied van 1500 m² een intensieve oppervlaktekartering verricht, waarbij naast de vele aardewerkfragmenten ook een aantal metaalvondsten, zoals nagels en een plaatfragment, zijn gevonden met de metaaldetector.

De werkput besloeg een rechthoekig terrein van ca 120 m². In totaal zijn vier vlakken aangelegd, waarbij een hoge concentratie van verschillende (paal)kuilen horend bij structuren zijn aangetroffen. In meerdere sporen is aardewerk, (dierlijk) bot, houtskool en leem aan-

Afb. 45. Giessenlanden – Arkel *
Onderweg 32. Fragment van een
armband gemaakt van
donkerblauw glas, La
Tène/inheems-Romeins (foto:
AWN Lek en Merwestreek).

Afb. 46. Giessenlanden – Arkel *
Onderweg 32. Bronzen fibulae. a:
knikfibula, midden 1ste eeuw na Chr.;
b & c: draad- of soldatenfibulae, eind
1ste eeuw/begin 2de eeuw na Chr.; d:
ringfibula, ca 100 na Chr. (foto: AWN
Lek en Merwestreek).

getroffen. Uit een eerste analyse blijkt dat de sporen uit de (Late) IJzertijd en de Romeinse Tijd (inheems) dateren. Enkele sporen dateren uit de Late Middeleeuwen. Het aardewerk is hoofdzakelijk op de draaischijf vervaardigd Romeins en (laat)middeleeuws aardewerk. Aangezien de uitwerking van het onderzoek nog in volle gang is, wordt hier alleen ingegaan op enkele interessante vondsten uit de opgraving. Op grotere diepte is in een kuilspoor aan de rand van de werkput een rijke concentratie inheems aardewerk gevonden, dat versierd is met groeven, vinger- of spatelindrukken. Verder is een fragment van een La Tène armband, gemaakt van donkerblauw glas met een opgelegde gele zigzag versiering, gevonden (afb. 45). La Tène armbanden dateren uit de Late IJzertijd (250- 12 voor Chr.). Uit de Romeinse Tijd is een viertal fibulae (mantelspelden) gevonden (afb. 46). Deze zijn alle opmerkelijk genoeg vrij vroeg te dateren, omstreeks het midden tot het eind van de eerste eeuw na Chr. Ten slotte werd één helft van een vrij zeldzame bronzen armband of -ring gevonden, die waarschijnlijk aan beide uiteinden eindigde in een versierde knop.

Een tweetal factoren bemoeilijkt de interpretatie van de archeologische sporen: er is sprake van een hoge concentratie grondsporen uit verschillende perioden die ingegraven lijken te zijn vanaf één niveau. De verschillende perioden zijn niet stratigrafisch van elkaar te scheiden. Bovendien heeft de opgraving een beperkt oppervlak. Alleen het deel van de bouwput is opgegraven. Op het overige terreindeel worden de resten niet direct bedreigd.

ArcheoMedia BV, Robert Hoegen & Nicole van der Ham; AWN Lek- en Merwestreek, Teus Koorevaar

Giessenlanden – Hoornaar * Centrum | SOB Research heeft de ondergrondse sloop van een boerderij in het centrum van Hoornaar archeologisch begeleid. Uit eerder onderzoek (IVO door middel van boringen) was duidelijk geworden dat de boerderij, die uit het begin van de 20ste eeuw stamt, op een oudere woonterp was gebouwd. Gedurende het blootleggen en verwijderen van de muurresten kon in geen van de gedane waarnemingen de aanwezigheid van aan de woonterp te relateren ophogingslagen worden vastgesteld. Eerst in een latere fase van de sloop kon bij het graven van een sleuf ten behoeve van het verwijderen van de resten van een oudere, ingegraven waterput de aanwezigheid van een ophoogpakket overtuigend worden aangetoond. Het betrof een laag van donkergrijze klei tussen 1,2 -2 m onder het maaiveld. Tijdens de begeleiding werd slechts één fragment aardewerk aangetroffen. Het betrof een fragment roodbakkend, geglazuurd aardewerk uit de Nieuwe Tijd (1600-1800).

Na afronding van de Archeologische Begeleiding werd op dezelfde dag het terrein door de heer T. Koorevaar van de AWN, Afdeling Lek-en Merwestreek bezocht. Door hem werden in het geëgaliseerde boerderijvlak aan het oppervlak enkele fragmenten van blauwgrijs aardewerk uit de 13de eeuw gevonden. In een tweetal later door hem in het boerderijvlak uitgevoerde boringen kon de aanwezigheid van aan de aanwezige woonterp te relateren ophogingslagen overtuigend worden aangetoond. Het terplichaam werd aangetroffen tussen 1 m en maximaal 2,6 m onder het maaiveld. Op grond van de dikte van de ophogingslagen, de concentratie van de oppervlaktevondsten en de vondst van een ouder fundament ten noordwesten van de gesloopte boerderij kan worden gesteld dat de voorgangers van de gesloopte boerderij met het woongedeelte naar het noorden, dat wil zeggen op de Giessen, waren georiënteerd. Pas met de bouw van de laatste boerderij is de oriëntatie 180° gedraaid en werd de voorzijde van de boerderij naar de weg gericht.

Deze onderzoeken hebben aangetoond dat in het plangebied sprake is van een ‘behoudenswaardige’ archeologische vindplaats in de vorm van een laatmiddeleeuwse woonterp met een continuering van de bewoning in de Nieuwe Tijd.

SOB Research, Jeroen Ras

Giessenlanden – Hoornaar * Dorpsweg 8-9 | In mei 2004 is in het kader van de voorgenomen ontwikkeling van de locatie ‘Dorpsweg 8-9’ te Hoornaar een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen verricht (Jacobs en Dorst 2004). Aanleiding voor het onderzoek vormden de voorgenomen nieuwbouwplannen ten behoeve van de aanleg van een woning. Tijdens het onderzoek kon aangetoond worden dat op de locatie een rivierduin ligt. De ongestoorde top daarvan ligt tussen de 1,29 m en 1,39 m onder N.A.P. Oorspronkelijk zal deze top hoger gelegen hebben. De aanwezigheid van (een restant van) een B-horizont wijst er namelijk op dat sprake is geweest van bodemvorming. De top van deze bodem, de zogenoemde A-horizont, is evenwel in geen van de boringen aangetroffen. Mogelijk is deze als gevolg van bodembewerking in het op het rivierduin gelegen humeuze zandpakket opgenomen. Op één locatie is een mogelijk vanuit de oorspronkelijke top van de bodem ingegraven grondspoor aangeboord. Vanwege het ontbreken van begeleidend vondstmateriaal kan de ouderdom van dit spoor niet vastgesteld worden. Ook de vondsten die zijn aangetroffen in het op het rivierduin gelegen humeuze zandpakket verschaffen hier geen inzicht in. Dit pakket is namelijk zeer waarschijnlijk deels opgebouwd met van elders afkomstig materiaal. De in de laag aangetroffen vondsten hoeven dan ook geen relatie te hebben met het eerder genoemde grondspoor. Gezien de geologische ondergrond en de be-

staande archeologische verwachting kan een datering in de Prehistorie niet uitgesloten worden. De ligging van de locatie nabij de laatmiddeleeuwse kerk van Hoornaar maakt een middeleeuwse datering echter eveneens mogelijk. De aanwezige archeologische waarden zijn zeker beschadigd. Zoals aangegeven ontbreekt de top van de oude bodem. Zowel van het daarin gegraven spoor als van eventueel aanwezige andere sporen zullen dus alleen de diepergelegen delen bewaard zijn gebleven.

Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau, Eric Jacobs

Goedereede – Ouddorp * Klarebeekweg 1 | In verband met de voorgenomen sloop van de bestaande bebouwing en de nieuwbouw van twee woningen aan de Klarebeekweg 1 te Ouddorp zijn een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd. Eerdere vondsten op Goeree tonen aan dat het gebied tijdens de Romeinse Tijd intensief bewoond is geweest. De onderzoekslocatie is gelegen net ten zuiden van een Duinkerke I-geul, waarlangs al talrijke Romeinse vondsten zijn gedaan. Uit het bureauonderzoek bleek verder dat de onderzoekslocatie vanaf de 17de tot de 19de eeuw onbebouwd was. Het veldonderzoek was er daarom met name op gericht vast te stellen of er sprake was van intacte bodemlagen uit de Romeinse Tijd en Middeleeuwen.

Uit de boringen bleek dat de bodem bestond uit kleiig zand met vanaf ca 1,5 m onder het maaiveld humeuze kleilagen. Dit betreffen mogelijke cultuurlagen. In vier van de vijf boringen werden archeologische indicatoren, in de vorm van houtskool, bot en aardewerk, aangetroffen. Eén scherf grijs aardewerk kan worden gedateerd in de Romeinse Tijd. Een ander fragment betreft een donkergrijs baksel, mogelijk *terra nigra* aardewerk. Het overige aardewerk betrof gruis en fragmenten waarvan het type en de datering niet konden worden vastgesteld. De archeologische indicatoren bevonden zich in humeuze lagen. Geconcludeerd werd dat op de onderzoekslocatie sterke aanwijzingen zijn voor bewoningssporen of resten van ambachtelijke activiteiten uit de Romeinse Tijd. In overleg met de provinciaal archeoloog is besloten de funderingstechniek voor de nieuwe woning aan te passen, zodat archeologische resten *in situ* behouden kunnen worden.

ArcheoMedia BV, Marieke Wijsman & Marcel de Koning

Gorinchem * Balensteeg | In september 2004 is in opdracht van de gemeente Gorinchem een onderzoek uitgevoerd aan de Balensteeg. Tijdens sloopwerkzaamheden op het terrein stuitte men op oude muurresten onder de funderingen van de voormalige panden Balensteeg 18 t/m 24. De slopers veronderstelden dat de muren kademuren waren en dat zij mogelijk een haventje hadden gevonden. Er werd besloten om een opgraving uit te voeren om zo inzicht te krijgen in de aard van de aanwezige sporen. De kaart van Van Deventer uit omstreeks 1560 is de oudste afbeelding waar de huidige Balensteeg op staat. Samen met de huidige Keizerstraat en Havendijk werd een woonblok gevormd met in het midden en aan de oostzijde braakliggende grond. In deze periode was er reeds bebouwing aan de Balensteeg. De huizen zijn echter zeer schetsmatig aangegeven, wat verdere uitspraken hierover bemoeilijkt. Op de kaart van Blaeu (1652) is de bewoning duidelijker weergegeven. De huizen hebben naast de begane grond een verdieping en een zolder. Op de kadastrale minuut van 1832 staat geen bebouwing op ons terrein aangegeven. De 19de-eeuwse bewoningssporen die wij hebben gevonden zullen dus bij bebouwing horen die na het maken van deze kaart is aangelegd.

De archeologische resten zijn in vijf fasen onder te verdelen. De eerste fase wordt gekenmerkt door ophogingslagen. Waarschijnlijk is vanaf de 14de eeuw de grond enkele malen opgehoogd. Op een diepte van 4,5 m onder het maaiveld (2,16 m onder N.A.P.) vinden we de natuurlijk afgezette grijze klei waarop de eerste ophogingslaag ligt. Het is een bruin humeus venig kleilaagje. De tweede fase begint met de bouw van een rechthoekig gebouw. De fundering heeft een geschatte breedte van 1,4 m. Een dergelijke zware fundering doet vermoeden dat het hier om een groot en waarschijnlijk hoog gebouw gaat. De fundering is aan de noord-, oost- en zuidzijde van het perceel aangetroffen. Aan de westkant is de begrenzing van het gebouw niet waargenomen. Na de aanleg van de muren is de binnenkant van het gebouw met grijze klei opgehoogd. Tot de vondsten uit deze fase behoort een opvallend groot aantal fragmenten 14de-eeuws grijs aardewerk, waaronder veel afval van pottenbakkerijen.

In de derde fase is het hele terrein opgehoogd met schone grijze klei. Spaarzame bebouwingsresten uit deze fase duiden op een voortgezette woon-/werkfunctie van het terrein.

Restanten van een grote ronde geplaveide structuur kunnen geïnterpreteerd worden als onderdeel van een oliemolen (tredmolen). Tussen de vondsten van deze fase bevond zich een fragment van een glasoven. Historisch is bekend dat in de nabijgelegen Keizerstraat een glasblazerij gevestigd was. De vierde fase wordt gevormd door een periode waarin het terrein braak gelegen heeft. Op de kadastrale minuut van 1832 zijn geen woningen aanwezig. In de loop van de 19de eeuw werd het terrein opgedeeld en kwamen er kleine huisjes op te staan. De indeling was nog af te lezen aan bouwsporen in de tuinmuur aan de zuidzijde van het terrein. Deze muur is in de tweede helft van de 19de eeuw de achtergevel van een aantal huisjes geweest. De meeste sporen uit deze laatste fase zijn bij de sloopwerkzaamheden verdwenen.

Hollandia cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek en advies, S. Gerritsen

Gorinchem * Blauwe Torenstraat | In april 2004 is een archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Blauwe Torenstraat. Bij eerdere graafwerkzaamheden voor de sloop van oude funderingen werden muurresten aangetroffen die in verband werden gebracht met de laatmiddeleeuwse stadsmuur. Aan de hand van oud kaartmateriaal (Van Deventer, ca 1560) werd verwacht dat de stadsmuur door de proefsleuven aangesneden zou moeten worden. Van de stadsmuur is op deze locatie echter geen spoor aangetroffen. Iets ten noorden van de muur zijn op de kaart een gracht, een dijk en weer een gracht te zien. Vanwege de onvermijdelijke onnauwkeurigheid van het oude kaartmateriaal, zou het goed mogelijk kunnen zijn dat de stadsmuur aan de zuidzijde van de Blauwe Torenstraat ligt en dat we in het profiel resten van de gracht of dijk hebben waargenomen. Het onderzoek was wat betreft omvang echter te beperkt om dit met zekerheid te kunnen vaststellen. Een andere mogelijkheid is dat de oude stadsmuur dieper onder de grijze klei ligt. In de Keizerstraat zijn recentelijk op een diepte van ca 2 m onder het maaiveld resten van de stadsmuur aangetroffen. De gebouwen die over de mogelijke gracht of dijk heen werden gebouwd, zijn met grote waarschijnlijkheid de woonhuizen die op de kaart van Blaeu (ca 1650) te zien zijn. Ergens in de 18de of 19de eeuw lijkt er, getuige de dikke puinlagen in het profiel, stevig gesloopt te zijn. De huizen werden afgebroken en er werd een nieuw pand gebouwd van opmerkelijke grootte.

Hollandia cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek en advies, S. Gerritsen

Gorinchem * Den Breejen | In juni 2004 is een booronderzoek uitgevoerd op het terrein 'Den Breejen' in de Lingewijk, te Gorinchem. Aan de zuid-oostzijde van het terrein is de aanwezigheid van een oeverwal van de Linge vastgesteld. De situering aan de oever van de Linge, in combinatie met het iets hoger liggen dan de omgeving maakte dit soort plaatsen in het verleden aantrekkelijk voor bewoning. Op de vindplaats Kerkeind in Arkel, gelegen op dezelfde oeverwal, zijn sporen en vondsten uit de Romeinse periode aangetroffen. De aanwezigheid van een scherf Andenne-aardewerk in een boring zou kunnen duiden op gebruik van de oeverwal in de Middeleeuwen.

Hollandia cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek en advies, S. Gerritsen

Gorinchem * Keizerstraat | In september 2004 is archeologisch onderzoek gedaan in de Keizerstraat 2a. Tijdens de opgraving zijn aan de oostzijde van de Keizerstraat sporen van bebouwing uit diverse perioden, van de Late Middeleeuwen tot de Nieuwe Tijd, gevonden. De belangrijkste fase bestaat uit de bouw en afbraak van de stadsmuur. Deze muur (afb. 47) is te dateren tussen ca 1350 en 1600. De functie van een stadsmuur blijkt uit de aanwezigheid van schietgaten in de muur en weergangbogen, die vermoedelijk koud tegen de muur aan de stadzijde zijn aangezet. Het lijkt er sterk op dat de muur en weergangbogen integraal zijn verzakt in westelijke richting omdat ze op een zachte natuurlijke ondergrond zijn gebouwd. De stadsmuur is op een gegeven moment net als de bovenkant van de bogen afgebroken. De stenen van de muur zijn waarschijnlijk bij de stadsuitbreiding rond 1600 op andere plaatsen hergebruikt. Tijdens deze fase zijn de bogen vermoedelijk vrij vlot opgevuld bij het ophogen en uitbreiden van de stad rond 1600. De ophoging bestaat uit klei en afval, onder andere leer, bot, mortel en aardewerk. Het lijkt erop dat dit deel van de stad in één keer ongeveer 2,9 m is opgehoogd tot min of meer het huidige stadsniveau.

ADC ArcheoProjecten, L. Smole

Afb. 47. Gorinchem * Keizerstraat. Stadsmuur.

Gorinchem * Van Hoornestaat | In mei 2004 werd een inventariserend bodemonderzoek uitgevoerd op het terrein van de voormalige kleuterschool aan de Van Hoornestraat in de Lingewijk, naar aanleiding van de bouwplannen van een zevental huizen aldaar. Aan de hand van de ter plaatse aangetroffen bodemgesteldheid kon worden vastgesteld dat prehistorische bewoning op het onderzochte gebied vrijwel onmogelijk zal zijn geweest. Er zijn dan ook geen aanwijzingen voor bewoning of ander gebruik van het terrein in de Prehistorie aangetroffen. De kalkloze poldervaaggronden en dan met name de zware komklei zijn vandaag de dag vrijwel uitsluitend in gebruik als grasland (Habers 1980: 72). In de Late Middeleeuwen zullen deze gronden zich al uitstekend geleend hebben voor weideland. Tevens staat er in deze periode waarschijnlijk een steenbakkerij in de omgeving, getuige de bakstenen misbaksels en bakstenen zonder mortel in de vulling van spoor 3 en 4 (beide greppels zonder verdere vondsten). Waarschijnlijk betrof het een perifeer gebied met perceelgreppels. Pas in de jaren '30 van de 20ste eeuw komt er een einde aan het gebruik van de grond als akker- of weiland en wordt de Lingewijk gebouwd in de volksmond ook Zandvoort genoemd, naar het zand dat als ophogingsmateriaal is aangewend. Uit de ontginnings- en ophogingslaag van deze wijk werd een grote hoeveelheid aardewerk en glas geborgen uit de jaren '20 van de 20ste eeuw. Deze egalisatielaag was in tegenstelling tot de mondelinge overlevering niet meters dik, maar slechts 30 cm.

Hollandia cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek en advies, S. Gerritsen

Gorinchem * Vissersdijk | In april 2004 is een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Vissersdijk te Gorinchem. Op de locatie werd de zool van een middeleeuwse dijk en een deel van een laatmiddeleeuwse gracht verwacht. Haaks op de Vissersdijk is een proefsleuf van ca 2 m breed en ca 2 m lang aangelegd. Tijdens het veldwerk werd vermoed dat de geconstateerde natte, onstabiele en vondstrijke bodemopbouw kon worden verklaard doordat in de vulling van een gracht gewerkt werd. Dit bleek tijdens de uitwerking niet erg waarschijnlijk te zijn. Op de kadastrale minuut is goed te zien dat de proefsleuf een deel van de bleekvelden van de stad heeft doorsneden. De afvallagen zijn zeer waarschijnlijk ontstaan doordat vanaf de 16de eeuw het terrein is gebruikt voor het dumpen van stadsafval (datering vondsten laat 16de-begin 18de eeuw). De gelaagde, relatief schone grijze klei die aan de westzijde van het profiel te zien is zou dan heel goed het restant kunnen zijn van de Vissersdijk, waarvandaan het afval werd gestort. Tussen de vondsten bevond zich een groot zeldzaam loden lakenzegel (Gorcums dubbel staal, zie afb. 48) met het stadswapen van

Afb. 48. Gorinchem * Vissersdijk. Een opmerkelijk groot lakenlood van de stad Gorinchem (diameter ca 10 cm). Op de achterzijde is de kwaliteitsaanduiding 'GORCUMS DVBBEL STAEL' te lezen, op de voorzijde is het jaartal 1612 goed zichtbaar.

Gorinchem (1612) en fragmenten van een pottenbakkersoven.

Ofschoon uit de kaart van Blaeu (ca 1650) blijkt dat rond het midden van de 17de eeuw woningen op het terrein stonden die op andere stadskarten niet aangegeven zijn, is hiervan in de proefsleuf niets teruggevonden. In de uitwerking is niet duidelijk geworden wat hiervoor de reden is. Wellicht zijn 17de-eeuwse huisresten door latere bouwactiviteiten geheel verdwenen. Een andere mogelijkheid is dat Blaeu op de hoogte was van bouwplannen voor dit gebied en in zijn kaart de te bouwen woningen reeds heeft ingetekend, waarna de plannen in een later stadium zijn komen te vervallen.

Hollandia cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek en advies, S. Gerritsen

Gouda * Bodegraafsestraatweg 143-145 | Aan de Bodegraafsestraatweg 143/145 te Gouda is een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd. Tijdens het booronderzoek is op een diepte van gemiddeld 2,5 m onder het maaiveld een houtskoolhoudende laag in het veenpakket aangetroffen. Omdat er, behalve de houtskoolhoudende laag, verder geen archeologische vondsten zijn gedaan, is nog niet met zekerheid te zeggen of deze laag een natuurlijke of menselijke oorsprong heeft. Nader onderzoek van de monsters kan wellicht uitsluitsel geven.

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk & ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Gouda * Elzenhof | Aanleiding tot het verrichten van een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek was de ontwikkeling van een bouwlocatie voor recreatiewoningen (camping Elzenhof) op een terrein aan de Stoofkade. Het te bebouwen gebied bestaat uit drie delen met een verschillend grondgebruik. Op het meest noordelijke weiland is een kleine stroomgordel aangetoond, die mogelijk is gevormd door een zijriviertje van de Gouwe. In een aantal boringen op dit veld en op een terrein dat al eerder als camping in gebruik is geweest, is archeologisch vondstmateriaal aangetroffen. Het betreft 17de- tot 20ste-eeuws aardewerk, kleipijpen en ander vondstmateriaal, vermoedelijk Gouds stadsafval. Rondom de boerderij Stoofkade 9 ten slotte zijn geen dateerbare archeologische indicatoren in de boringen aangetroffen. Wel zijn er verschillende ophooglagen aanwezig, die zijn aangebracht voor de bouw van de huidige boerderij of een voorloper ervan. Van oude kaarten is bekend dat hier tenminste vanaf de 17de eeuw een boerderij heeft gestaan. Vóór het begin van de 17de eeuw stond er wellicht een molen.

*Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk; ArcheoMedia BV,
Marcel van Dasselaar & Diederick Habermehl*

Gouda * Gouderakسدijk | Langs de Gouderakسدijk in Gouda wordt een nieuwe riolering aangelegd waarvan het tracé en de verschillende pompputten archeologisch in kaart zijn gebracht door middel van een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek. De onderzoeksresultaten gaven aanleiding om een deel van het tracé op te graven. Een ander deel van de werkzaamheden is archeologisch begeleid. Gezien de aard van de opgravingen (alleen het tracé van de nieuw aan te leggen persleiding is ter breedte van ca 50 cm opgegraven) zijn geen grote structuren ontdekt. Het onderzoek kan in feite worden beschouwd als een lange proefsleuf door het gehele gebied. Op drie plaatsen waar pompputten worden aangelegd, kon een iets uitgebreidere waarneming (van ca 2 x 2 m) worden verricht.

De resultaten van het onderzoek zijn divers en laten een mooie doorsnede zien van de ver-

Afb. 49. Gouda * Gouderaksdijk. De laatmiddeleeuwse vindplaats Gouderaksdijk 131 met op de achtergrond de Krimpenerwaard.

schillende bewoningsfasen op de zuidelijke oever van de Hollandsche IJssel, recht tegenover de Goudse binnenstad. Verspreid over het tracé van de riolering zijn zowel sporen van Romeinse bewoning, twee laatmiddeleeuwse huisplaatsen als resten van 14de- tot 19de-eeuwse boerderijen ontdekt. Voor het eerst zijn Romeinse vondsten in situ in de Goudse bodem aangetroffen. Met de C14-datering van de houten paaltjes, die bij het aardewerk zijn gevonden, zal een nauwkeurige datering worden gegeven van de laag waarin het aardewerk is gevonden. De twee laatmiddeleeuwse vindplaatsen bevestigen het beeld van de laatmiddeleeuwse ontginningsgeschiedenis van de Krimpenerwaard, waar de zuidelijke oever deel uitmaakt van de Hollandsche IJssel. Zoals bij veel Hollands-Utrechtse veenontginningen wordt ervan uitgegaan dat de vroegste bewoning zich in de Middeleeuwen op de koppen van de kavels bevond. Archeologisch gezien waren hiervoor nog geen bewijzen. Voor de polder Veerstablok, waarin de vindplaatsen liggen, lijkt dit nu wel aangetoond. Een van deze laatmiddeleeuwse vindplaatsen lag nabij Gouderaksdijk 131 (afb. 49). Tegenover het Veergat, de voormalige aanlegplaats van het veer uit Gouda, zijn vondsten aangetroffen die behoren bij de 14de-eeuwse bewoning langs de dijk. Vermoedelijk heeft op deze plaats het 'Oude Regthuis' van Gouderak gestaan. Later verrees op deze locatie een herberg met dezelfde naam. De vondsten in een greppel, van met name 17de- en 18de-eeuwse pijpen, zouden hier van afkomstig kunnen zijn. Op grond van de kaart van Jacob van Deventer uit 1562 werd er van uitgegaan dat aan de overzijde van de dijk tot in de 16de eeuw een kapel heeft gestaan. Van deze kapel, op de locatie voor de huidige asfaltcentrale, zijn geen sporen aangetroffen. Tot op de bodem van de pompput, die hier ca 2 m diep werd uitgegraven, zijn afwisselende lagen asfalt en ophoogzand aangetroffen.

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk & ArchoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Afb. 50. Gouda * Patersteeg (Jeruzalemkapel). Een typisch Goudse vondst: een pijpenkopje. Op de pijpenkop is de naam Mantijn geschreven.

Gouda * Patersteeg (Jeruzalemkapel) | In juni 2004 is onderzoek verricht aan de Patersteeg te Gouda. De aanleiding was de restauratie van de Jeruzalemkapel, waarbij tijdens graafwerkzaamheden in het naast de voormalige kapel gelegen gebouw aan de Patersteeg een keldertje was ontdekt. De ouderdom van het keldertje is onderzocht en er is gekeken of het in de nieuwe inrichting bewaard kon blijven. De Jeruzalemkapel maakte oorspronkelijk deel uit van het Collatiehuis, ofwel het St. Paulusconvent, dat in 1942 gesloopt is. De Jeruzalemkapel en het deel van de zuidelijke kloostervleugel waar nu het keldertje is aangetroffen, zijn bij de sloop gespaard gebleven. De kelder dateert, gezien het formaat van de baksteen en de afwerking aan de binnenzijde met witte tegeltjes, uit de 18de of 19de eeuw. Mogelijk is deze gebouwd omstreeks 1800, toen het rechthoekige deel van de Jeruzalemkapel werd afgebroken ten behoeve van de bouw van een woonhuis. De vondsten uit de vulling van het keldertje bestaan voornamelijk uit pijpenkoppen en -stelen, een bijna compleet komfoor en enkele scherven aardewerk. Het komfoor van witbakkend aardewerk met een lichtgroen loodglazuur heeft gedraaide worstoren en luchtgaten in de vorm van hartjes. Mogelijk is dit 'Gouds aardewerk'. Verder zijn 15 pijpenkoppen gevonden, waaronder een aantal miniatuurpijpjes. Vrijwel allemaal zijn ze gemerkt met een hielmerk. Eén exemplaar was gemerkt met de gekroonde letters ES. Op deze pijpenkop is met een potlood de naam 'Mantijn' geschreven (afb. 50). Dit is ongetwijfeld de naam van de gebruiker. Op grond van de pijpenkoppen en het aardewerk kan de vulling van het keldertje in de tweede helft van de 19de eeuw of het begin van de 20ste eeuw gedateerd worden. Het keldertje is uiteindelijk niet behouden.

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk; ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar & Jorrit van Horssen

Gouda * Tweede Moordrechtse Tiendeweg | De sanering van een terrein aan de Tweede Moordrechtse Tiendeweg te Gouda werd archeologisch begeleid. De locatie bestond uit twee percelen, gescheiden door een sloot. Op het oostelijke terrein stond tot voor kort het woonhuis Tweede Moordrechtse Tiendeweg 9 op zwaar verontreinigde grond. Op dit perceel zijn alleen 17de- tot 20ste-eeuwse vondsten gedaan. Op het westelijke perceel lag tot voor kort een moestuin en is de grond niet verontreinigd. Op dit perceel is een kleilaag op het veen aangetroffen, met daarin laatmiddeleeuws aardewerk. In totaal zijn ca 25 fragmenten kogelpot-, Andenne- en Pingsdorf-aardewerk en proto-steengoed gevonden. Uit de verspreiding van de vondsten wordt geconcludeerd dat ten westen van de gesaneerde loca-

tie mogelijk een laatmiddeleeuwse huisplaats gelegen heeft. De Moordrechtse Tiendeweg was de oorspronkelijke achterkade van de ontginning Broekhuizen (zie ook de volgende bijdrage). In 1996 zijn hier de resten van een 12de-eeuwse boerderij opgegraven (Kok 1999). De ligging van deze boerderij versterkt het vermoeden dat ook áán de Tweede Moordrechtse Tiendeweg een laatmiddeleeuwse huisplaats heeft gelegen. Middeleeuwse boerderijen werden namelijk vaak evenwijdig aan de percelering opgeschoven, naarmate de ontginning vorderde en het door de ontginning ontwaterde veenpakket begon in te klinken.

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk & ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Gouda * Westergouwe | De gemeente Gouda heeft plannen voor het aanleggen van een nieuwe woonwijk in het gebied Westergouwe. Deze wijk wordt aangelegd in de Zuidplaspolder, een van de diepste droogmakerijen van Zuidwest-Nederland. De polder is in 1839 ontstaan door droogmaking van de Zuidplas, een plas die door veenwinning is ontstaan. Door het afgraven van het veenpakket is een groot deel van de archeologische sporen en structuren, die zich in het veengebied bevonden, verdwenen. Uit een Inventariserend Veldonderzoek, dat nu is uitgevoerd in twee delen van de polder, is duidelijk geworden dat tenminste in deze twee delen van de polder wél archeologische sporen en vondsten bewaard zijn gebleven. Eén onderzochte locatie is de loop van de voormalige Moordrechtse Tiendeweg, een achterkade van de oudste veenontginning vanuit de Hollandsche IJssel (zie ook Gouda * Tweede Moordrechtse Tiendeweg in deze Archeologische Kroniek). Dat deze kade tot aan de droogmaking in de 19de eeuw bewoond geweest is, is op de kadastrale kaart van 1832 goed zichtbaar. Bij het veldonderzoek is duidelijk geworden dat er grote hoeveelheden 17de- tot 19de-eeuwse vondsten (en wellicht ook funderingen) afkomstig van deze boerderijen aan en net onder het oppervlak liggen. Het onderzoek heeft echter ook twee plaatsen met oppervlaktevondsten uit de Late Middeleeuwen, ca 11de tot 13de eeuw, opgeleverd. Een aantal van deze plaatsen zal nader archeologisch worden onderzocht.

Vanwege de vervening en de daaropvolgende droogmaking is het ook mogelijk om oude bodemlagen te onderzoeken, die zijn afgezet vóór de veenvorming. Buiten de droogmakerijen bevonden deze lagen zich zo diep dat er nauwelijks onderzoek naar kan plaatsvinden. In de Zuidplaspolder ligt het maaiveld al ca 5 tot 6 m onder N.A.P. Met name een stroomgordel van een oude rivier, die in de polder nog ca 3 m onder het maaiveld ligt, is een gebied met een hoge archeologische verwachting. Deze tak van het 'Benschop-riviersysteem' was omstreeks 6300 tot 5200 voor Chr. actief, en is daarna met veen overgroeid. In het zand op de top van deze oude rivierafzetting is op een drietal plaatsen houtskool aangetroffen, hetgeen mogelijk duidt op menselijke activiteit op de oevers van de voormalige rivier. Gezien de ouderdom van de rivierafzettingen moet deze activiteit worden geplaatst in het Mesolithicum.

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk & ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Gouda * Zuidwestelijke Randweg | De geplande Zuidwestelijke Randweg (ZWR) loopt door de polders Middelblok en Veerstablok, gedeeltelijk binnen de gemeente Gouda en gedeeltelijk binnen Gouderak (gemeente Ouderkerk). In het kader van de MER-procedure voor de aanleg van de weg zijn de diverse tracévarianten archeologisch onderzocht door middel van een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek. Het Inventariserend Veldonderzoek is niet compleet, doordat verschillende terreinen niet betreden konden worden. Gevraagd werd om op basis van de archeologische onderzoeksresultaten een voorkeurstracé

Afb. 51. Katwijk * Strand. Priem van runderbot (foto: Leo Verhart).

aan te wijzen. Hierbij diende een afweging gemaakt te worden tussen de verschillende archeologische elementen die door de tracévarianten kunnen worden verstoord. Het bureau-onderzoek leverde een drietal locaties op met een middelhoge tot hoge archeologische verwachting. Ten eerste de stroomgordels die zijn afgezet vanuit de IJssel; het is mogelijk dat hierop vanaf de Romeinse Tijd bewoning heeft plaatsgevonden. Ten tweede het dijklichaam van de IJsseldijk en de dijk zelf. Ten derde de bebouwde strook langs de Gouderaksedijk. Een aantal elementen van de laatste locatie zijn de laatmiddeleeuwse vindplaats Gouderaksedijk 131 (zie ook Gouda * Gouderaksedijk in deze Archeologische Kroniek), de voormalige herenboerderij IJsseloord, de overige van oorsprong middeleeuwse boerderijen langs de IJssel, en de Veerstablokboezem, een boezemsysteem bestaande uit kades en een sluisje, waarmee in elk geval vanaf 1525 de uitwatering van de Veerstablok werd geregeld.

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk & ArchoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Katwijk * Strand | Aan het eind van 2004 vond mevrouw C. Louw uit Leiden bij een wandeling op het strand een puntig stuk bot. Zij deed haar vondst bij eb, tussen een groot aantal schelpen, ten zuiden van Katwijk in de richting van Wassenaar. Op het strand worden regelmatig artefacten van been en gewei aangetroffen die dateren uit het Mesolithicum. De vondst is een weinig gefossiliseerd stuk bot met een aangeslepen punt dat als priem gebruikt kan zijn (afb. 51). Het is gemaakt uit het middenvoetsbeen van een rund en 11 cm lang. Het stuk bot is gebroken en de beensplinter bijgeslepen. Dergelijke werktuigen, zonder een systematische bewerking, worden *pièce de fortune* genoemd. In vrijwel alle perioden komen die voor. Op grond van de lichte fossilisatie en het feit dat het om een gedomesticeerd rund gaat, is een relatief jonge datering waarschijnlijk: op zijn vroegst neolithisch, maar zeer waarschijnlijk jonger.

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, Leo Verhart

Katwijk – Katwijk aan den Rijn * Blekerij | Dit terrein is gelegen ten noorden van de dorpskern tegen de Oude Rijn. Op dit voormalige tuinbouwgebied zijn de werkzaamheden begonnen voor de bouw van een nieuwe woonwijk. De ondergrond bestaat hier uit vette zee- en klei. Bij een inspectie van de gegraven bouwputten vielen duidelijke afscheidingen van ingraven op. De vulling van deze ingraven bestond uit zand. Het graven van een echte

coupe met de hand bleek onmogelijk wegens de stugheid van de klei. Het uitgraven van het zand leverde de constatering op dat het hier een vorm van kleiwinning betreft. De vorm van de kleiputten was niet uniform rechthoekig, maar soms bijna veelhoekig. Het weinige graafwerk bracht geen vondstmateriaal tevoorschijn ter datering van deze kleiwinning.

AWN afdeling Rijnstreek, D. Parlevliet & D. van der Kooij

Katwijk – Katwijk aan den Rijn * Kerklaan | Een terrein naast Kerklaan 9, tegenover de Oude Dorpskerk, is bestemd voor de bouw van een nieuwe pastorie. In verband met het opsporen van de oorzaak van een kleine, locale vervuiling, is een kijkputje van ca 20 m² gegraven. Onder een ongeveer 1,2 m dikke laag verrommelde humeuze grond tekende zich in het gele duinzand direct een aantal sporen af. Duidelijk was een ruim één meter brede sloot van 60 cm diep, met een aantal paalspoortjes van een beschoeiing erlangs. Parallel daaraan, op 1 m afstand, tekende zich een aantal dagzomende lagen af, die niet met zekerheid geïnterpreteerd konden worden vanwege het beperkte vlak. Waarschijnlijk gaat het eveneens om een sloot of gracht, maar met meerdere invullingslagen. Tevens waren enkele paalsporen zichtbaar. Het vondstmateriaal is van beperkte omvang, maar geeft aan dat de sporen te dateren zijn vanaf de 13de-14de eeuw. Dit komt overeen met het AWN-onderzoek Achterweg/Rijnstraat. Deze locatie is onderzocht in 1999 en is ten zuiden van de huidige locatie gelegen, waar de aanvang van de bewoning in de eerste helft van de 13de eeuw geplaast is. Opmerkelijk is dat ook de hoogteligging van het vlakje op 0,88 boven N.A.P. valt binnen de in 1999 gemeten waarden. De veronderstelling dat de ligging tegenover de Dorpskerk mogelijk de oudste bewoningskern van het dorp oplevert, behoeft in dit geval niet de waarheid te zijn. De kerk van Katwijk aan den Rijn heeft een bijzondere geschiedenis: hij is ontstaan uit een leproserie met kapel, die op het einde van de 13de eeuw gesticht moet zijn. Dit was een type instelling dat meestal niet in het centrum van nederzettingen gesitueerd werd. Later is het gebouw van functie veranderd, uitgebreid en dorpskerk geworden.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij & D. Parlevliet

Leiden * Gerecht | In februari 2004 is door medewerkers van het bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden een waarneming verricht op de hoek van de Houtstraat, Papengracht en het Gerecht. Tijdens werkzaamheden ten behoeve van het omleggen van kabels en leidingen werden menselijke botresten aangetroffen. De skeletresten zijn handmatig vrijgelegd en gedocumenteerd. Het individu lag noordoost-zuidwest georiënteerd (hoofd naar het noordoosten) en lag op de rechterzijde met opgetrokken knieën. Het betreft een mannelijk individu van middelbare leeftijd. Ter hoogte van het bekken werd een metalen gesp aangetroffen. Daarnaast werd een tweetal scherfjes steengoed aangetroffen (datering 14de eeuw). Dit is echter onvoldoende materiaal om een betrouwbare datering te kunnen geven voor de begraving. De botresten zijn geborgen en overgedragen aan de universiteit Leiden, waar het skelet zal dienen als studiemateriaal.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh

Leiden * Haagwegterrein | Voorafgaand aan de herinrichting van het voormalig Van Gend & Loos-terrein aan de Haagweg is een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Dit diende inzicht te geven in de verstoringsgraad van het terrein, de geologische en geomorfologische gesteldheid van de bodem en eventueel aanwezige archeologische vindplaatsen te lokalise-

ren. Niet geheel onverwacht werd in het meest zuidelijke deel van het gebied een aantal vondsten opgeboord die in de Romeinse Tijd gedateerd kunnen worden. De onderzoekslocatie ligt in een gebied dat in de Romeinse Tijd zeker geschikt geweest moet zijn voor bewoning. De gaafheid en conservering van de vindplaats lijkt op sporenniveau redelijk tot goed te zijn. Duidelijke aanwijzingen voor de aanwezigheid van de Romeinse weg zijn niet aangetroffen. Aanvullend proefsleuvenonderzoek zal moeten uitwijzen of de vondsten afkomstig zijn van een Romeinse nederzetting of dat we te maken hebben met losse toevalsvondsten.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh

Leiden * Lage Rijndijk/Kooilaan | In september 2004 is door Hollandia Archeologie een inventariserend booronderzoek uitgevoerd op een ontwikkelingslocatie op de hoek van de Lage Rijndijk en de Kooilaan. Hierbij zijn geen archeologische resten aangetroffen ouder dan de 18de eeuw.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh

Leiden * Lammenschanspark | Vanwege de herinrichting van terrein van het Regionaal Opleidingen Centrum (ROC) zijn een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek verricht. De onderzoekslocatie bevindt zich in een vrij kansrijke zone voor sporen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd. Langs beide zijden van het Rijn-Schiekanaal, het voormalige Romeinse Corbulo-kanaal, zijn met name Romeinse en vroegmiddeleeuwse sporen teruggevonden. De ondergrond op de onderzoekslocatie bestaat uit een complex van geulen komafzettingen (Duinkerke I- en III-transgressiefases) aan of onder het huidige oppervlak, waarop bewoning vanaf de IJzertijd kon plaatsvinden. Bij het Inventariserend Veldonderzoek zijn binnen het plangebied echter geen archeologische waardevolle resten gevonden. Het bodemprofiel van de dieper gelegen bodemlagen blijkt wel intact en de lagen zijn stratigrafisch duidelijk te onderscheiden.

ArcheoMedia BV, Nicole van der Ham

Leiden * Marepoort | In augustus 2004 is bij werkzaamheden aan de Warmonderbrug een waarneming verricht van de funderingen van de Marepoort. Na eerdere opgravingen was de plaats van de Marepoort al bekend. De waargenomen funderingsresten komen hiermee overeen.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh

Leiden * Roomburg (Besjeslaan) | Na de sloop van de kassen ten zuiden van de Besjeslaan werd duidelijk dat ook hier nog een deel van een Romeinse nederzetting in de bodem aanwezig was. In oktober en november 2004 is hier door het bureau Monumenten & Archeologie van de Gemeente Leiden een opgraving uitgevoerd. Het terrein van ongeveer 50 x 60 m is geheel opgegraven. Hierbij werden sporen gevonden die behoren tot de randzone van de Romeinse vicus; de burgernederzetting die rondom het *castellum* Matilo lag. Het gaat in de meeste gevallen om percelerings- en afwateringsgreppels en afvalkuilen. De sporen waren zeer vondstrijk. Er werd veel aardewerk gevonden waarvan opvallend veel (bijna) complete voorwerpen. De diepe kuilen bevatten daarnaast ook een flink aantal leervondsten, in de meeste gevallen schoenzolen.

Belangrijke vondsten zijn tot slot twee fragmenten van altaarstenen. Op één van de fragmenten was een inscriptie aangebracht. Hieruit kunnen we opmaken dat het gaat om een altaarsteen die is opgericht door iemand van het 30ste legioen. Dit legioen was in Xanten gestationeerd vanaf 125 na Chr. en hield zich onder andere bezig met het onderhoud aan de grensverdedigingswerken in onze regio. Op basis van het gebruikte lettertype en de steensoort kan deze altaarsteen gedateerd worden in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburg

Leiden * Roomburg (Corbulokanaal) | In juni en juli 2004 is door het bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden een kleinschalige opgraving uitgevoerd in Roomburg. De opgraving vond plaats direct ten westen van het archeologisch rijksmonument waarop zich de resten van het Romeinse *castellum* Matilo bevinden. De aanleiding voor het onderzoek was de aanleg van een sleuf ten behoeve van het plaatsen van leidingen. Aangezien op de aangrenzende percelen ook de resten van het Corbulokanaal en delen van de Romeinse *vicus* zijn aangetroffen, gold al enkele jaren een zeer hoge verwachting voor het gebied.

Een deel van de sleuf die gegraven moest worden voor de aanleg van de leidingen is opgegraven. Het gaat om een ca 3 m brede sleuf die tot een diepte van 1,3 m beneden het maaiveld is aangelegd. De opgravingsput lag ongeveer haaks op het voormalige Corbulokanaal. In de opgravingsput is dan ook het zuidelijk deel van dit kanaal doorsneden alsmede de oeverzone en een deel van de *vicus* die op de zuidelijke oever lag. De opgraving gaf een goed inzicht in de loop van het Corbulokanaal en de bewoningsdichtheid op de oever. De algemene datering van de vindplaats kan worden gesteld in de periode van het midden van de 1ste eeuw tot het midden van de 3de eeuw na Chr. Het onderzoek bracht wederom een grote hoeveelheid vondsten aan het licht daterend uit de Romeinse Tijd. Het overgrote deel van de vondsten betreft aardewerk. Het aardewerk is vergelijkbaar met dat van andere *vicus*: 92% betreft Romeins importaardewerk, het overige percentage bestaat uit inheems handgevormd aardewerk. Daarnaast werd veel bouw materiaal gevonden, enkele werpkogels en een ringfibula.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburg

Leiden * Stadhuisplein | In februari en maart 2004 is door het bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden een proefopgraving uitgevoerd op het Stadhuisplein. De aanleiding voor het onderzoek was de geplande bouw van een fietsenkelder. Op basis van archeologisch onderzoek in de directe omgeving bestond de verwachting dat er op dit terrein nederzettingssporen aanwezig konden zijn daterend vanaf de 12de eeuw. De onderzoekslocatie ligt in de overgangszone tussen de Breestraat en de Rijn. Dit van oorsprong natte gebied is vanaf de 12de eeuw opgehoogd en voor bewoning in gebruik genomen.

Op het plein zijn twee smalle proefsleuven gegraven. Hierin is vastgesteld dat de bovengrond vrijwel overal tot op een diepte van 1,5 m geheel verstoord is. Dit is zeer waarschijnlijk het gevolg van de grondige sloop voorafgaand aan de herinrichting van het terrein tot plein. In deze bovenste 1,5 m sediment werden vondsten aangetroffen daterend van de 15de tot de 19de eeuw. Plaatselijk was de bovengrond veel ondieper verstoord, namelijk slechts 60 cm. Ook de verstoring die ontstaan is bij de aanleg van kabels en leidingen en de bouw van het Stadhuis is in de proefsleuven vastgesteld.

Op een diepte van ca 1,8 m beneden het maaiveld (0,8 m onder N.A.P.) bevond zich een

enkel bakstenen bewoningsniveau. Het gaat om vloeren en muren daterend uit de 15de tot 18de eeuw. Direct onder deze steenbouw werden tot op een diepte van 2,3 m onder N.A.P. ophogingspakketten aangetroffen bestaande uit veen, klei en mest. Deze lagen bleken zeer vondstrijk en de vondsten, ook de organische, zijn goed geconserveerd. Zo werden onder andere veel botresten en stukjes leer aangetroffen. De vondsten uit deze ophogingspakketten dateren uit de 12de tot 14de eeuw. Op enkele plaatsen zijn houten palen en een vlechtwerk wand aangetroffen. Het was door de geringe omvang van de opgravingsput echter niet mogelijk vast te stellen in hoeverre deze houten palen bij een beschoeiing of een mogelijke huisplattegrond behoorden.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh

Leiden * Van Vollenhovenkade 19 | Naar aanleiding van de voorgenomen herinrichting van de Lorentzschool zijn in oktober 2004 een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek verricht. De onderzoekslocatie heeft een redelijk hoge kans op archeologische sporen gezien de vele vondsten uit met name de Romeinse Tijd in de omgeving. De locatie bevindt zich echter wel in een woonwijk die omstreeks 1950 werd gebouwd. De wijk en de onderzoekslocatie zijn opgehoogd met onder andere puin. Het oude maaiveld is verstoord. In de ondergrond bevinden zich getijden- en geulafzettingen van elkaar opvolgende Duinkerke I- en III-transgressies. De weinige archeologische indicatoren die werden aangetroffen, zouden kunnen duiden op een randzone of omgeving van al dan niet verspoelde nederzettingen.

ArcheoMedia BV, Nicole van der Ham

Leiderdorp * Monuta & Parallelweg | De gemeente Leiderdorp is van plan om de locatie Monuta aan de (Oude) Hoogmadeseweg opnieuw in te richten, waarbij de huidige voorzieningen plaats zullen maken voor een nieuw uitvaartcentrum. Op de locatie Parallelweg, direct grenzend en parallel aan de huidige Rijksweg A4, zal een nieuwe ontsluitingsweg worden gerealiseerd. Op basis van eerder booronderzoek zijn binnen de grenzen van beide onderzoekslocaties archeologische resten aangetoond. Om de precieze aard, omvang en kwaliteit van de archeologische waarden vast te stellen is besloten om de terreinen door middel van een proefsleuvenonderzoek te onderzoeken. Op het Monuta-terrein werden resten van een nederzettingsterrein uit de periode Romeinse Tijd/Vroege Middeleeuwen verwacht; ter plaatse van de vindplaats Parallelweg werden resten van een nederzettingsterrein uit de periode IJzertijd/Romeinse Tijd verwacht.

Op het Monuta-terrein kon, om logistieke redenen, slechts één proefsleuf worden aangelegd. Hierdoor werden onvoldoende gegevens verzameld om een waardestelling te kunnen doen. Derhalve werd in overleg met de gemeente en de provinciaal archeoloog besloten tot archeologische begeleiding van de sloopwerkzaamheden. Ook de aanleg van vijf kleine proefputten ter plaatse diende de gegevens aan te vullen. Het onderzoek leverde nauwelijks gegevens op; van een gave vindplaats was geen sprake. In de proefsleuven die zijn aangelegd op de locatie Parallelweg zijn verscheidene sporen (kuilen/greppels) en delen van structuren (palenrijen, waterput of -kuil) aangetroffen. Het vondstmateriaal dateert uit de perioden IJzertijd, overgangperiode IJzertijd-Romeinse Tijd, Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen. In de Nieuwe Tijd is het bovenste niveau van de vindplaats grotendeels verstoord door kleiwinning. Onder deze laag is de conservering van het materiaal goed tot zeer goed. In het westelijk deel van de onderzoekslocatie werden op vanaf ca 1,35 m onder N.A.P. Romeinse

niveaus aangetroffen, waarin zich naast hoofdzakelijk lokaal vervaardigd Romeins aardewerk ook enkele fibula's bevonden.

ArcheoMedia BV, Oscar Holthausen & Felix ter Schegget

Leidschendam-Voorburg * Arentsburghlaan | In april 2004 is archeologisch begeleid tijdens bekabeling voor nutsvoorzieningen aan de Arentsburghlaan 1. Het plangebied valt binnen de grenzen van het terrein 'Forum Hadriani', een sinds 1987 beschermd archeologisch monument. Tijdens de archeologische begeleiding zijn in het plangebied veel bouwpuin en enkele scherven uit de Nieuwe Tijd en één scherf uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Alle vondsten bevonden zich in een geroeerde 18de-eeuwse ophogingslaag.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, K. Leijnse

Leidschendam-Voorburg * Plangebied Zijdepark | In opdracht van de gemeente Leidschendam-Voorburg is een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd. Aanleiding voor het onderzoek was de vondst van stukjes houtskool, vuursteenfragmentjes en een aardewerkscherf in een door veen afgedekte donkergrijze zandlaag, die is aangetroffen bij de aanleg van een aantal waterpartijen in het Zijdepark. Het aardewerk dateert uit het Laat-Neolithicum (Vlaardingengroep) of de Vroege Bronstijd. Het proefsleuvenonderzoek betreft het vervolg op eerder booronderzoek (Leijnse 2004a). Op basis van het proefsleuvenonderzoek lijkt de omvang van de vindplaats overeen te komen met de omvang van de vondstlaag. De vondstlaag beslaat een oppervlakte van ca 600 m². In oostelijke richting neemt de dikte van de vondstlaag af en is deze niet afgedekt door veen. Alleen in het noordwesten van één put is de vindplaats onaangetast. Het is waarschijnlijk dat de vondstlaag zich in deze richting voortzet. Aangezien grondsporen vrijwel ontbreken en alle vondsten afkomstig zijn uit de vondstlaag, wordt geconcludeerd dat de vindplaats mogelijk de noordwestelijke periferie van een nederzetting, die op de strandwal lag, betreft. De conservering van de vindplaats is matig. Het gevonden aardewerk is behalve erg afgerond ook heel zacht. Het gevonden vuursteen lijkt lokaal verzameld te zijn. Het gaat om kleine fragmenten die overwegend van slechte kwaliteit zijn. Bij het vuursteen bevinden zich veel gerolde stukken, de zogenaamde 'maaseitjes'.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, K. Leijnse

Leidschendam-Voorburg * Prinsenhof | In opdracht van gemeente Leidschendam-Voorburg is in maart 2004 een inventariserend archeologisch onderzoek (kartering) uitgevoerd in verband met de herinrichting van de wijk Prinsenhof. In alle boringen bestaat de top van de bodem uit geroeerde grond met daaronder Oude Duin- en Strandzanden. In 15 boringen worden beide pakketten van elkaar gescheiden door een veenlaag (Hollandveen) en in twee gevallen ook een kleilaag (Afzettingen van Calais). Op één locatie, ter plaatse van een uit te graven waterpartij, zijn aanwijzingen voor een archeologische vindplaats. De vindplaats bevindt zich ca 50 m ten noordoosten van een vindplaats uit het Laat Neolithicum (de Vlaardingencultuur, ca 3500-2500 voor Chr.) die in 1963-1964 door middel van een opgraving is onderzocht (Glasbergen e.a. 1967). Mogelijk houdt de tijdens onderhavig onderzoek aangetroffen vindplaats hiermee verband.

Op deze locatie is in de top van het Oude Duin- en Strandzand een 10 cm dikke, donker-grijze laag aangetroffen. Mogelijk gaat het om meer dan alleen bodemvorming en is sprake

van een archeologisch ‘vuile’ laag. In een andere boring op deze locatie is in het veen een stuk houtskool gevonden dat mogelijk wijst op lagen met nederzettingsafval. Tijdens de opgravingen in 1963-1964 is in dit veen namelijk veel organisch afvalmateriaal aangetroffen. Door de wisselende bodemopbouw als gevolg van (recente) verstoringen is de omvang van de vindplaats niet goed te bepalen.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, J. van Eijk

Leidschendam-Voorburg – Voorburg * Herenstraat 98 | De onderzochte locatie is gelegen op de binnenste strandwal. Deze meest landinwaartse en daarom oudste bewaarde strandwal heeft een hoge verwachting van bewoning sinds het Laat-Neolithicum. De bovengrond is relatief rijk aan puin, kolengruis en grind. Op 1-1,1 m onder het maaiveld werden fragmenten van aardewerk, glas, bot en baksteen opgeboord. Het aardewerk en het glas stammen uit de 16de en/of 17de eeuw na Chr.

Synthegra Archeologie, M. Tump & H.W. van Klaveren

Midden-Delfland – Den Hoorn* Harnaschpolder | In de zomer van 2004 werden er na het slopen van de kassen en de woningen langs de noordzijde van de Lookwating proefsleuven gegraven om te inventariseren of er archeologische vindplaatsen in dit te ontwikkelen gebied liggen. De sleuven werden evenwijdig gegraven aan de Lookwating. In deze sleuven werd een greppelsysteem gevonden dat uit de Romeinse Tijd dateert. De greppels zijn globaal noordoost-zuidwest georiënteerd, zodat ze als diagonale sporen in de proefsleuven waren te zien. De greppels waren ongeveer 50 cm breed en ondiep. Ze zullen niet permanent met water gevuld zijn geweest. Aardewerk werd er niet in de greppels aangetroffen, maar de oriëntatie sluit aan wat op het AWZI-terrein is aangetroffen; die greppels zijn in de tweede helft van de 2de eeuw gedateerd.

In het noordelijk deel van het onderzochte terrein bleek dit greppelsysteem te eindigen tegen de flank van een oude kreekrug van de Duinkerke I-transgressiefase. Op deze flank werd ook nog een onbeschoeide waterput uit de Romeinse Tijd gevonden. Deze waterput was door de zavelige kleilaag van de geulsedimenten gegraven tot in de zandige ondergrond. Uit deze waterput werd een flinke hoeveelheid scherven geborgen van vrijwel uitsluitend handgemaakt aardewerk. Eén van deze inheemse scherven was gereduceerd gebakken en had een gepolijst oppervlak waarin een opvallende versiering van geometrisch ingekraste lijnen was aangebracht met een scherp voorwerp. Het baksel en de versiering doen denken aan het vroege inheems-Romeinse aardewerk dat in 1991 werd opgegraven op het terrein van het IHE in Delft. Daar werd het aardewerk toegeschreven aan de eerste kolonisten op de kreek-ruggen rond het begin van de jaartelling. Of dit voor deze scherf ook geldt is niet zeker. De lijnen zijn veel minder zorgvuldig ingekrast dan die bij de scherven van het IHE-terrein.

De conclusie die uit dit onderzoek kan worden getrokken, is dat er naar alle waarschijnlijkheid een nederzetting uit de Romeinse Tijd juist ten noorden van het onderzochte gebied ligt, op nu nog particulier grondgebied. Dat terrein zal in de komende jaren voor onderzoek beschikbaar komen. Voorts is een nieuw verkavelingsblok aangetroffen dat zich verder in zuidelijke richting uitstrekt. In dat gebied zal de komende jaren ook archeologisch veldonderzoek worden uitgevoerd, waardoor er een goed inzicht zal gaan ontstaan van het cultuurlandschap in de Romeinse Tijd. Zie ook de volgende bijdrage.

Gemeente Midden-Delfland, vakteam Archeologie, Epko J. Bult & Jan-Michael Groen

Midden-Delfland – Schipluiden * Harnaschpolder | Op het terrein van de nieuwe, grote afvalwaterzuiveringsinstallatie voor de Haagse Regio (AHR) werd in 2001 bij de verkenning door Archeologisch Adviesbureau RAAP op een diepte van 3 tot 4,5 m beneden N.A.P. een zandlichaam ontdekt, met daarop intensieve sporen van bewoning. Die werden op grond van een reeks C14-dateringen geplaatst in de periode 3800-3400 voor Chr. De locatie was dus vergelijkbaar met de sites Wateringen 4, Rijswijk en Ypenburg, die in de afgelopen tien jaar bij grondwerken in dezelfde regio te voorschijn kwamen. Omdat het terrein niet behouden kon blijven en het terecht van grote waarde werd geacht, is het in de zomer van 2003 geheel opgegraven; de uitwerking volgde in 2004. Dit geschiedde in opdracht van het Hoogheemraadschap van Delfland, door Archol BV te Leiden, in samenwerking met de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden, het Groninger Instituut voor Archeologie, BIA Consult te Zaandam en Archeobone te Leeuwarden. De opgraving werd uitgevoerd door een multidisciplinair team en met de inzet van grote aantallen studenten. Er is in totaal 5500 m² onderzocht (afb. 52). Zoals ook bij de andere sites bleek het in de Harnaschpolder te gaan om een laag duin, dat in dit geval evenwel in zijn totaliteit als woonplaats was gebruikt, waarbij ook de rand van het omringende moerasland als depositiezone was gebruikt. Door de afdekking met veen en kleiafzettingen was de site goed geconserveerd, maar toch was op het duinoppervlak het meeste vergankelijke materiaal vergaan en vergruisd. Bovendien was het topje van het duin over enkele decimeters verdwenen bij de vorming van de Gantel-afzettingen in de laatste eeuwen vóór de Romeinse Tijd. Bij die erosie was wel een flink deel van de cultuurlaag met vondsten verdwenen, maar het grondsporenvlak was gelukkig niet aangestast.

Grondsporen en nederzettingsafval werden verspreid over het hele duin gevonden, het archeologisch materiaal echter vooral in een lange strook van ca 20 m breedte langs de gehele (lange) zuidoostzijde. Door de holocene stratigrafie en de goede conserveringscondities in deze zone, is de informatiewaarde van de site groot. Er zijn zeer grote aantallen botten verzameld en grote aantallen ecologische monsters uitgezeefd. De stratigrafie maakte een nauwkeurige correlatie mogelijk met de landschapsontwikkeling in de omgeving en vormde tevens de basis voor raming van de bewoningsduur en voor een beeld van de interne chronologie en de dynamiek van de woonplaats. Ondanks een groot aantal C14-dateringen zijn de periode van bewoning en de bewoningsduur niet erg nauwkeurig te bepalen. Dat heeft te maken met de sterke wiggles in de kallibratiecurve, juist in de betreffende periode en met de

Afb. 52. Midden-Delfland – Schipluiden * Harnaschpolder. Overzicht van de opgraving.

afwijkende dateringen van het menselijk skeletmateriaal en de aankeksels op het aardewerk. We kunnen stellen dat de bewoning plaatsvond binnen de periode 3700-3400 voor Chr. en waarschijnlijk maar gedurende een deel van dit interval. Er zijn vier fasen onderscheiden en er is op basis van het voorkomen van het vondstmateriaal in de stratigrafie vastgesteld dat in elke fase het hele duin in gebruik was.

Cultureel gezien behoort de site tot de Hazendonk 3-groep, dat wil zeggen dat het aardewerk uitsluitend tot die groep behoort. Het gaat om tonvormige, met steen- of schelpgruis verschaalde potten, waarvan het oppervlak vaak met vingertop- of spatelindrukken is versierd. Voor de vuurstenen werktuigen maakte men vooral gebruik van rolstenen, die oorspronkelijk afkomstig moeten zijn uit de omgeving van Boulogne-sur-Mer, maar die hoogstwaarschijnlijk door zeestromingen langs de kust noordwaarts zijn verplaatst, mogelijk zelfs tot de nabije kuststrook. Daarnaast werden bijlen van diverse Belgische vuursteensoorten aangevoerd en na breuk als grondstof gebruikt voor de afslagindustrie. Typologisch zijn de artefacten (spitsen, krabbers, boren) nauw verwant aan die van de Michelsberg-cultuur. Bijzonder zijn de talrijke vuurslagen. Het steenmateriaal omvat maal-, slijp- en klopstenen, waarvoor de grondstof waarschijnlijk uit Midden-Limburg is aangevoerd. Een opmerkelijke categorie vormen de kralen, met name die van git, waarvan alle productiestadia zijn vertegenwoordigd. Dit git zou op het strand kunnen zijn verzameld. Dat geldt niet voor de fragmenten van pyrietknollen, waarvoor een zuidelijke herkomst (Ardennen?) de meest plausibele optie is. Al met al gaat het dus om een lokale gemeenschap met zuidelijke verbanden.

Er is een bescheiden assortiment werktuigen van been en gewei gevonden, waarbij de toepassing van de zogenaamde 'groove-and-splinter-techniek' voor het opdelen van geweistangen in het oog springt. Daarbij worden twee parallelle groeven in het gewei gekerfd, waarna de tussenliggende spaan eruit kan worden gewipt. Het is een techniek die altijd als 'typisch mesolithisch' is opgevat. Deze is dus óf opnieuw 'uitgevonden', óf nog veel langer doorgegeven. Spectaculair is een reeks houten artefacten, waaronder tenminste zes bijlstelen, twee grote peddels, een fragment van een boog en een aantal intrigerende, functioneel moeilijk te benoemen objecten. Het feit dat voor de bijlstelen uitsluitend lokaal hout ge-

Afb. 53. Midden-Delfland – Schipluiden * Harnaspolder. Gecoupeerde hut.

bruikt is, wijst erop dat het leven van de mensen sterk aan de streek was gebonden. Uniek zijn twee kleine stukken van fijn weefsel, vervaardigd uit dunne bastvezels.

De gemeenschap heeft vooral geleefd van de veeteelt, waarvoor de omringde voormalige kweldervlakte voortreffelijk geschikt was. Naast runderen hield men varkens, maar resten van schaaap of geit zijn niet aangetroffen. Veeteelt was evenwel niet de enige pijler van het bestaan. De jacht op edelhert en wild zwijn dekte een aanzienlijk deel van de vleesbehoefte, in de orde van 40%. Verder werden er pelsdieren gejaagd (otter, bever, marter) en werd voor het eerst in de Nederlandse Prehistorie de lynx aangetoond. Er wordt aangenomen dat het dier niet in de regio voorkwam en dat de betreffende skeletelementen (kiezen) in de vorm van een pels van elders zijn aangevoerd. Een andere bijzonderheid is de constatering dat honden niet werden gegeten, dat soms wel hun schedel werd ingeslagen en dat hun kadavers in een groot aantal gevallen in de afvalzone werden gedumpt.

Het gedetailleerde botanische onderzoek wees uit dat de bewoners ter plaatse graan hebben verbouwd. Cruciaal in de argumentatie is het systematisch voorkomen van kaf van naakte gerst, een afvalsoort dat alleen dicht bij de productieplaats is te verwachten. In het begin was het landschap nog enigszins brak, maar het veranderde in de loop van de bewoning grotendeels in een rietmoeras. De velden moeten op de omringende kwelders hebben gelegen, gezien de gevonden onkruiden, maar mogelijk ook op de duintjes. Het landschap in de directe omgeving moet zeer open zijn geweest met slechts hier en daar wat struiken, maar geen bomen van enig formaat. Het gaat daarbij om *Prunus*-achtigen, appelachtigen en de jeneverbess. Meer naar het oosten zal een moerasbos met voornamelijk elzen hebben gegroeid.

Over het gehele oppervlak van het duin zijn grondsporen (afb. 53) gevonden: vele duizenden paalsporen, honderden kuilen en een aantal menselijke begravingen. De zwaardere paalsporen clusteren op het hoogste deel, de kruin van het duin. Er zijn geen hut- of huisplattegronden te onderscheiden, maar wel kon worden geconcludeerd dat het hoogstwaarschijnlijk gaat om drie erven, waarop vele malen (tot elf keer) kleine rechthoekige huisjes moeten zijn gebouwd. In een gevorderde fase van de bewoning is rond het gehele duin een hek opgericht, bestaande uit een dubbele rij paaltjes van de lokaal beschikbare houtsoorten, inclusief els. Wij nemen aan dat het hek bedoeld was om het vee buiten te sluiten en de erven met eventuele moestuinen af te scherm. Het hek is vervolgens tweemaal (gedeeltelijk) vernieuwd. Een dergelijke grootschalige inrichting van de woonplaats is een spectaculair nieuw gegeven voor dit stadium van het Neolithicum.

Aan de noordzijde en langs de voet van het duin werden, met name in de vroege fasen, vele tientallen kuilen gegraven, die zijn geïnterpreteerd als 'waterkuilen', bedoeld voor het aftappen van zoet water uit het duinlichaam in tijden van een zoute influx. Dergelijke kortstondige 'onbeschoeide waterputten' zijn ook op de andere, genoemde locaties vastgesteld. Zij vormen een bijzonder kenmerk van deze sites. Enkele tientallen kleine 'brandkuiltjes' vormen – naast de *groove-and-splinter*-technologie – een tweede verschijnsel dat in een context zó lang ná het Mesolithicum niet meer werd verwacht.

De graven (afb. 54) tenslotte sluiten goed aan bij de traditie van deze tijd, die zo fraai in het grafveld van Ypenburg is gedocumenteerd. Het gaat om zes graven, waarvan één een dubbelgraf is. In de graven waren vijf volwassen mannen bijgezet en twee kinderen, van twee en

Afb. 54. Midden-Delfland – Schipluiden * Harnaschpolder. Vrijgelegde grafkuil met gehurkt skelet.

acht jaar oud. Eén van de volwassen mannen had als bijgift een pyrietknolletje met een aantal vuurslagen meegekregen; zij waren in zijn rechterhand, voor het gezicht gelegd. Een dergelijke betekenisvolle grafgift is uniek voor deze tijd. Ook tussen het afval werden nog menselijke resten gevonden, van minimaal zeven individuen, waaronder twee zeker mannelijke. Deze doden kunnen nooit alle bewoners van de nederzetting vertegenwoordigen, als we tenminste uitgaan van drie huishoudens en een periode van ca twee eeuwen. Het is mogelijk dat er elders (op een ander duin?) een grafveld heeft gelegen. Het is opmerkelijk dat er geen vrouwen, maar wel kinderen zijn vastgesteld. Dit kan het gevolg zijn van een *gender*-verschil in dodenbehandeling. Alle beschikbare gegevens – het gebruikssporenonderzoek, de artefactenspectra en de archeozoölogische en botanische seizoensindicaties – wijzen er namelijk op dat we met een vaste woonplaats van complete huishoudens te maken hebben.

Door het grootschalige onderzoek te Schipluiden is het karakter van een middenneolithische gemeenschap nu in veel details bekend. De betekenis hiervan reikt tot v r buiten onze landsgrenzen.

Archol, L.P. Louwe Kooijmans & P.F.B. Jongste

Midden-Delfland – Schipluiden * Harnaschpolder (oprit Rijksweg A4) | Voorafgaand aan de voorbelasting van de ontsluitingsweg van de Harnaschpolder op Rijksweg A4 werd een driedig oudheidkundig onderzoek uitgevoerd naar de in de bodem aanwezige archeologi-

sche resten. Middels een veldkartering werd het oppervlak afgezocht naar scherven aardewerk die aanwijzingen voor mogelijke archeologische vindplaatsen zouden kunnen zijn. Deze werden niet aangetroffen.

Om dieper onder het maaiveld gelegen vindplaatsen op te sporen, werd een karterend booronderzoek uitgevoerd. Uit de 22 boringen bleek dat zowel de verticale opbouw van de bodem als de horizontale spreiding van de grondlagen in de meeste boringen in de bovenste 2 m onder het maaiveld een tamelijk uniform beeld vertonen. Onder een kleiige bouwvoor komen verschillende (bruin)grijze kleilagen voor die kunnen worden toegeschreven aan de Afzettingen van Duinkerke I. Direct onder de bouwvoor ligt een donker (blauw)grijze, ietwat humeuze kleilaag. Deze laag is een Post-Romeinse vegetatiehorizont, ook wel woudlaag genoemd, die de top vormt van de Afzettingen van Duinkerke I. De basis van dit kleipakket is een ongeveer 50 cm dik (blauw)grijs zandpakket. Daaronder ligt Hollandveen. Dit veen vormt de grens tussen de Afzettingen van Duinkerke I en de Afzettingen van Calais. Bij enkele boringen kwam in de Afzettingen van Calais een (blauw)grijze, matig grove zandlaag voor op ongeveer 3,2 m onder N.A.P. Dit is relatief hoog ten opzichte van de hoogteligging van het zand elders in de Harnaschpolder, waar het zand pas op ongeveer 6,5 m onder N.A.P. voorkomt. Mogelijk betreft het een strandwalrestant met oud duin zoals ook nabij de Noordhoorn in het uiterste noorden van de Harnaschpolder is gevonden. De top van dat duin ligt op ongeveer dezelfde hoogte als de zandbult in het plangebied. Er werden geen archeologische indicatoren aangetroffen. Op de top van het zand was geen Hollandveen (meer) aanwezig. Langs de flanken komt wel veen voor. Op de Noordhoornstrandwal zijn wel bewoningsporen aangetroffen die dateren uit het midden van het Neolithicum (ongeveer 3800-3500 voor Chr.).

Door het gebied werd ook een aantal sleuven gegraven om sporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen in beeld te brengen. Op basis van de gegevens van het nabijgelegen AWZI-terrein werden drie hoofdsloten verwacht. Slechts twee ervan werden binnen het plangebied aangetroffen, evenals drie niet eerder bekende sloten en greppels. Eén sloot van gemiddeld 30 cm breed en ongeveer 40 cm diep is opgevuld met donker blauwgrijze licht zavelige klei. In deze sloot zijn geen vondsten gedaan, maar omdat de sloot in het verlengde ligt van de Romeinse hoofdsloot op het AWZI-terrein en daar waarschijnlijk op aansluit, wordt deze sloot in de Romeinse tijd gedateerd. Het is mogelijk dat deze sloot in het zuidoostelijke deel van het plangebied een andere Romeinse sloot kruist, maar onderzoek hiernaar was niet mogelijk. Een andere mogelijkheid is dat deze sloot een haakse bocht maakt en dat het spoor zich als greppel voortzet. De andere Romeinse sloot is gemiddeld 40 cm breed en ongeveer 60 cm diep en opgevuld met donkergrijze zavelige klei. Deze sloot is waarschijnlijk eveneens op het AWZI-terrein aangetroffen. Deze sloot maakt een lichte bocht in zuidoostelijke richting. Het spoor wordt vrijwel loodrecht gekruist door een greppel die eveneens uit de Romeinse Tijd dateert. De sloot wordt in zuidelijke richting steeds ondieper en verdwijnt uiteindelijk uit het leesbare vlak in de bouwvoor. Dit wijst erop dat het terrein hier oorspronkelijk hoger lag en de sloot in noordwestelijke richting zal hebben afgewaterd.

De laatste sloot behoort tot het middeleeuwse verkavelingspatroon. Een vergelijking met de kaart van Cruquius wijst uit dat deze sloot in 1712 al was gedempt. Deze sporen vormen een belangrijke verbinding tussen het AWZI-terrein en het bedrijventerrein van de Harnaschpolder.

Gemeente Midden-Delfland, vakteam Archeologie, Epko J. Bult & Jan-Michael Groen

Midden-Delfland – 't Woudt * Woudse Polder | In opdracht van de Provinciale Waterstaat Zuid-Holland is een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd naar eventueel aanwezige archeologische resten in de berm van de Woudseweg, aan de zijde van de Woudse Polder. Hier wordt binnenkort een rij bomen gerooid en er wordt een fietspad aangelegd dat 't Woudt langs de noordzijde van de N222 verbindt met Den Hoorn. In de boringen ter hoogte van de laan naar 't Woudt werden in twee boorkernen scherven aardewerk uit de Romeinse Tijd in vuile grond aangetroffen. De ondergrond waarop de scherven werden aangetroffen, bestaat uit geulsedimenten van de Duinkerke I-transgressiefase. Dit waren gunstige plekken om in de Romeinse Tijd nederzettingen te bouwen. Deze waarnemingen kunnen derhalve wijzen op een nabijgelegen nederzetting uit de Romeinse Tijd ter hoogte van de laan naar 't Woudt. Volgend jaar wordt het onderzoek voortgezet tijdens het aanleggen van het fietspad en het verbreden van de naastgelegen sloot.

Gemeente Midden-Delfland, vakteam Archeologie, Epko J. Bult & Jan-Michael Groen.

Moordrecht * Sportlaan | Naar aanleiding van geplande nieuwbouw zijn in Moordrecht een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd. De ondergrond op de locatie bestaat uit Hollandveen op geulafzettingen van Gorkum. In de boringen op deze geulafzetting, de Gouderakstroomgordel, zijn, op een diepte van ca 2,5 m onder het maaiveld enkele archeologische indicatoren gevonden: houtskool, zaden van gele plomp en pitten van rode kornoelje en framboos. Botanische waardering wees op mogelijke menselijke activiteiten in het Mesolithicum.

ArcheoMedia BV, Silvia Depuydt & Marcel de Koning

Nederlek – Lekkerkerk * Van Zoest-terrein | Vanwege de geplande bouw van woningen op het Van Zoest-terrein aan de Voorstraat 19-29 te Lekkerkerk is een bureauonderzoek uitgevoerd. De onderzoekslocatie is gelegen in een buitendijks stuk grond aan de Lekdijk nabij het dorpscentrum. Deze uiterwaard is ontstaan door opslibbing na de bedijking van de Lek in de Late Middeleeuwen. Op een kaart uit 1683 staat de onderzoekslocatie nog onbebouwd weergegeven, terwijl er op de kadastrale kaart uit 1830 een scheepswerf afgebeeld staat. Tussen 1889 en omstreeks 1930 zijn de havens van deze werf gedempt, waarna gedurende de 20ste eeuw verschillende bedrijven op het terrein gevestigd waren. Mogelijk hebben hun (bouw)activiteiten de resten van de scheepswerf verstoord. Bij milieukundig booronderzoek is tot op 4,8 m onder het maaiveld puin aangetroffen. Mogelijk betreft het materiaal waarmee de havens zijn gedempt.

Voordat de woningen op de locatie gebouwd worden, zal dit gedeelte van het terrein 1,3 m worden opgehoogd. Deze maatregel zal de mogelijk aanwezige archeologische resten van de scheepswerf grotendeels intact laten.

ArcheoMedia BV, Casper Brien en Marcel de Koning

Nieuwerkerk aan den IJssel * Kleine Vink & Esse Zoom | Naar aanleiding van de aanleg van een bedrijventerrein en woonwijk op een tweetal locaties in Nieuwerkerk aan den IJssel, zijn in samenwerking met TNO-NITG een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd. Uit het bureauonderzoek is gebleken dat voor beide locaties een middelhoge verwachting geldt. Die is gebaseerd op twee geologische fenomenen; enerzijds het voorkomen van een stroomgordel van het Benschopsysteem, anderzijds de ligging in

een gebied waar zich rivierduinen in de ondergrond kunnen bevinden. Daarnaast geldt voor de locatie Esse Zoom dat hier een kleiige geulvulling van RijnMaas-III afzettingen als gevolg van veenafgravingen direct aan de oppervlakte ligt. Booronderzoek op de locatie Kleine Vink heeft geen archeologische vindplaatsen opgeleverd. Op het zuidelijke deel van de locatie Esse Zoom werd bij karterend booronderzoek een houtskoolhoudende laag in het veen aangetroffen op een diepte van ca 1,8 m tot 2,5 m onder het maaiveld. Dit is op een vergelijkbare diepte als hetgeen Bureau Oudheidkundig Bodemonderzoek Rotterdam heeft aangetroffen bij de IJzertijdvindplaats in Groot Hitland. In de regio is dit een van de weinige vindplaatsen met een dergelijke datering. Zeker de ligging midden in het veengebied maakt deze vindplaats interessant. Vervolgonderzoek zal moeten aantonen of het hier inderdaad om een IJzertijdvindplaats gaat.

ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Noordwijk – Noordwijk-Binnen * Pickéstraat (Wilhelminahofje) | Dit hofje uit 1878 is gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Onmiddellijk na de sloop is door RAAP een vooronderzoek uitgevoerd (Leijnse 2003; Jordanov 2004). Onder andere zijn hierbij waarnemingen verricht aan een nog watervoerende put die bij het sloopwerk tevoorschijn was gekomen. Deze kenmerkte zich door een niet veel voorkomende constructie in de vorm van een grondboog die, in verband, over het midden van de put was gemetseld. De put was maar voor de helft door een koepel afgesloten. Dit feit en de ligging maken het niet mogelijk deze put te identificeren als de uit historische bron bekende put met een monumentaal pomphuis bekroond met lantaarn, die centraal in het hofje stond in de as van de toegangspoort. Waarschijnlijk heeft de opbouw van de onderzochte put bestaan uit een vierkante bovenbouw met een luik, waardoorheen water geput kon worden. Volgens de inmeting van RAAP (Jordanov 2004: fig. 1) ligt de put in het zuidwestelijke kwadrant van het centrale plantsoen, direct tegen het omlopende straatje aan. Dit maakt het niet waarschijnlijk dat de waterput als directe watervoorziening voor de nabijliggende hofjeshuizen heeft gefungeerd. Misschien stamt hij uit de eerste bouwphase (1816-1878) en is hij bij de nieuwbouw van 1878 afgedekt. Gedurende de werkzaamheden ter plaatse is door de sloopmachine tegen de oostelijke erfgrans nog een smalle stenen waterput vrijgegraven, die geheel gevuld was met baksteenpuin en die mogelijk als watervoorziening voor één van de pandjes diende. Wegens de puinvulling is de put niet nader onderzocht. Door de provincie werd de AWN gevraagd een tweetal andere putten, die in het zicht gekomen waren, nader te bekijken. Het betrof twee direct naast elkaar gelegen putten, die de onderbouw gevormd hebben van op de voormalige binnenplaats gelegen uitpandige privaten. Op de plattegrond van de oude situatie – gemaakt vóór de verbouwing van 1953 – zijn de zes toiletten, verdeeld over drie groepen, duidelijk ingetekend; ook een foto genomen van de achterzijde toont ze (Binnendijk 1998: 52 & 39). De inmeting van RAAP maakt duidelijk dat de onderhavige putten hebben toebehoord aan de westelijke privaatgroep. Dit houdt in dat er nog vier andere vergelijkbare beerputten op het terrein aanwezig moeten zijn (geweest).

Met de nog op het terrein aanwezige kraan van de sloper werd, om de werkzaamheden te vergemakkelijken en tegelijkertijd hun diepte te bepalen, een sleufje getrokken direct voor de putten langs. In het schone strandwalzand bleek zich hier, zonder enige duidelijke context, een aantal handgevoerde scherven te bevinden, naast een klein fragment van mogelijk

een stenen werktuig van muisgrijze steen met kleine zwarte puntjes. De scherven bleken inheems-Romeins te zijn, waaronder een duidelijk fragment van de standing van een voetbeker. De steen was (helaas) gewoon een door de natuur suggestief afgeslepen fragment van een rolkei van toermalijnarkose, een steensoort afkomstig uit de Ardennen (determinatie L. Louwe Kooijmans). In het profiel tje dat tussen de beide putten werd opgeschaafd, was hoogstens een zeer vage vegetatiehorizont te zien, waaruit voornoemde vondsten afkomstig zouden kunnen zijn. Dit vage teken van inheems-Romeinse bewoning kan een aanwijzing zijn dat in de Romeinse tijd de bewoning in Noordwijk-Binnen uitgebreider was dan alleen de in 1995 door het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit (AIVU) opgegraven nederzetting aan de Nieuwe Offemweg (Lanzing en Siemons 1996).

Geconstateerd werd dat de beide putten ongeveer 1 m diep staken. De ene put toonde in het profiel twee lagen, van elkaar gescheiden door een laag met veel eierschalen. De andere bevatte een vulling, die afgedekt werd door een pakket afgedankte klezoren (kwart-bakstenen) dat zich moeilijk liet verwijderen. De meest opvallende vondst in deze put bevond zich juist in deze bovenste laag, namelijk een fragment van een kloostermop. Misschien kan deze in verband gebracht worden met een volgens de overlevering nabijgelegen kapel van St. Maarten of de kapel Rynesteyn, die zou teruggaan tot de 9de eeuw en in 1573 door de Spanjaarden werd verwoest (Binnendijk 1998: 10-15). Uit de twee lagen van de eerstgenoemde beerput kwam een flinke hoeveelheid vondstmateriaal. Het aardewerk bestaat voornamelijk uit industriële keramiek, voorzien van diverse merken en stempels; het meeste is van Maas-trichts fabrikaat. Het jongste stuk aardewerk is een theekopje van de firma Mobach, of vergelijkbaar daarmee. Andere keramiekproducten zijn wat fragmenten van beeldjes en twee incomplete porseleinen poppenkoppen. Naast enig glas kwamen twee kleipijpen tevoorschijn met op de kop een reliëf van St. Joris en de draak (zie afb. 68), volgens het opschrift vervaardigd door Louis Dobbelman te Rotterdam en blijkbaar bestemd voor de Engelse markt. De datering van deze putinhoud zal vallen tussen 1880 en 1920. De te boek gestelde geschiedenis van het hofje maakt er geen melding van, maar in de eerste decennia van de 20ste eeuw werd er systematisch overal waterleiding en riolering aangelegd; dit maakt de sluitdatum van de datering zeer aannemelijk.

*AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij; Genootschap Oud Noordwijk,
Maaike Verkade & Peter Bakker*

Noordwijkerhout * Plangebied Mossenest II | De nieuwe woonwijk Mossenest II is gepland aan de noordoostkant van Noordwijkerhout. De locatie ligt op de rand van een oude strandwal, waarop bewoning mogelijk was vanaf de Bronstijd. Echter, vanaf de 18de eeuw werd het strandwallenlandschap op grootschalige wijze verstoord ten behoeve van de bloembollenteelt en de zandwinning uit de Oude Duinen. Juist de hooggelegen gedeelten van de strandwal, waarop de meeste sporen van bewoning worden verwacht, zijn afgegraven en gebruikt om de tussen de strandwallen gelegen laagtes op te vullen. De grootste kans op de aanwezigheid van prehistorische resten geldt voor de rand van de strandwal, op de overgang naar het lagergelegen veengebied; dit betreft het westelijke deel van de onderzoekslocatie. Daarnaast kunnen sporen en resten vanaf de Middeleeuwen aanwezig zijn. Mogelijk heeft de 17de-eeuwse boerderij aan de Robijnslaan 26 een middeleeuwse voorganger gekend.

In juni 2004 is het booronderzoek uitgevoerd. In november 2004 zijn de laatste percelen onderzocht. Deze percelen waren ten tijde van de eerste inventarisatie

pas ingezaaid en daardoor niet beschikbaar voor onderzoek. Op het zuidelijke deel van de onderzoekslocatie is een ongestoord deel van de strandwal aangetroffen. Daarnaast werd op het middendeel een houtskoolconcentratie aangetroffen.

ArcheoMedia BV, Marel van Dasselaar

Rijnwoude – Hazerswoude-Dorp * Torenstraat | De geplande aanleg van 35 appartementen aan de Torenstraat was reeds in 2003 aanleiding tot het uitvoeren van archeologisch bureau- en booronderzoek. Op basis van dit onderzoek werd de aanwezigheid van resten uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd verondersteld, met name rondom de huizen met huisnummers 10, 12, 14 en 16. Op basis van historische gegevens, oude kaarten en het voorgaande onderzoek werd een pastorie verwacht die mogelijk terugging tot de Late Middeleeuwen. In maart 2004 is een aanvullend proefsleufonderzoek uitgevoerd op de locatie. Daarbij werden een bakstenen afvoergoot, gedateerd in de 18de/19de eeuw, en twee tonputten met palen aangetroffen. Het aardewerk dat in een van de twee tonputten gevonden werd, was niet nauwkeuriger te dateren dan van de 15de tot de 17de eeuw.

ArcheoMedia BV, Silvia Depuydt & Felix ter Schegget

Rijnwoude – Koudekerk aan den Rijn * Hoogewaard 20 | Dit tussen de Hogewaard en de Oude Rijn gelegen pand is gesloopt. Het dateerde uit de 19de eeuw. Voor de nieuwbouw is vervolgens een bouwput uitgegraven tot 0,9 m onder het maaiveld. Tijdens het graafwerk is materiaal verzameld, vooral aardewerk met een datering uit de 17de tot 18de eeuw. Een fragment van een grape is mogelijk al eind 16de-eeuws.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij & A. Muller

Rotterdam * Franciscusdriehoek | Nabij het Franciscus ziekenhuis is eind 2004/begin 2005 in het kader van de aanleg van de Randstadrail een zogeheten startschacht gegraven. In deze tot in de top van het Pleistoceen reikende schacht wordt de boormachine gebouwd die een deel van de tunnel, waarin de nieuwe treinlijn in Rotterdam komt te liggen, zal gaan boren. In het plangebied zijn in december 2004 door het BOOR een inventariserend onderzoek door middel van grondboringen en een proefsleufonderzoek uitgevoerd (Lelivelt en Moree 2005). Hierbij zijn in een enkele decimeters dikke laag klei houtskool en kogelpot-aardewerk aangetroffen. De laag klei rustte op een dik pakket Hollandveen en ging naar boven geleidelijk over in een oude bouwvoor uit de Late Middeleeuwen-Nieuwe Tijd. De bouwvoor werd afgedekt door een dik, opgeworpen zandlichaam waarop zich tot voor kort een spoorlijn bevond.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, J.M. Moree

Rotterdam * Groenenhagen-Tuinenhoven

In april 2004 is door het BOOR een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen in het plangebied Rotterdam Groenenhagen-Tuinenhoven uitgevoerd (Lelivelt 2004b). In één boring is op 2,5 m onder het maaiveld (4,13 m onder N.A.P) houtskool aangetroffen in de top van het Hollandveen. Het is mogelijk een aanwijzing voor bewoningsporen uit de periode IJzertijd – Late Middeleeuwen. Voorts is er een fossiel rivierduin aangetroffen.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, F.J.C. Peters

Rotterdam * Hordijkerveld | Delen van de Rotterdamse wijk Hordijkerveld worden heringericht. In het kader hiervan zijn door het BOOR twee inventariserende onderzoeken door middel van grondboringen uitgevoerd (Lelivelt 2004c; Meirman 2004d). In het zuiden van Hordijkerveld is hierbij een fossiele stroomgordel in kaart gebracht. De sedimenten van de stroomgordel behoren tot de Afzettingen van Calais/Gorkum. Op twee plaatsen zijn in de stroomgordelafzettingen archeologische indicatoren aangetroffen. Het betreft houtskool en verbrand bot. Gelet op de stratigrafische positie en de N.A.P.-hoogte waarop het is gevonden, gaat het om vondstmateriaal uit het Neolithicum dat zeer waarschijnlijk in het 4de millennium voor Chr. is te dateren.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, J.M. Moree

Rotterdam * IJsselmonde-'t Hart | In 2004 is door het BOOR een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen uitgevoerd in Rotterdam IJsselmonde- 't Hart, waarbij vier vindplaatsen zijn aangetroffen (Lelivelt 2004a). Op één vindplaats is een middeleeuws niveau aangetroffen uit de periode voorafgaand aan de teloorgang van de Riederwaard in 1373 en op een andere vindplaats is 11de-13de-eeuws aardewerk gevonden. Ook is donkzand aangetroffen op ca 5,5 tot 7 m onder N.A.P. met daarin vuursteen, verbrand bot en houtskool. Het gaat om (bewonings)sporen uit de periode Mesolithicum-Neolithicum.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van gemeentewerken Rotterdam, F.J.C. Peters

Rotterdam * MCRZ-terrein | Van 12 tot en met 16 juli 2004 is door het BOOR een archeologische inventarisatie in het plangebied Rotterdam MCRZ (Medisch Centrum Rotterdam Zuid) uitgevoerd (Lelivelt 2004d). Hierbij zijn in 9 van de 123 boringen archeologische indicatoren aangetroffen in de top van het Hollandveen en de direct daaropliggende venige kleilaag. De indicatoren variëren van verbrand bot, houtskool, kleikluiten en veenkluiten, witte leemspikkels, een vuil niveau tot baksteen- of leemspikkels. Het gaat hier om vier mogelijke vindplaatsen. Op grond van de stratigrafie dateren de vindplaatsen uit de periode IJzertijd-Late Middeleeuwen.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van gemeentewerken Rotterdam, F.J.C. Peters

Rotterdam * Statenweg (Blijdorp) | In het kader van de aanleg van de Randstadrail is in het najaar van 2004 door het BOOR op de locatie van het toekomstige station Blijdorp onder-

Afb. 55. Rotterdam* Statenweg (Blijdorp). Bezoek van Willem V aan het stoomgemaal van Blijdorp, op 20 oktober 1790. Aquarel door Dirk Langendijk (foto: Gemeente-archief Rotterdam).

Afb. 56. Rotterdam* Statenweg (Blijdorp). Het vrijgelegde fundament van het stoomgemaal van Blijdorp aan de huidige Statenweg.

zoek verricht. Doel was het in kaart brengen van de fundamenten van een oorspronkelijk aan de Schie gelegen laat-18de-eeuws stoomgemaal (afb. 55). Dit stoomgemaal is in 1787 aangelegd in opdracht van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte. Het gaat om een van de eerste stoomgemalen in Nederland die was uitgerust met een stoommachine van James Watt. Hoewel de machine enige jaren uitstekend werk leverde, bestond er vanuit de lokale bevolking weinig waardering voor. Het bezwaar was dat de paarden er van schrokken en de koeien geen melk meer gaven. Als gevolg van de weerstand werd in 1791 het gemaal alweer buiten werking gesteld en afgebroken. Met de aanleg van de Statenweg verdwenen de fundamentresten onder een metersdik ophogingspakket om pas tijdens het onderzoek weer aan het licht te komen.

Tijdens het onderzoek kon worden vastgesteld dat bij de aanleg van het stoomgemaal eerst een houten fundering was aangebracht. Deze bestond uit ruim 13 m lange ingeslagen boomstammen waarop via een pen-gatverbinding vierkante balken waren bevestigd, die op hun beurt werden afgedekt door een vloer van ca 0,4 m brede planken. Op de vloer waren vervolgens de bakstenen fundamenten van het stoomgemaal aangelegd (afb. 56). Uitvoering van zowel de houten fundering als het metselwerk getuigt van vakwerk. Ondanks sloop en afdekking was nauwelijks sprake van scheuren in het metselwerk of verzakking van de constructie.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, E. Jacobs

Sassenheim * Oude Koningshuys | In 2002 heeft de afdeling Rijnstreek vooral het grondwerk van de aannemer voor de nieuwe aanbouwen aan het hoofdhuis begeleid (Renus 2003, nr. 1: 19-20). In 2003 en 2004 is het Huys zelf zeer grondig onderhanden genomen. Alles is leeg en kaal gestript; van het dak bijvoorbeeld zijn alleen de spanten blijven staan. Globaal is dit alles ook begeleid, waarbij de aandacht met name op de kelders lag. Totaal bevat het souterrain zeven ruimten, die duidelijk behoren tot twee groepen. De zuid-oostelijke helft heeft zware of zwaardere muren, is overwelfd en omvat drie ruimten; de noord-westelijke helft bestaat uit vier vertrekken, heeft een enkelvoudige balklaag met typisch 17de-eeuwse consoles. Dit gedeelte moet in één keer gebouwd zijn. De muurdikte is overal gelijk en ook is het vloerniveau hetzelfde; dit in tegenstelling tot de drie overwelfde kelders, die in grootte, vloerniveau, gewelven en muurdikte onderling verschillen. Het zwaarst zijn de muren van de grootste kelder, die de zuidoosthoek van het huis vormt. Aan de voorgevelzijde draagt de dikte 0,9 m, in de zuidgevel 0,6 m. De achtermuur van de kelder is weer 0,9 m dik. Helaas waren in de kelders veel van de muren slechts zeer gedeeltelijk ontleisterd, maar gelukkig was in de noordoosthoek van deze kelder een goede opmeting van de steenmaat te maken: moppen van 32 x 15 x 8/7 cm, met een tienlagenmaat van ca 87 cm. Dit zou inhouden, dat deze in oppervlakte vrijwel vierkante (5,4 x 4,3 m) kelder in datering zou kunnen teruggaan tot de 13de eeuw. Tot nu toe is ervan uitgegaan dat het huis uit het begin van de 17de eeuw zou stammen (Hulkenberg 1978). De eerste indruk van de voorgevel is die van symmetrie. Bij nadere beschouwing blijkt evenwel dat er duidelijke verschillen zitten in de breedte van muurdammen etc. tussen beide geveldelen. Deze lichte asymmetrie vindt zijn oorsprong in de veel oudere kelders, waarop het huis is opgetrokken.

Gedurende de bezigheden bij het Oude Koningshuys is de overtuiging gegroeid dat het huis zeker drie bouwfasen moet hebben gekend. De eerste en oudste uit de 13de/14de eeuw betrof een op de vierkante kelder opgetrokken woontoren. De datering van de kelders gelegen achter de vierkante kelder is wat onduidelijk; ze zijn in veel kleinere steenmaten uitgevoerd. In ieder geval is het huis in het begin van de 17de eeuw in noordwestelijke richting verdubbeld, waarschijnlijk met een opbouw van één verdieping hoog, waarop direct de kap was geplaatst.

Op basis van steenkleur en formaat is duidelijk te zien, dat het huis eind 17de/begin 18de eeuw met een verdieping is opgehoogd. Gehoopt werd dat de huidige kap nog 17de-eeuwse elementen zou bevatten; deze was echter geheel vervangen door een 18de-, begin 19de-eeuwse grenen kapconstructie. Bij de werkzaamheden binnen het pand zijn de 17de-eeuwse kelders met 40 cm verdiept. Er bleken resten van oorspronkelijke vloeren op een iets dieper niveau aanwezig te zijn, getuige de vondst van enige roodbakkende, ongeglazuurde plavuizen en delen van blauw gedecoreerde muurtegeltjes met voorstellingen van dieren, misschien afkomstig van de plinten. In ontgravingen voor de voorgevel van het pand zijn nog twee putten ingemeten (steenmaten 18,5 x 9,5 x 4,5 en ? x 9 x 4 cm), waarvan er één was volgestort (maar niet nader bekeken kon worden wegens aanwezige steigers) en waarvan op de ander nog een gemetselde koepel aanwezig was. Doordat verder geen onderzoek naar de inhoud van deze putten is gedaan, kan geen preciezere datering worden gegeven dan globaal 17de-18de-eeuws.

Schiedam * Land van Belofte | In de maanden mei en juni 2004 is door het BOOR onderzoek verricht op de locatie gelegen tussen de Broersvest, Boterstraat, Kreupelstraat en Lange Kerkstraat, ook bekend als het plangebied 'Land van Belofte'. Vastgesteld kon worden dat het gebied, dat onderdeel uitmaakt van de oeverzone van de Schie, omstreeks het begin van de jaartelling door de aanleg van smalle ontginningslootjes in gebruik was genomen. Een vernatting van het landschap aan het eind van de Romeinse Tijd betekende het einde van deze bewoningsfase. Omstreeks de 10de/11de eeuw vond, getuige een aangetroffen ontginningsloot, opnieuw bewoning plaats. Overstromingen vanuit de Schie in de loop van de 12de eeuw betekenden het einde van deze ontginningsfase. In het kader van de maatregelen ten behoeve van het regelen van de waterhuishouding werd kort voor 1246 de Schie afgedamd, waarna rond de locatie van de dam al spoedig een nederzetting, het huidige Schiedam, ontstond. Kort voor 1304 werd volgens de historische bronnen de stad voorzien van de eerste vestgracht. Over de ligging van de gracht aan oostzijde van de nederzetting bestaat nog discussie, zeker is wel dat de huidige Kreupelstraat onderdeel van deze vestgracht vormde. De hier besproken onderzoekslocatie maakte echter nog geen deel uit van de stad. Pas met het graven van de Broersvest in het midden van de 14de eeuw en het opwerpen van een omwalling en het bouwen van poorten kwam het plangebied 'Land van Belofte' binnen de veste te liggen.

De oudste sporen op de locatie die met deze ontwikkelingsfase in verband gebracht kunnen worden, zijn de funderingen van drie stenen huizen langs de Boterstraat (afb. 57). De Kreupelstraat was in die periode nog onbebouwd, aangezien de eerste huizen, eveneens di-

Afb. 57. Schiedam * Land van Belofte. Fundering van een 14de-eeuws stenen huis gelegen langs de Boterstraat.

rect in steen uitgevoerd, pas in de loop van de 15de eeuw verschenen. In de loop van de daaropvolgende eeuwen werd deze bebouwing langs de Boterstraat en Kreupelstraat geleidelijk verdicht. Restanten van deze jongere panden zijn met name aan de Kreupelstraat aange troffen. Het deel van het terrein langs de Broersvest bleef lange tijd onbebouwd, aangezien hier tot 1588 de St. Sebastiaansdoelen (een open terrein van 80 x 20 m waar schietoefeningen werden gehouden) gevestigd waren. Aan het eind van de 16de eeuw werd het doelenterrein vervolgens verkocht aan de lijndraaier Servaes Ruttez die er een lijnbaan vestigde. Van deze inrichting als doelenterrein en lijnbaan zijn geen sporen teruggevonden. Wel is de sloot aangesneden die de oorspronkelijke begrenzing van het terrein aan de westzijde vormde. Hierin bevond zich een grote hoeveelheid vondstmateriaal. Ook diverse andere sporen, zoals kuilen en tonputten, leverden een ruime hoeveelheid laat- en postmiddeleeuwse vondsten op.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, E. Jacobs

Schiedam * Poldervaart | Naar aanleiding van de geplande werkzaamheden langs de Poldervaart in Schiedam zijn een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd. Bewoning op de locatie was mogelijk vanaf de IJzertijd. Uit het bureauonderzoek is gebleken dat de onderzoekslocatie ten zuiden grenst aan het terrein van het voormalige kasteel Spieringshoek. Tijdens het veldonderzoek zijn binnen het plangebied geen vondsten uit de IJzertijd/Romeinse tijd of Middeleeuwen gedaan. Uit projectie van de 19de-eeuwse kadastrale kaart op de huidige situatie blijkt dat een groot deel van de boringen met puin in verband gebracht kan worden met de verharde weg die naar het landgoed voerde en met het voorterrein (oprijlaan) van het landhuis. Het grootste deel van het vondstmateriaal dateert van na de sloop van de bebouwing in de 19de eeuw. De laag met vondsten staat niet in verband met de resten van het kasteel Spieringshoek, aangezien eventuele resten hiervan zuidelijker gelegen zijn.

ArcheoMedia BV, Casper Brien en Marcel de Koning

Schiedam * Stedelijk Museum | Op het voorplein van het Stedelijk Museum in Schiedam is een kelder aangelegd met een oppervlakte van ca 10 x 25 m en een diepte van 3 m onder het bestaande maaiveld. In mei/juni 2004 is door BOOR onderzoek verricht bij het uitgraven van de kelder (afb. 58) en op 4 november bij de reeds uitgegraven liftschacht en de reeds gegraven verbinding tussen de oude en nieuwe kelder. Het Stedelijk Museum is gelegen aan de Hoogstraat, de dijk waaraan Schiedam is ontstaan. Ter plaatse van het Stedelijk Museum wordt bebouwing vanaf de 14de eeuw verondersteld. De dijk zou bij de werkzaamheden kunnen worden aangesneden, waarbij eventuele bewoningssporen zouden kunnen worden verstoord.

Het huidige museumgebouw stamt volgens de restauratie-architecten uit 1787. Oorspronkelijk is het een gebouw voor het St. Jacobsgasthuis geweest. Dit gasthuis bestond sinds 1262 (tegelijk met de stichting van de kerk). Eerst was het gevestigd in Wildenburch, daarna in Vrederixhuys, bij de Korte Dam. De eerste vermelding van het gasthuis op de huidige locatie dateert uit 1547. Er is alleen een opgravingsput aangelegd op locaties waar voor de herinrichting gegraven moest worden. De dijk onder de Hoogstraat is in het ontgraven deel niet in beeld gekomen. De ligging van de kelder is te ver van de dijk verwijderd; bij het ontgraven is het talud van de dijk niet aangesneden. Wel is door middel van grondboringen

Afb. 58. Schiedam * Stedelijk Museum. Overzicht van het archeologisch onderzoek op het voorplein van het Stedelijk Museum.

de ophoging en de natuurlijke ondergrond gekarteerd. De funderingen van het Gasthuis zijn gedocumenteerd. Hierbij zijn meerdere fasen te onderscheiden: bouw- en aanpassingsfasen. Vooral de aanwezigheid van twee keldergewelven (tongewelven) was verrassend. Beide gewelven waren bijzonder genoeg om het onderzoek te rechtvaardigen, maar reeds bij eerdere werkzaamheden (mogelijk deels zelfs al bij de 18de-eeuwse herbouw, deels ook bij plaatsing van een olietank) dusdanig aangetast dat restauratie en behoud eigenlijk geen reële optie was. De wanden en aanzetten konden van één gewelf worden vastgelegd, maar de vloeren en het kelderplafond waren verdwenen. Van het andere gewelf waren alleen de aanzetten van de boog zichtbaar, al het overige ontbrak.

De middeleeuwse ophogingen werden bij het ontgraven niet aangetast: de keldervloer werd vlak boven deze ophogingen aangelegd. Aangezien hier verder geen sprake was van bedreiging van de archeologie is niet verder gegaan dan door middel van boringen vaststellen dat de ophoging aanwezig is, dat sporen aanwezig zijn en dat middeleeuwse (bewonings)sporen bij toekomstige activiteiten in de bodem op deze of naburige locaties kunnen worden aangetroffen. Of eventueel 14de-eeuwse houten bebouwing op deze locatie aanwezig was, kon door het bereiken van de maximaal toegestane ontgravingsdiepte niet worden waargenomen.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, F.J.C. Peters

Schoonhoven * Wal 30 | Vanwege de voorgenomen bouw van een spreek- en vergader-ruimte aan de achterzijde van de kerk aan de Wal 30 te Schoonhoven zijn een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd. In de buurt van de locatie loopt een oud veenafwateringsriviertje, waarlangs de oudste bewoning van Schoonhoven verwacht mag worden. De onderzoekslocatie is gelegen binnen de 14de-eeuwse stadskern van Schoonhoven en ten zuidwesten van de voormalige, 17de-eeuwse oud-katholieke schuilkerk. De kerk is aan het begin van de 20ste eeuw gesloopt en in 1905 is aan Wal 30 een nieuwe kerk gebouwd.

Uit het booronderzoek is gebleken dat langs de Nes funderingsresten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd (14de-17de/18de eeuw) verwacht worden vanaf 0,5 m onder het maaiveld. Binnen het plangebied zijn verschillende archeologische resten aangetroffen. Het betreft hier vondstmateriaal uit de 13de-16de eeuw, met opspit van mogelijk ouder (vergraven) vondstmateriaal (11de-13de eeuw). De belangrijkste archeologische resten bevinden zich in deze boringen vanaf 2,5 m onder het maaiveld.

ArcheoMedia BV, Sietske van der Staak & Marcel de Koning

Spijkenisse * Havenplein/Noordeinde | In Spijkenisse waren proefsleuven gepland op twee locaties (Meirsmans 2004b; Stronkhorst 2004). Eén locatie (Noordeinde) is in 2004 aan bod gekomen, de andere (Havenplein) volgt in 2005. De locatie Noordeinde heeft archeologische potentie door de nabijheid van een middeleeuwse dijk aan het Noordeinde en de oude haven aan de zuidzijde van het terrein. Sporen uit Middeleeuwen en/of de 16de-17de eeuw kunnen onder de bestaande bebouwing aan het Noordeinde aanwezig zijn. Twee proefsleuven zijn aangelegd aan de achterzijde van de bebouwing van het Noordeinde. De stratigrafie ziet er als volgt uit: De Afzettingen van Duinkerke III bedekken het Hollandveen, waarbij de top van het Hollandveen door erosie van een laatmiddeleeuwse geul is aangetast. Op de Afzettingen van Duinkerke III zijn antropogene pakketten te onderscheiden, die zijn te dateren in de 17de tot en met de 19de eeuw. In de proefsleuven is de rand van een sloot met daarin een houten structuur (beschoeiing?) aangesneden. Mogelijk hebben we hier te maken met een haaks op het Noordeinde gesitueerde perceelsloot. De sloot, ter hoogte van Noordeinde nummer 10/12, is in een latere fase opgevuld met afvalmateriaal. In het zuidelijke gedeelte van één van de putten is een grote concentratie dierlijk botmateriaal geconstateerd. Op het terrein zijn verder kuilen aangetroffen, gevuld met afvalmateriaal.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van gemeentewerken Rotterdam, M. Stronkhorst & F.J.C. Peters

Strijen * AWZI (Oude Haven) | Vanwege de voorgenomen plannen om de waterzuiveringsinstallatie uit te breiden, zijn een bureauonderzoek en een karterend booronderzoek uitgevoerd. Uit het bureauonderzoek is gebleken dat de bodem van het onderzoeksgebied bestaat uit wadplaat- en kwelderafzettingen waarop resten van bewoning vanaf de Middeleeuwen aanwezig kunnen zijn. In de omgeving van de onderzoekslocatie zijn vele archeologische vondsten gedaan, waaruit blijkt dat de Hoeksche Waard reeds vanaf de Prehistorie bewoond werd. Strijen is mogelijk al bewoond vanaf de 5de eeuw na Chr. Tijdens het karterend booronderzoek zijn geen archeologische indicatoren aangetroffen die duiden op bewoning van het gebied vóór de 13de eeuw. De enige vondst, aangetroffen in een boring, betreft een stukje grijsbakkend aardewerk uit de 13de-15de eeuw. Een duidelijke cultuurlaag

ontbreekt. Interessant is wel dat de vondst uit de veraarde toplaag van het veen komt en dus uit de periode van vóór de Duinkerke-IIIb Afzettingen dateert.

ArcheoMedia BV, Ferry van der Wal & Marcel de Koning

Strijen * Molenwegje | SOB Research heeft vanwege plannen voor de uitbreiding van Golf Club Strijen een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen (IVO) uitgevoerd. Op basis van de resultaten blijkt dat in hier Afzettingen van Duinkerke IIIb op (mogelijk) Afzettingen van Tiel 1B op Hollandveen op Afzettingen van Gorkum voorkomen.

In het oostelijk deel van de uitbreidingslocatie was door Stichting Archeologie Hoeksche Waard (SAH) al in 1995 aardewerk aangetroffen uit de periode 1000-1300. Tijdens het IVO werd nu in een boring aardewerk aangetroffen uit de periode 1350-1500. Bekend is dat direct ten zuiden van de uitbreidingslocatie van de golfbaan, op de plaats van de bestaande baan, de resten aanwezig zijn van drie of vier gebouwen, waarschijnlijk daterend uit de 14de en 15de eeuw. Het aantreffen van aardewerk uit meerdere perioden zou op de mogelijke aanwezigheid van meerdere bewoningsfasen in het plangebied kunnen wijzen. Omdat in de bewoningshorizonten zelf echter geen dateerbare indicatoren waren aangetroffen, was een nauwkeurige datering van de nederzettingsterreinen binnen de uitbreidingslocatie van de golfbaan nog niet mogelijk. Aan de hand van de geologische omstandigheden konden de binnen de uitbreidingslocatie aangetroffen nederzettingsterreinen gedateerd worden in de periode tussen de Late IJzertijd (vanaf ca 200 voor Chr.) tot en met de Late Middeleeuwen. Mogelijk zijn de nederzettingsterreinen verdronken tijdens de Sint-Elisabethsvloed (1421).

SOB Research, Jeroen Ras

Valkenburg * Duyfrak/Tjalmastrook/Voorschoterweg II | In opdracht van de gemeente Valkenburg is een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd in drie plangebieden te weten: 't Duyfrak, Tjalmastrook en Voorschoterweg II. Met name in en rond plangebied Tjalmastrook zijn in het verleden veel sporen van bewoning uit de Romeinse Tijd en Middeleeuwen aangetroffen. Tijdens het inventariserend archeologisch onderzoek is ook speciale aandacht besteed aan de ligging van de Romeinse weg (limesweg) binnen de plangebieden. Er zijn aanwijzingen gevonden voor bewoning in de Romeinse tijd (plangebied Voorschoterweg II), de Vroege Middeleeuwen (plangebied Tjalmastrook) en de Late Middeleeuwen (plangebieden Voorschoterweg II en Tjalmastrook). In plangebied 't Duyfrak zijn geen aanwijzingen voor bewoning aangetroffen. Vermoedelijk was het gebied te nat voor bewoning. De vroegste, op historische kaarten aangegeven bewoning in dit plangebied dateert uit het einde van de 19de eeuw. De bewoningssporen uit de Romeinse Tijd zijn aangetroffen in het zuidwestelijke deel van plangebied Voorschoterweg II. Er zijn scherven van Romeins ruwwandig aardewerk aangetroffen. Omdat het inventariserend archeologisch onderzoek in dit plangebied beperkt is gebleven tot een karterend booronderzoek, is geen informatie over de gaafheid, conservering, aard en omvang van de archeologische resten verkregen. De bewoningssporen uit de Romeinse Tijd hangen mogelijk samen met de fossiele crevassegeul die in het zuiden van het plangebied is aangetroffen.

Ondanks de hoge verwachting voor met name resten uit de Romeinse Tijd zijn in het noordelijke deel van plangebied Tjalmastrook geen archeologische waarden aangetroffen. Hoewel er aanwijzingen zijn voor verstoring en vervuiling van de bovengrond, worden in dit deel van het plangebied echter nog wel diepergelegen grondsporen vanaf de IJzertijd ver-

Afb. 59. Valkenburg*
Duyfrak. Drie fragmenten be-
werkte natuursteen, gevonden
op het terrein van boerderij
Rhijnvliet.

wacht. Ook in het centrale deel van plangebied Tjalmastrook zijn geen duidelijke aanwijzingen voor bewoning aangetroffen. Langs en in de voormalige bedding(en) van de Oude Rijn kunnen echter nog (verspoelde) resten en zelfs overblijfselen van kaden en schepen uit de Romeinse Tijd aanwezig zijn. Vermoedelijk werd dit deel van het plangebied in de Vroege Middeleeuwen slechts extensief gebruikt en zal bewoning pas vanaf de Late Middeleeuwen hebben plaatsgevonden.

Op het terrein van hoge archeologische waarde in het zuidelijk deel van plangebied Tjalmastrook is een cultuurlaag uit de Vroege Middeleeuwen aangetroffen. In de cultuurlaag bleken houtskoolspikkels, leem en aardwerkscherven aanwezig te zijn. Ondanks bodemverstoringen door landbouwactiviteiten lijkt de vindplaats nog grotendeels intact te zijn. In plangebied Voorschoterweg II lijkt bewoning in de Late Middeleeuwen te hebben plaatsgevonden. Op het maaiveld en in de boringen zijn scherven Paffrath- en Pingsdorf aardewerk aangetroffen. Ook in dit plangebied is het inventariserend archeologisch onderzoek beperkt gebleven tot een karterend booronderzoek.

Op het terrein van boerderij Rhijnvliet (plangebied Voorschoterweg II) zijn drie bewerkte natuurstenen gevonden (afb. 59). Twee van deze bewerkte stenen zijn als consoles geïnterpreteerd en dateren vermoedelijk uit de 17de eeuw. Hoewel de herkomst van de stenen niet kon worden vastgesteld, is het goed mogelijk dat ze hebben toebehoord aan het huis met de naam 'Reynvliet Luyshouck' dat op een kaart uit 1620 op deze locatie is gesitueerd. Mogelijk zijn in de ondergrond nog funderingsresten van dit huis aanwezig. In een boring op het terrein is ook daadwerkelijk ondoordringbaar puin aangetroffen, maar het is onduidelijk of dit kan worden toegeschreven aan eventuele funderingsresten. Tijdens het onderzoek zijn in plangebied Voorschoterweg II geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van de limesweg aangetroffen. Vermoedelijk bevindt de Romeinse weg zich in dit plangebied onder of in de directe nabijheid van de huidige Voorschoterweg. Op het terrein van hoge archeologische waarde in het noorden van plangebied Tjalmastrook kon door het ontbreken van betredingstoestemming en de aanwezigheid van vervuiling geen onderzoek worden gedaan. De kans is echter zeer groot dat in dit deel van het plangebied resten van de limesweg in de bodem bewaard zijn gebleven. De diepteligging van de limesweg is niet exact bekend, maar de weg bevindt zich naar verwachting binnen 1 m onder het maaiveld.

Valkenburg * Hoofdstraat 26 | Het pand Hoofdstraat 26 werd aan de achterzijde voorzien van een uitbreiding, die de omvang van het pand vrijwel zou verdubbelen. Op verzoek van de Provincie Zuid-Holland heeft de afdeling het uitgraven van de bouwput begeleid. Deze bouwput kende twee gedeelten, één ten zuiden en één ten noorden van een aanbouw aan de achterzijde van het huis. De diepte van de ontgraving was 0,8 tot 1 m. Opvallend was dat de ondergrond in de beide delen van de bouwput sterk verschilde. In het zuidelijke deel bestond de bodem uit een leemachtige, gele harde klei met groene vlekken, duidelijk de natuurlijke ondergrond. Hierin was een sterk puinhoudende sleuf ingegraven, dwars op de Hoofdstraat. De aard van dit spoor is niet geheel duidelijk, doordat het sterk watervoerend was en het water onmiddellijk over het vlak begon te vloeien. Wel was geconstateerd dat de insteek vrij scherp was, hetgeen eerder pleit voor een met puin gevulde kleiwinningsput dan voor een uitbraaksleuf. De datering is waarschijnlijk 17de-eeuws. Uit het vlak kwamen een paar 12de- tot 13de-eeuwse scherven en een klein fragment Romeins gladwandig aardewerk tevoorschijn. Tussen de twee bouwputdelen aan de achterzijde van de uitbouw waren een regenwaterput en een welput aanwezig. Door de eigenaar waren deze al handmatig vrijgegraven. Bij het doorzoeken van de stort kwam een 12de-eeuwse Pingsdorfscherf aan het licht.

De grondgesteldheid in de noordelijke bouwput verschilde sterk van hetgeen in de zuidelijke put gezien was. Deze bestond uit een sterk vervuilde, zwarte slappe kleiophoging/invulling. Als enig spoor werd een ondiepe ronde stenen regenwaterput aangetroffen, te dateren eind 19de/eerste helft 20ste eeuw, waarin nog een deel van het zware ijzeren deksel lag. Voor het overige was er geen enkele structuur in de bodem te herkennen. In de noordelijke helft van dit deel van de bouwput was een duidelijke concentratie laat-17de/18de-eeuws aardewerk te onderkennen. De rest van het vondstmateriaal valt voornamelijk in de late 19de en 20ste eeuw te dateren. De enige uitzonderingen zijn een klein randfragment van een Romeinse amfoor, enige laatmiddeleeuwse steengoedfragmenten en een scherf Pingsdorf-aardewerk; dit alles zonder enige context. De samenstelling van het aardewerk, voornamelijk losse scherven, lijkt de conclusie te rechtvaardigen dat het hier gaat om een van elders aangevoerd grondpakket, zonder enige betekenis voor de datering van de bewoning ter plaatse.

Uit dezelfde bouwput werden met de metaaldetector nog twee aardige metaalvondsten opgespoord. De eerste is een munt, een 'dubbele mijt' van het graafschap Vlaanderen uit de tijd van Filips de Goede (1419-1467). Deze kleine, koperen munt is geslagen te Brugge in de periode 1454-1458 (determinatie Rob de Graaf). De tweede is de koperen bodemplaat van een zakzonnewijzer (diameter 3,3 cm), waarschijnlijk uit de 17de eeuw. Op deze bodemplaat is een stijldriehoekje gemonteerd geweest, dat de tijdschaduw wierp. De schaal voor de zonnetijd van vier uren voormiddag en acht uren namiddag was geschikt voor noordwestelijk Europa. Het geheel heeft waarschijnlijk in een doosje gemonteerd gezeten.

Ten slotte moet opgemerkt worden dat de bouwputten ca 40 m buiten de zuidwestelijke hoek van het Romeinse *castellum* van Valkenburg liggen. De geconstateerde verschillen in bodemgesteldheid kunnen derhalve niet direct met het fort in verband worden gebracht.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij

Vlaardingenv * Babberspolder-Oost | In opdracht van de gemeente Vlaardingenv is in september 2004 een bureau- en Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd in verband met voorgenomen nieuwbouw. Op basis van het bureauonderzoek werden in het plangebied met name archeologische resten uit de IJzertijd en Romeinse Tijd verwacht op respectievelijk het veen in de di-

recte nabijheid van veenontwateringsgeultjes en op de oeverafzettingen van kreken (Afzettingen van Duinkerke). Op basis van de tijdens het karterend booronderzoek aangetroffen geologische opbouw zijn in het plangebied 2 kansrijke zones aan te wijzen voor het aantreffen van archeologische resten; in het noordelijke deel van het plangebied (ten noorden van de Sneeuwbalstraat) en in het zuidelijke deel (ten zuiden van de Van Maanenstraat).

De kreken in het noorden van het gebied worden gekenmerkt door zandige oeverwallen; langs de kreek in het zuidelijke deel ontbreken deze nagenoeg. Mogelijk betreft de zuidelijke kreek een veenkreek. Op basis hiervan geldt voor de oeverzones in het noorden van het plangebied een hoge archeologische verwachting en voor de oeverzones in het zuidelijke deel een middelmatige archeologische verwachting. De aanwezigheid van zandige afzettingen in het centrale deel van het plangebied, waar geen veenontwateringsgeulen zijn aangetroffen, doet vermoeden dat vanuit de hoofdkreken kleinere kreekssystemen zijn ontstaan. Het betreft waarschijnlijk smalle of ondiepe kreken, waarvoor een middelmatige archeologische verwachting geldt.

Op de Afzettingen van Duinkerke is in de meeste boringen een verstoord of opgebracht pakket aanwezig. De grens tussen dit pakket en de intacte afzettingen is scherp; een deel van het oorspronkelijke bodemprofiel is verstoord. Het is niet duidelijk hoeveel van het oorspronkelijke bodemprofiel is verdwenen. Het feit dat in het plangebied sprake is van insnijdingen in het veen en zandige afzettingen behorend tot kreekssystemen, duidt op goede bewoningsmogelijkheden. Aan deze zones moet een (deels) middelmatige tot hoge archeologische verwachting worden toegekend. Het gaat hierbij om twee verschillende niveaus: het Hollandveen langs de veenontwateringsgeulen en de zandige Afzettingen van Duinkerke I.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, C. Kruidhof

Vlaardingen * Gat in de Markt | Het onderzoek dat in 2002 in het oude centrum van Vlaardingen op de locatie Gat in de Markt is verricht, leverde resten van 45 begravingen op uit de periode 1000 – 1050 na Chr. Fysisch antropoloog J.-M. Groen heeft het botmateriaal in 2004 bestudeerd. Het gaat om in totaal 41 individuen, waarvan 26 kinderen, 6 volwassen vrouwen en 9 volgroeide mannen. Het hoge aantal jonge individuen wijst niet zozeer op een grote kindersterfte, maar duidt erop dat in het opgegraven deel van de begraafplaats vooral kinderen werden bijgezet. De volwassen Vlaardingens moeten hebben behoord tot een redelijk welvarende groep; ze zijn namelijk langer dan hun tijdgenoten elders. Vrouwen waren gemiddeld rond de 163 cm en mannen tegen de 175 cm lang. Vooral de gemiddelde lichaamslengte van de mannen wijst op een goed doorvoede gemeenschap. De welvarendheid bleek ook toen reeds haar tol te eisen. Er zijn namelijk aanwijzingen dat enkele individuen last hadden van zwaarlijvigheid. De leeftijdsverwachting lag zoals gebruikelijk in deze periode veel lager dan tegenwoordig. De zes vrouwen waren gemiddeld 48 jaar en de negen mannen 46. Dat wil overigens niet zeggen dat men niet ouder werd. Eén man en één vrouw waren tussen de 62 en de 70 jaar geworden. Ondanks de goede omstandigheden leden de Vlaardingens aan diverse ziekten, zoals stofwisselingsziektes, infecties, botontkalking, vitaminetekort en jicht. Diverse mannen hadden tijdens hun leven gebroken ribben, neusfracturen en schedelfracturen opgelopen. Deze fracturen kunnen in theorie veroorzaakt zijn door ongelukken. Bij een 62- tot 70-jarige man is dat zeker niet het geval. Deze man heeft tijdens zijn leven vier verschillende fracturen opgelopen in zijn schedel, waarvan twee zijn veroorzaakt door een scherp snijdend voorwerp, vermoedelijk een lang mes. Daarnaast had hij mogelijk een neusfractuur. Deze man, die een tijdgenoot was van

Dirk III, zou deze fracturen kunnen hebben opgelopen bij de slag bij Vlaardingen die in 1018 plaatsvond. De meeste slachtoffers van een slagveld lopen echter veel grotere en ernstigere verwondingen op. Het is dan ook waarschijnlijk dat de fracturen wijzen op geweldsconflicten binnen de gemeenschap zelf.

Er is vastgesteld dat de vorm van de schedels een grote variatie vertoont. Dit vormt een aanwijzing voor een gevarieerde bevolkingssamenstelling. Dat is ook niet verwonderlijk, want Vlaardingen maakte juist aan het begin van de 11de eeuw een turbulente ontwikkeling door. De ontdekking van resten van Vikingschepen en andere houtvondsten toonden al aan dat Vlaardingen deel uitmaakte van een internationaal handelsnetwerk. Mogelijk vestigden kooplieden van elders zich in Vlaardingen. Het is denkbaar dat zij nakomelingen verwekten onder de Vlaardingse bevolking. Interessant is dan ook om na te gaan of er inderdaad sprake is van ‘allochtone’ inmenging. DNA-onderzoek kan daarover mogelijk meer inzicht geven. Medio 2005 start een nader onderzoek of het botmateriaal nog DNA-resten bevat.

VLAKE, gemeente Vlaardingen, T. de Ridder & Barge's Anthropologica, Leids Universitair Medisch Centrum, J.-M. Groen

Vlaardingen * Hoflaan | Langs de hoflaan zijn door het VLAKE de restanten opgegraven van de voormalige buitenplaats van de Wilhem van Ruytenburch, de ‘Man in het gele kostuum’ (afb. 60) die prominent staat afgebeeld op Rembrandts schilderij ‘Het korporaalschap van kapitein Frans Banning Cock en luitenant Willem van Ruytenburch’ beter bekend als ‘De Nachtwacht’. De buitenplaats is rond 1627 gebouwd in opdracht van Ruytenburgh. Het is bekend dat hij regelmatig verbleef op zijn hoven in Den Haag en in Vlaardingen. Hij was van 1627 tot 1652 ambachtsheer van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht. Met deze titels had hij binnen zijn ambacht zeggenschap over de rechtspraak, de wetgeving en het bestuur.

Wilhem van Ruytenburch stamde af van een Amsterdamse kruidenier. Zijn vader, Pieter Gerritszn. van Ruytenburch, die woonde in een huis op de Dam, had in Amsterdam goede zaken gedaan in exotische kruiden. Om meer status te verwerven kocht Pieter in 1611 de adellijke rechten. Om zijn status zichtbaar te maken kocht Pieter Gerritszn. in Vlaardinger-Ambacht, langs de Vlaardingse haven, een groot terrein waarop hij een eenvoudig buitenhuis liet bouwen dat zijn zoon Wilhem rond 1627 verving door een grote buitenplaats. De oostzijde van de Vlaardingse haven was, op een tweetal boerderijen na, nog geheel onbebouwd. Zo had Van Ruytenburch goed zicht over de gehele stad Vlaardingen waar hij als heer het nodige te zeggen had.

Afb. 60. Vlaardingen * Hoflaan. Wilhem van Ruytenburch op de Nachtwacht van Rembrandt (foto: Rijksmuseum, Amsterdam).

Bij het archeologisch onderzoek zijn resten aangetroffen van het hoofdgebouw van ca 16 m lang en vermoedelijk 16 m breed. Een gang in het midden verdeelde het hoofdgebouw in twee vleugels. Onder de noordvleugel (in historische bronnen de 'grote zaal' genoemd) lag een bepleisterde voorraadkelder van 5 x 4 m met rode plavuizen op een bakstenen vlijlaag. De muren waren niet betegeld. Het westelijke deel van de noordvleugel boven de kelder zal als opkamer zijn gebouwd. De keldertrap stond ter hoogte van de achtergevel en was met baksteen bekleed. Aan weerszijden van de trap bevonden zich een put en een waterkelder. Bouwhistorisch onderzoek wees uit dat de put met de beerput van het hoofdgebouw kan worden geïdentificeerd. Het ontbreken van beer en de zandig puinige vulling wees hier echter niet op. Net als de vloer van de voorraadkelder, bestond die van de waterkelder uit rode plavuizen. Van de zuidvleugel kon maar een kwart worden opgegraven, dit om een parkeerplaatsinrit te handhaven. De zuidvleugel was in minimaal twee ruimten verdeeld. Het aangetroffen deel grenst aan het achterterrein met waterkelder en -put. Het is plausibel om hier de keuken te veronderstellen, al zijn er geen vondsten die dit onderschrijven. In deze periode (17de eeuw) lag er ten noorden van Het Hof een smal, op twee plaatsen onderkelderd, langwerpig bijgebouw van 34 x 4 m. Dit was door de bouw van de gasfabriek (19de/20ste eeuw) ernstig verstoord. Men heeft zowel het hoofd- als bijgebouw op puinige ophogingslagen (vaak) of een vlijlaag van zand (soms) gefundeerd. Deze funderingstechniek is onvoldoende gebleken: op diverse plaatsen is het muurwerk gaan scheuren.

Onder de resten van de buitenplaats zijn muren en een verbrand loopvlak gevonden. Het aardewerk uit de afdekkende laag wijst op een datering in de 16de eeuw. Langs de kade van het Buizengat was de bodem door het aanbrengen van trekankers sterk verstoord geraakt. Hier bevonden zich muurresten van dezelfde structuur. Naar het zich laat aanzien handelt het hier om poeren. De resten zijn te fragmentarisch geconserveerd om de functie van de structuur te achterhalen. Uit de kaart van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 kan echter worden afgeleid dat het om een boerderij gaat.

Ten oosten van de buitenplaats is ten tijde van de sanering een oude waterloop aangetroffen, die in historische bronnen aangeduid wordt als het 'Oostelijke Spuiwater'. Gegevens omtrent deze waterloop zijn voornamelijk tijdens de archeologische begeleiding (aanleg van een riolering) verzameld. Het spuiwater blijkt minimaal twee fasen te hebben gekend. De oudste fase raakte in het begin van de 17de eeuw buiten gebruik. De begindatering laat zich door het ontbreken van voldoende vondsten niet eenduidig vaststellen, maar zal na de 14de eeuw vallen. In de jonge fase van het spuiwater is het fundament van een brugconstructie gevonden, bestaande uit grenen palen gefundeerd op 'sloffen'. Uit dendrochronologisch onderzoek blijkt dat de brug niet ouder dan het laatste kwart van de 17de eeuw kan zijn. Ten zuiden van de brugconstructie is de beschoeiing van een aansluitende weg gevonden. In de eerste helft van de 19de eeuw is het spuiwater gedempt. Daarbij is veel afval gedeponeed.

VLAK, gemeente Vlaardingen, T. de Ridder & M.P. Defilet

Vlaardingen * Joannes de Dooperkerk | In april en mei 2004 verrichtte het VLAK archeologisch onderzoek op de locatie van de Joannes de Dooperkerk. Daarbij kwamen de funderingen aan het licht van het door dr. P.J.H. Cuypers ontworpen kerkgebouw uit 1868/1869. De funderingen waren nog prima conditie en op een fraaie wijze geconstrueerd. Ze bestonden uit een combinatie van spaarbogen en poeren die gefundeerd waren op houten planken.

Deze planken waren op houten balken geplaatst, die op hun beurt weer rustten op forse houten palen. Op een aantal plaatsen was zichtbaar dat de houten planken waren verzakt, waardoor de poeren en de hiermee in verbinding staande spaarbogen eveneens waren gaan verzakken. Deze (nu archeologisch vastgestelde) verzakking van de fundamenteën maakte de sloop van het kerkgebouw in 1956 noodzakelijk.

De bouw van de kerk bleek de fundamenteën van een aantal huizen uit de 17de/18de eeuw te hebben verstoord. Deze huizen lagen ten zuiden van de historisch bekende Kwakelsteeg. Op een historische kaart uit 1619 wordt deze Kwakelsteeg reeds aangegeven, met aan weerszijden huizen. De steeg is tijdens het archeologisch onderzoek teruggevonden. Een onderste, en dus oude fase van de steeg kan in verband gebracht worden met de 17de/18de-eeuwse bewoning. De steeg was mooi bestraat met bakstenen, terwijl langs de noordelijke huizen zorgvuldig een goot was gelegd. Een hogergelegen, jongere fase van de steeg is waarschijnlijk gelijktijdig met het kerkgebouw uit 1868/1869. Het onderzoek naar het vondstmateriaal is nog maar net begonnen, zodat op dit moment alleen ruime dateringen van huizen en gebouwen gegeven kunnen worden. Aan de noordkant van de 17de/18de-eeuwse Kwakelsteeg werden vier huisstructuren gevonden. Binnen de structuren werden vele vloerniveaus gevonden, die min of meer direct op elkaar gelegd waren. Dit, gecombineerd met waargenomen herbouwfases in het muurwerk, toont aan dat de huizen lange tijd in gebruik zullen zijn geweest; waarschijnlijk van de 17de tot in de 20ste eeuw.

In de fase vóór de bouw van de Kwakelsteeg en de huizen was het terrein in gebruik als afvalstortplaats. Op het terrein waren kuilen gegraven waarin afval (met name aardewerk) was gestort. De kuilen bevatten verder een compleet aardewerken bord met het jaartal 1614 erop, aardewerken kniekers, een houten bord, een houten vergiet, het metalen blad van een schop, een kleine houten bal, leren schoenen, en kleinere metalen voorwerpen. De houten voorwerpen verkeren nog in prima staat. De kuilen zijn te dateren in de 16de/17de eeuw. Er zijn opvallend veel goten gevonden. Deze waren opgebouwd uit liggende plavuizen waar aan weerszijden een rij bakstenen was geplaatst. Hieroverheen waren weer plavuizen gelegd. Zo ontstond een afgesloten koker.

VLAK, gemeente Vlaardingen, T. de Ridder & R. Torremans

Vlaardingen * Soenda-terrein | In het kader van de ontwikkeling van plangebied Soenda is een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd. Op grond van de in het plangebied aanwezige kreekafzettingen (Afzettingen van Duinkerke I/III) gold voor aanvang van het veldonderzoek voor het gehele plangebied een hoge tot zeer hoge archeologische verwachting voor vindplaatsen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd. Daarnaast dient rekening gehouden te worden met eventueel aanwezige resten van het tracé van de middeleeuwse ontginningsas de Groeneweg. Op basis van het bureauonderzoek en booronderzoek zijn drie deelgebieden geselecteerd, waar vervolgonderzoek door middel van zoek sleuven heeft plaatsgevonden. Deelgebied 1 beslaat een zone in het noorden van het plangebied waar oeverafzettingen zijn aangetroffen. Deelgebied 2 is een zone in het zuiden van het plangebied waar eveneens zandige afzettingen zijn gelokaliseerd. In deelgebied 3, in het midden van het plangebied, wordt het tracé van de Groeneweg verwacht.

In het noorden van deelgebied 1 is een pakket oeverafzettingen aangetroffen, die toegeschreven kunnen worden aan de Afzettingen van Duinkerke. In de oeverafzettingen zijn enkele grondsporen aangetroffen van greppels die als off-site sporen zijn geïnterpreteerd.

In de vulling van de greppel in put 1 (spoor 7) zijn zeven fragmenten Romeins aardewerk gevonden. Het betreft een fragment van het zogenaamde Scheldevalleibaksel, een scherf dunwandig aardewerk en vijf fragmenten Waaslandse waar. Het aardewerk dateert uit de 2de/3de eeuw na Chr. (Midden-Romeinse Tijd). Hierbij zijn enkele botfragmenten gevonden, voornamelijk fragmenten van de lange pijpbeenderen van een middelgroot of groot zoogdier. Op de botfragmenten zijn geen snij- of slachtsporen waargenomen.

De greppels maken geen deel uit van de kern van een nederzettingsterrein, maar van de zogenaamde *off-site* zone. Dit is het gebied buiten de nederzetting waar structuren voorkomen, zoals omheiningen van onder andere veekralen en perceelsgrenzen zoals sloten. Kenmerkend voor de *off-site* zone zijn geïsoleerde grondsporen, greppelsystemen en een zeer lage vondstdichtheid. De onderzoeksbevindingen in deelgebied 1 komen hiermee overeen. Dit betekent dat in de nabijheid van deelgebied 1 nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd aanwezig kunnen zijn. In het zuiden van deelgebied 2 zijn geen aanwijzingen aangetroffen die op de aanwezigheid van archeologische vindplaatsen wijzen. In het centrale deel van deelgebied 3 zijn de bermsloten van de Groeneweg aangetroffen. Van oorsprong is dit een ontginningsas (en dijk) uit de 10de of 11de eeuw na Chr. Van het dijklichaam zelf of van een oud oppervlak onder het dijklichaam is niets aangetroffen. De Groeneweg is waarschijnlijk in de jaren '50 van de 20ste eeuw afgebroken ten behoeve van het sportcomplex. Vervolgens zijn de sloten gedempt met recent puin, is de weg geëgaliseerd en het eventueel aanwezige dijklichaam afgegraven.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, A. Müller

Vlaardingen * Vergulde Hand West | In het plangebied Vergulde Hand West was in 2003 een proefsleuvenonderzoek door het VLAK verricht. Hieruit bleek dat zich in de gebieden waarin de toppen van het Hollandveen intact waren, resten bevonden van nederzettingen uit de Late Prehistorie. Begin 2004 is een aanvullend proefsleuvenonderzoek verricht om de verspreiding van de archeologische complexen goed in kaart te brengen. Op hiervan zijn tien vondstzones vastgesteld: een boomstamkano uit ca 800 voor Chr. en negen nederzettingen uit de Vroege IJzertijd, Midden IJzertijd, Late IJzertijd, Romeinse Tijd en de 11de/12de eeuw.

VLAK, gemeente Vlaardingen, T. de Ridder & Y. Eijsskoot

Voorschoten * Ambachtspad 1 | Dit kleine huisje is in feite het achterhuis van Voorstraat 13. Ten behoeve van een uitbreiding van de winkel in de Voorstraat is dit pand gesloopt. In de allerlaatste fase hiervan is een korte archeologische begeleiding uitgevoerd. Een deel van de funderingen was al verwijderd. In positie lag nog de fundering van de oostelijke zijgevel. Hieronder was een opeenvolging van ophogings/vloerlagen zichtbaar. De fundering zelf was ondiep aangelegd op ca 0,5 m. De onderste vlijlaag bestond uit op de kant gelegde baksteen. Uit de sloop/vloerlagen kwamen praktisch geen vondsten, afgezien van enig 17de-eeuws aardewerk. Bij het machinaal opschonen van het terrein kwam in de uiterste noordoosthoek een nog watervoerende waterput aan het licht. Bij het verwijderen van deze put trok de graafmachine van grotere diepte (ca 1,5 m onder het maaiveld?) een sterk kleiige klont naar boven. Deze klont bevatte veel houtskool en een aantal kleine, maar goed te dateren fragmenten aardewerk: éénmaal 13de-eeuws en 15 maal 14de-eeuws.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij

Voorschoten * HEMA-terrein | In oktober en november 2004 is in opdracht van de HEMA een Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven en aansluitend een opgraving uitgevoerd op het toekomstige HEMA-terrein te Voorschoten. Tijdens het onderzoek zijn bewoningsresten aangetroffen uit verschillende perioden, die uiteenlopen van de tweede helft van de 12de eeuw tot en met de Nieuwe Tijd. De onderzoekslocatie bevindt zich nabij het oude centrum van Voorschoten, direct ten westen van de in oorsprong 16de-eeuwse dorpskerk. Op grond van het aardewerk is duidelijk dat de ingebruikname van het terrein in de tweede helft van de 12de eeuw is te plaatsen. In de opgravingsputten lijkt het noord-oostelijk gedeelte van een huisplaats te zijn aangesneden. Twee wandgreppels en een aantal paalkuilen laten in ieder geval drie fasen van deze vroegste bewoning zien. Ten noordwesten hiervan is, uit dezelfde periode, een waterput gevonden die zich vermoedelijk op het achtererf bevond. De tweede bebouwingsperiode bestaat uit een muurfundering uit de 18de of 19de eeuw, mogelijk de fundering van een perceelafscheiding, en een sloot. De laatste gebruiksperiode van het terrein bestaat uit plantbedden van moestuintjes die vermoedelijk in gebruik zijn geweest in de 19de en 20ste eeuw.

ADC Archeoprojecten, L. Smole

Voorschoten * Hofweg | Naar aanleiding van de voorgenomen herinrichting van de locatie Hofweg te Voorschoten is een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd. Op basis van vondsten in de omgeving van de onderzoekslocatie en op basis van de geologische ondergrond, werd de kans op het aantreffen van sporen van activiteiten en/of bewoning uit de periode van het Neolithicum tot de Late Middeleeuwen middelhoog tot hoog geacht. Nabij de onderzoekslocatie, in de toekomstige wijk Krimwijk II, werden resten uit het Neolithicum/Bronstijd en resten van veenpaden uit de Bronstijd/IJzertijd gevonden.

Op basis van 17de-eeuws kaartmateriaal is duidelijk dat de Hofweg een belangrijke scheiding vormde tussen de Zuid- en Noord-Hoflandse polder. De weg, die als zijkade fungeerde, vormde via het veer een belangrijke route tussen de Voorschoterweg, de Vliet en de Hofpolder. De gemeente heeft aangegeven dat de Hofweg gehandhaafd zal blijven. Wel zal de Hofweg verbreed worden en van een rotonde worden voorzien. Hierbij zal een deel van deze oude weg en kade worden verstoord. Aanbevolen wordt om archeologen bij graafwerkzaamheden aan de Hofweg de gelegenheid te bieden een doorsnede van de weg te bestuderen. In een doorsnede (sleuf) kan zichtbaar worden wanneer de kade/weg opgehoogd en verhard is en wat de ouderdom is.

Aangetoond is dat het overige gedeelte van de onderzoekslocatie in het (sub)recente verleden onderhevig is geweest aan grondverstorende activiteiten, gemiddeld tot 1 m onder het maaiveld en plaatselijk tot ca 1,8 m onder het maaiveld. Archeologisch vervolgonderzoek wordt hier niet noodzakelijk geacht. Het middendeel van de onderzoekslocatie, waar zich een scheepswerf en twee woningen bevinden, kon niet worden onderzocht. Op de plaats van de scheepswerf zal de bodem op bepaalde terreindelen tot grote diepte geroerd zijn. Rond de twee woningen kan de bodem evenwel nog grotendeels intact zijn.

ArcheoMedia BV, Oscar Holthausen & Nicole van der Ham

Voorschoten * Huys Ter Horst | Bij de casco-restauratie van Ter Horst is grondwerk verricht, onder meer bestaande uit een sleuf om het gebouw heen, waarbij de funderingen volledig zijn vrijgezet. Deze werkzaamheden zijn niet archeologisch begeleid. Bij een bezoek

aan het huis zijn door de projectleider van het architectenbureau foto's getoond, waarop te zien was dat deze fundering over de hele lengte in het schone zand stond. Het huis is in het midden van de 19de eeuw geheel nieuw opgetrokken in een neogotische vormgeving. Volgens de projectleider zijn geen sporen in het vlak rond het gebouw aangetroffen. Dit is verwonderlijk, omdat in het gebouw nog de oorspronkelijke kelders geïncorporeerd zijn en het dus op de plaats van het gesloopte 16de/17de-eeuwse (?) pand zal staan. De datering van deze kelders is onduidelijk, maar Ter Horst moet teruggaan op een laatmiddeleeuws kasteeltje. In de kelders konden geen steenmaten worden waargenomen wegens de solide bepleistering. Op de kadastrale minuut uit 1832 met de plattegrond van de voorganger van het huidige pand is te zien dat een deel van het gebouw in die tijd smalle vleugels had, die buiten het huidige bouwblok moeten hebben uitgestoken. Sporen hiervan zijn in de aannemerssleuven ook niet waargenomen. Nog niet bekend is of na afsluiting van de casco-restauratie wordt voortgegaan met de restauratie van het interieur. Daarbij zouden waarschuwingen gedaan kunnen worden over de datering van de kelders.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij

Voorschoten * Krimwijk | Voorafgaand aan de werkzaamheden voor de Vinexlocatie Krimwijk II in de Zuid-Hoflandse polder, in het noordoosten van Voorschoten, is een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het gebied bestaat uit een deel waar een flank van de strandwal ligt (bewoning mogelijk vanaf het Neolithicum), een veengebied (bewoning mogelijk vanaf de IJzertijd/Romeinse Tijd) en een strook langs de Vliet, waar mogelijk de Corbulogracht heeft gelopen. In de zomer is een deel van de Zuid-Hoflandse polder, waar de woonwijk Krimwijk II gepland is, onderzocht door middel van een booronderzoek. Op ca 2 m onder het maaiveld werd in een aantal boringen onder andere vuursteen, aardewerk en bot aangetroffen. Deze vondsten wezen op de aanwezigheid van een nederzetting uit het Neolithicum tot de IJzertijd op of in de nabijheid van de onderzoekslocatie. Als gevolg van deze vondsten heeft de opdrachtgever, in samenspraak met de provinciaal archeoloog van Zuid-Holland, besloten een vervolgonderzoek te laten uitvoeren. Door middel van het graven van proefsleuven is meer duidelijkheid verkregen over de aard en ouderdom van de vindplaats.

Naast een randzone van een nederzetting uit het Neolithicum/Bronstijd is ook een andere onverwachte ontdekking gedaan, namelijk twee veenpaden (afb. 61). Beide paden werden op ca 1 m onder het maaiveld aangetroffen, ingebed in een dik veenpakket. De paden doorkruisen de polder van noordwest naar zuidoost. Ze vertrekken vanaf de strandwal, waarop later het centrum van Voorschoten is gebouwd, en lopen in de richting van de Vliet waar vóór het bestaan van de Vliet al een kreek liep. Het eerste pad is minstens 350 m lang en doorkruist de gehele polder. Het tweede pad werd ca 150 m zuidelijker aangetroffen. Dit pad kon over een lengte van 100 m getraceerd worden en komt verder naar het oosten mogelijk samen met het eerste pad.

Tijdens de graafwerkzaamheden hebben botanisch specialisten onderzoek aan deze veenpaden verricht. Op basis van de veldgegevens en hun eerste resultaten kan gezegd worden dat de paden vermoedelijk ongeveer 3000 jaar oud zijn en daarmee waarschijnlijk in de Late Bronstijd of de Vroege IJzertijd te plaatsen. De paden zijn geconstrueerd uit op elkaar gestapelde takken rijshout, die bij elkaar gehouden worden door (verticaal en diagonaal geslagen)

Afb. 61. Voorschoten * Krimwijk. Veenpad in het profiel.

aangepunte houten palen (afb. 62). Op sommige plaatsen is het loopvlak van de paden opgevuld en versterkt met wit zand dat waarschijnlijk van de strandwal werd aangevoerd. Ook is duidelijk te zien dat de paden regelmatig onderhouden werden. Daar waar het pad dreigde te verzakken zijn bijvoorbeeld extra staanders langs het pad geslagen. De ca 80 cm brede paden slingerden door een vrij nat landschap, bestaande uit moerasbossen met plaatselijk ondiepe rietplassen. Waar het pad nattere stukken moest overbruggen vinden we dikke pakketten dunne takjes als fundering, in combinatie met het gebruik van dikker en steviger houtwerk voor het pad zelf. De conservering van de paden is bijzonder goed te noemen.

Bij de archeologische begeleiding van de aanleg van de rioolsleuf onder het wegcunet voor de hoofdaansluitingsweg naar de te bouwen woonwijk werd een derde houtconstructie aangetroffen. Qua vorm en materiaalgebruik lijkt deze constructie vergelijkbaar met de twee veenpaden die al eerder werden gevonden. Vervolgens zijn vijf proefsleuven gegraven om het tracé van het 'derde veenpad' te volgen. In geen van de getrokken sleuven werd echter een spoor van dit pad aangetroffen. Dit betekent dat het een zeer kort paadje moet zijn geweest. Meer waarschijnlijk is echter dat het om een constructie van andere aard gaat. Tijdens eerdere werkzaamheden zijn her en der verspreid over de onderzoekslocatie vergelijkbare losse paaltjes aangetroffen. In plaats van aan een veenpad zou ook gedacht kunnen worden aan een deel van een wandconstructie van bijvoorbeeld een afscheiding of een gebouwtje.

Afb. 62. Voorschoten * Krimwijk. Staken onder veenpad 1.

Veenpaden zijn voor West-Nederland zeer zeldzame vondsten. Uit de Leidse Stevenshospolder is een deel van een pad of weg uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd bekend. Veenwegen, hoewel op andere wijze geconstrueerd, zijn bekend uit het hoogveen van Drenthe. Vergelijkbare paden zijn gevonden in onder andere Engeland, Ierland en Duitsland. Veenwegen zijn vaak kilometers lang en waren belangrijke verbindingen tussen nederzettingen. Smalere voetpaden, vergelijkbaar met de paden uit Voorschoten, worden vaak in verband gebracht met rituele en cultische handelingen. Bij sommige paden zijn offers, zoals bronzen zwaarden en houten votiefbeelden, aangetroffen, maar ook mensenoffers zijn niet onbekend. Zulke vondsten zijn nog niet aangetroffen bij de veenwegen in Voorschoten, maar tot nu toe is slechts een klein gebied onderzocht.

Momenteel wordt door de betrokken partijen (de projectontwikkelaar, de gemeente en de provinciaal archeoloog) bekeken in hoeverre deze bijzondere vondsten behouden kunnen blijven binnen de huidige bouwplannen. Toekomstig onderzoek zal meer informatie over de constructie en gebruik van de paden en het omliggende landschap opleveren.

ArcheoMedia BV, Mark Nokkert & Cyriel Verbeek

Voorschoten * Schoolstraat 114 | Na eerder booronderzoek (Van der Kooij 2004a) werd in 2004 het schoolgebouw gesloopt, waarna er door het archeologisch bureau ADC een in oppervlakte beperkt archeologisch onderzoek is uitgevoerd. In feite is een baan van 4 m breed over de lengte van het terrein opgegraven. In het middendeel van deze opgravingsput is in meerdere vlakken een groot aantal sporen opgetekend, die met grote waarschijnlijkheid als

bewoningssporen moeten worden geïnterpreteerd. Helaas is dit onderzoek niet tot over de volle breedte van het perceel uitgebreid, zodat de aard van deze bewoning onduidelijk zal blijven.

In overleg met het ADC, de gemeente en de aannemer heeft de AWN gepoogd om gedurende het uitgraven van de bouwput nog aanvullende gegevens te verzamelen. Hierbij bleek het mogelijk om met name langs de randen van het terrein nog sporen in te tekenen, soms te couperen en (zoveel als haalbaar) materiaal te verzamelen. Voor het middengedeelte van het terrein was dat veel lastiger door de wijze van ontgraven. Het materiaal is nog niet uitgewerkt, maar al wel duidelijk is dat een deel van deze kleinere sporen een datering heeft vanaf de 12de/13de eeuw. Een zeer duidelijk spoor werd gevormd door een noord-zuid lopende sloot dwars over het terrein met een rijke 17de-eeuwse inhoud, waaruit slechts een steekproef geborgen kon worden. Of deze sloot een restant van de schanswerken uit 1573/74 is, kan voorlopig niet beantwoord worden. Bij het uitgraven zijn in totaal zes tonputten aangetroffen, waarvan sommige in het vlak zijn ingetekend en andere direct uit de bak van de kraan geborgen zijn. Over vondsten is nog weinig te zeggen; uit één tonput kwam het nodige metaal, waaronder een knijpschaar en een groot deurhengsel. Ten slotte kon in het vlak een opvallend spoor worden ingemeten, gevormd door een liggende funderingsbalk van 3 m lengte, waarin oorspronkelijk met een pen-en-gatverbinding op de uiteinden twee staanders hebben gestaan. Deze werden gesteund door gedeeltelijk nog aanwezige schuine schoorbalken. De balk lag voor ongeveer een derde deel op een in het plat liggend rijtje bakstenen. Een eerste interpretatie is dat dit de kopse gevel gevormd heeft van een houten (schuur)gebouw. De datering zal 17de-eeuws zijn.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij

Voorschoten * Treubstraat/Voorstraat/Molenlaan | Rioleringswerkzaamheden in deze aaneensluitende straten in het centrum zijn in lichte mate archeologisch begeleid. De werkzaamheden bestonden uit het aanleggen van een neven-omloopleiding door het voetgangersgedeelte voor de huizen langs, en de aansluitingen op de huizen zelf. Het hoofdriool loopt door de as van de straten. Het nu opengegraven tracé was betrekkelijk ongestoord. Uit de sleuven is uitsluitend het aardewerk verzameld; bot en ander materiaal is ter plaatse gelaten. De datering valt in een drietal fasen uiteen: late 12de eeuw tot 15de eeuw, 17de eeuw en tweede helft 19de eeuw/eerste helft 20ste eeuw. Het materiaal uit de oudste fase is onder andere gevonden in een sleuf naast de dorpspomp en bestaat uit een randfragment van een kogelpot met bezemvegen uit de late 12de-13de eeuw, en enkele fragmenten steengoed uit de 14de/15de eeuw. De dorpspomp zelf was gefundeerd op een natuurstenen plaat van 30 cm dikte; er bleek zich geen waterkelder onder te bevinden. In de sleuf ter hoogte van het Kerkplein is veel botmateriaal gesignaleerd, vrijwel zeker behorend tot het oude kerkhof dat vroeger in een veel wijdere kring rondom de dorpskerk lag, zoals ook reeds eerder enige malen is geconstateerd: laatstelijk in een proefputje op het Kerkplein in 1999 (Van der Kooij 2001).

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij & A. Verkuyl

Voorschoten * Veurseweg 125-127 | Dit jaar zijn ten westen van de Mariahoeve in de Starrenburgerpolder opnieuw enige vondsten gedaan, die afkomstig moeten zijn uit de uitgeworpen grond van een in het jaar daarvoor gegraven sloot (Van der Kooij 2004b). Werden in

2003 postmiddeleeuwse en Romeinse vondsten gedaan, ditmaal betreft het een scherp kogelpot en Pingsdorf-aardewerk, te dateren in de 10de-13de eeuw. De grond waaruit ze afkomstig zijn is Oud Duinzand van de strandwal, die hier sterk naar het oosten toe afloopt en overgaat in het veengebied.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij & A. Verkuylen

Voorschoten * Voorstraat 16 | In 2004 zijn de werkzaamheden voor de renovatie van ‘Het Wapen van Voorschoten’ gestart. Daarbij is de aanbouw uit de jaren ‘30 aan de Schoolstraatzijde gesloopt. Daarna is het terrein bouwrijp gemaakt voor een nieuw pand dat zijn voorgevel aan de Schoolstraat zal hebben. In het kader hiervan zijn funderings sleuven getrokken, die de AWN met toestemming van de ROB archeologisch heeft begeleid. De sleuven werden vanwege de gekozen funderingswijze uitgegraven tot op het niveau van het ongeroerde zand van de strandwal. Dit is ook precies het niveau waarop onder de verrommelde, humeuze bovenlaag de oudere sporen zichtbaar worden. Het bleek mogelijk de sporen op de bodems van de tamelijk smalle funderingsleuven in te tekenen en voor een groot deel ook te couperen en uit te spitten. Doordat slechts de bodems van de sleuven zijn ingetekend en er dus geen mooi aaneensluitend vlak op tekening staat, is het lastig de sporen met elkaar in verband te brengen.

Er zijn enkele smalle greppels tevoorschijn gekomen, die deels een gelijke oriëntatie hebben en wellicht toebehoren aan één of meerdere gebouwplattegronden. Ook is sprake van concentraties paalsporen. Slechts één kleine water-en/of beerput, opgebouwd uit twee houten tonnen boven elkaar, is tevoorschijn gekomen. Het zwaartepunt van de datering van deze sporen ligt in de 13de/14de eeuw. In geringe mate zijn er ook 11de/12de-eeuwse scherven aanwezig. Tussen het materiaal uit deze perioden komen ook met regelmaat kleine brokjes tufsteen voor. Mogelijk is deze bouwsteen verworven uit Romeinse ruïnes, want er zijn ook twee onmiskenbare stukjes Romeins dakpanpuin gedetermineerd, één zelfs met een deel van een dakpanstempel. Het is overigens niet de eerste maal dat in het centrum van Voorschoten fragmenten Romeins baksteen of aardewerk zijn aangetroffen, zij het steeds in zeer kleine aantallen.

Een volledig nieuw gegeven was dat de achterzijde van dit Voorstraatperceel tegen de rooilijn van de Schoolstraat aan door een greppel of sloot was afgesloten. In totaal zijn hier drie parallelle greppels geconstateerd, die elkaar waarschijnlijk in de tijd hebben opgevolgd. In de meest westelijke greppel, direct tegen de Schoolstraat aan, werd een volledige grape (kookpot) aangetroffen, te plaatsen in de periode 1350-1450. Het lijkt dus onwaarschijnlijk dat in deze middeleeuwse fase het perceel vanaf de Schoolstraatzijde toegankelijk was. De Schoolstraat heeft naar wordt aangenomen altijd deel uitgemaakt van de doorgaande route Leiden – Voorschoten – Leidschendam – Voorburg en verder; de vraag is in hoeverre er sprake was van vroege bewoning direct langs deze weg, of dat het zwaartepunt hiervan meer terzijde aan de Voorstraat lag. Blijkens tekeningen uit later tijd (17de/18de eeuw) bestaat de bebouwing van de Schoolstraat voor een deel uit de koetshuizen/schuren van de huizen aan de Voorstraat, woningen van ambachtslieden en aan de westzijde enige kleine buitenplaatsen. De bebouwing vormde geen gesloten gevelwanden.

Betrekkelijk weinig gegevens zijn verkregen uit de postmiddeleeuwse periode; kennelijk lagen deze sporen grotendeels in de verrommelde bovenlaag. Uit deze laag stamt ook het merendeel van de (losse) vondsten uit de 17de/18de eeuw; aan sporen zijn onder andere een

(niet onderzochte) stenen waterput en een klein beerkeldertje vastgelegd. Ondanks de geringe diepte van dit beerkeldertje is hieruit een flinke hoeveelheid aardwerk- en glasscheren verzameld, waarvan naar verhouding een groot aantal exemplaren aan elkaar bleek te passen. De samenstelling van het vondstmateriaal lijkt karakteristiek te zijn voor een herbergcontext (vergelijk Laan 2003). Er is veel faience, zoals Delfts blauw en wit, Chinees porselein en glas aanwezig. De aantallen roodbakend aardwerk daarentegen zijn zeer klein.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij

Waddinxveen * Doelwijk | SOB Resaerch heeft in het kader van de uitbreiding van Bedrijventerrein Doelwijk (Distripark Fase 2) een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen uitgevoerd. Er kon worden geconcludeerd dat in het plangebied een oude, door Hollandveen en Afzettingen van Calais III afgedekte stroomrug ligt. Het betreft hier een geul die deels in de periode 7000-6000 voor Chr. en deels tussen 6000-5200 voor Chr. actief was. De geul is opgevuld met zand- en kleiafzettingen van Gorkum II. De verlande geul wordt afgedekt door Hollandveen. De onderkant van dit Hollandveen is in de buurt van het plangebied door middel van een C14-datering gedateerd op ca 4600 voor Chr. Dit betekent dat de geul toen bijna volledig verland moet zijn geweest. De met zand en klei gevulde geul is minder ingeklonken dan de omliggende, meer venige komgebieden. Hierdoor is een zogenaamde inversierug (stroomrug) ontstaan. Deze stroomrug bleef als een verhoogde zone in het landschap achter. Stroomruggen waren, vanwege hun hoge ligging, uitermate geschikt als locatie voor menselijke bewoning. Er was dan ook grote kans op het aantreffen van archeologische sporen uit het Mesolithicum en het Vroeg/Midden-Neolithicum in de top van de stroomrug, in de Afzettingen van Gorkum en in het de stroomrug afdekkende Hollandveen, met name op een diepte tussen ca 2 en 5 m onder het maaiveld. In drie boringen werden inderdaad archeologische indicatoren uit de genoemde perioden gevonden. Archeologische sporen uit deze periode zijn relatief zeldzaam. Bovendien waren ze hier, door het ontbreken van een dik, afdekkend, sediment en dus een relatief ondiepe ligging, goed bereikbaar voor onderzoek. De te verwachten conserveringstoestand van bewoningssporen is zeer goed, door de inbedding in venige klei en/of veen en de ligging onder het grondwatervniveau. Dat laatste levert echter ook een onderzoeksbeperring op, doordat bij een eventuele archeologische opgraving damwanden moeten worden aangebracht.

In het noordoostelijke deel van het plangebied zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een stroomrug. De archeologische verwachting van deze zone is dan ook niet groot.

SOB Research, Jeroen Ras

Warmond * Plangebied Mariëngaerde | In verband met de geplande nieuwbouw van drie appartementencomplexen is een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd. Dit is het vervolg op een eerder karterend en waarderend onderzoek (Kruidhof & Van Eijk 2004). Op grond van de resultaten hiervan is geconcludeerd dat er mogelijk sprake is van bewoningsresten uit het Laat-Neolithicum of de Bronstijd in de ondergrond van het plangebied. Het primaire doel van het proefsleuvenonderzoek was vaststellen of de aangetroffen bodemvorming in het strandwalzand en het daarin aanwezige houtskool gerelateerd zijn aan een archeologisch (grond)sporenniveau. In een deel van het onderzochte gebied zijn geen aanwijzingen gevonden voor bodemvorming in het zand en er

is geen sprake van een vuile laag. Op basis hiervan wordt aangenomen dat een deel van de strandwal niet bewoond was. Wel zijn in de top van het zand houtskool, zaden en drie kleine fragmenten aardewerk aangetroffen. Deze vondsten worden geïnterpreteerd als 'ruis' van de zeer nabijgelegen vindplaats.

Op de dierenweide is vanaf het maaiveld een pakket aangetroffen dat is verstoord in de Nieuwe Tijd. Vervolgens is een (restant) komklei aangetroffen, liggend op een ca 60 cm dik veenpakket. Naar het zuidoosten toe wigt het veenpakket tegen de strandwal uit. Het veen ligt niet-erosief op het Oude Duin- en Strandzand. In de top van het strandwalzand, aangetroffen op een diepte variërend tussen 1,4 en 1,7 m onder N.A.P., zijn archeologische indicatoren waargenomen, zoals versierd en onversierd aardewerk, bewerkt vuursteen, botmateriaal, onbewerkt barnsteen, hazelnootfragmenten en zaden. De dikte van de vuile laag varieert van 10 tot 24 cm. Naar het zuidoosten toe, de strandwal op, neemt de dikte van de vuile laag toe.

De op het aardewerk aangetroffen versieringstypen kennen parallellen in de aardewerktradities van de (late) standvoetbekers, de *all-over ornamented* bekers en de klokbekers. Op basis hiervan kan het aardewerk en daarmee de vuile laag globaal worden gedateerd in de periode 2850-2000 voor Chr.

In één vlak zijn 11 grondsporen aangetroffen. Van de aangetroffen grondsporen zijn zes vrijwel zeker en drie mogelijk ontstaan door menselijk handelen. De (mogelijk) antropogene grondsporen zijn gerelateerd aan de vuile laag en kunnen op basis hiervan worden gedateerd in het Laat Neolithicum. Ze zijn verspreid binnen het aangelegde vlak aangetroffen, zowel op de flank als hoger op de strandwal. In het veld is geen onderlinge relatie tussen de grondsporen waargenomen. Mogelijk betreft het (deels) paalsporen. Gezien de relatie van de grondsporen met de vuile laag en de aard van de vondsten worden de sporen toegeschreven aan een nederzetting.

De op de dierenweide aangetroffen vondsten en grondsporen beslaan een oppervlak van 32 x 2,5 m. Aangezien hier slechts één put is aangelegd, is de totale omvang van de vindplaats niet bepaald. Zeer waarschijnlijk bevindt de nederzetting zich ook buiten het plangebied, waar de strandwal dicht onder het maaiveld ligt. Als maximale omvang van de vindplaats binnen het plangebied is de hele noordelijke zone – inclusief een deel van het bejaardentehuis – aangegeven.

Deze vindplaats wordt geïnterpreteerd als deel van een nederzettingsterrein, mogelijk een huisplaats met erf. Het veen dekt de top van het strandwalzand af, waardoor de aangetroffen vuile laag en de daaraan gerelateerde antropogene grondsporen geheel intact zijn. De conservering van de vindplaats is zeer goed. Het aardewerk is redelijk goed geconserveerd en er is zelfs verbrand botmateriaal bewaard gebleven. Ook is goed geconserveerd botanisch materiaal aangetroffen, zoals hazelnootfragmenten en zaden.

Op de Warmonder strandwal zijn met name vondstmeldingen bekend uit de Late Middeleeuwen. Uit de Prehistorie zijn slechts enkele losse vondsten bekend (te voorschijn gekomen tijdens het ploegen e.d.); gesloten vondstcomplexen en grondsporen uit deze perioden zijn een stuk zeldzamer. De bewoning van het kustgebied lijkt zich in het Laat Neolithicum met name te concentreren op de Oude Duinen tussen de monding van de Maas en de Rijn (Louwe Kooijmans 1974). In dit gebied zijn o.a. in Voorschoten en Leidschendam nederzettingen aangetroffen, die worden toegeschreven aan de Vlaardingen-cultuur (West-Nederland: 2450-2000 voor Chr.). Nederzettingen van deze cultuur zijn tevens aangetroffen ten

zuiden van de Maasmonding (Vlaardingen, Spijkenisse en Hekelingen) en in het rivierengebied op o.a. de donken (Hazendonk). Van het strandwallengebied ten noorden van de Rijnmonding zijn losse vondsten (Louwe Kooijmans 1974) en enkele nederzettingen uit het Laat Neolithicum bekend. Op basis van het kleine vondstcomplex is niet aan te geven of de in Warmond aangetroffen nederzetting moet worden gerekend tot de Vlaardingen-cultuur of mogelijk tot een andere cultuur uit het Laat Neolithicum. Hoewel uit het Late Neolithicum diverse nederzettingen bekend zijn, is dit een van de weinige in het kustgebied ten noorden van de Rijn en de eerste op de Warmonder strandwal. Op basis hiervan is de informatiewaarde hoog; de vindplaats kan inzicht geven in de aard van bewoning van het gebied ten noorden van de Rijn (is er sprake van permanente bewoning of seizoensbewoning?) en over de precieze periode waarin de Warmonder strandwal bewoond werd.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, C. Kruidhof

Wassenaar * ABF-terrein | In november 2004 is een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd in het kader van de voorgenomen nieuwbouw van 60 woningen op het voormalig ABF-terrein. Op grond van de resultaten van eerder karterend booronderzoek (Van Eijk 2004) is geconcludeerd dat er mogelijk bewoningsresten aanwezig zijn in het centrale deel van het plangebied en aan de noordoostkant van het archeologisch monument, maar dat met behulp van booronderzoek geen uitsluitsel kan worden gegeven over de aan- of afwezigheid van een behoudenswaardige vindplaats. Naar aanleiding hiervan is besloten om dit door middel van proefsleuven te laten onderzoeken. Onder de bouwvoor en het verstoorde pakket is bruingrijs, matig humeus en zwak ziltig zand aangetroffen met daarin spikkels houtskool. De bruingrijze zandlaag is aangetroffen op een diepte tussen ca 0,5 en 0,9 m onder het maaiveld (ca 0,1 en 0,4 m onder N.A.P.) en wordt toegeschreven aan de Oude Duin- en Strandzanden. In delen van het profiel van proefsleuf 3 is zichtbaar dat de bruingrijze zandlaag is afgedekt met klei. Na aanleg van een tweede vlak direct onder de bruingrijze zandlaag, in de lichtgrijze Oude Duin- en Strandzanden, bleek het bruingrijze zand te kunnen worden geïnterpreteerd als een (oude) akkerlaag: in het lichtgrijze zand waren ploegsporen zichtbaar van een eergetouw. In de proefsleuven 1 en 2 is de akkerlaag in het profiel zichtbaar tot het einde van de put, in het uiterste zuiden van proefsleuf 3 is de akkerlaag opgenomen in de bouwvoor. In deze zone van proefsleuf 3 zijn geen eergetouwkrassen (meer) waargenomen in het vlak.

Ten noordoosten van het archeologisch monument is vanaf het maaiveld een verstoord pakket aangetroffen met daarin klei-, zand- en humeuze brokken en onder andere baksteenpuin. De grens tussen dit verstoord pakket en de onderliggende laag is scherp: de top van de onderliggende laag is zeer waarschijnlijk verdwenen. Vanaf ca 0,6 m onder het maaiveld (ca 0,4 m beneden N.A.P.) is een lichtgrijjs, matig ziltig zand met wortelresten aangetroffen; de Oude Duin- en Strandzanden. Zowel in het vlak als in het profiel zijn geen (dieper ingegraven) grondsporen waargenomen.

Langs de Bellesteynlaan, ten noordwesten van het archeologisch monument, is vanaf het maaiveld een bouwvoor aangetroffen van ca 20 cm dikte en vervolgens een recent verstoord en deels opgebracht pakket met een dikte van ca 70 cm. De grens met het onderliggende sediment is zeer scherp. Vanaf ca 0,9 m beneden het maaiveld (ca 0,2 m onder N.A.P.) is een bruingrijs, zwak ziltig zand met houtskoolspikkels aangetroffen. Dit zand wordt toegeschreven aan de Oude Duin- en Strandzanden. Na verdieping van het vlak tot net onder deze

bruinigrijze zandlaag bleek het ook in dit geval om de akkerlaag te gaan; in het hele vlak zijn in het onderliggende lichtgrijze zand ploegsporen van een eergetouw waargenomen. De akkerlaag heeft een dikte van 10 a 15 cm en is overal in het profiel waargenomen.

In de akkerlaag (gemiddelde dikte 10 cm) zijn onder andere aardewerk, vuursteenafslagjes, bot en een aantal hazelnootfragmenten aangetroffen. De vondstdichtheid is laag. Opvallend is de hoge vondstconcentratie in één put. Het aardewerk wordt gedateerd in Laat Neolithicum-Bronstijd.

Behalve de akkerlaag en bijbehorende eergetouwkrassen zijn in enkele proefsleuven mogelijk antropogene sporen aangetroffen. De diepte van de sporen is gering. De mogelijk antropogene sporen zijn verspreid binnen het vlak met eergetouwkrassen aangetroffen. In het veld is (als gevolg van de geringe putbreedte) geen onderlinge relatie tussen de grondsporen waargenomen. Tevens is niet duidelijk wat de aard van de sporen is. Twee andere sporen van menselijk handelen betreffen twee ingravingen, waarvan één door het veen en één door de akkerlaag is gegraven. In het vlak zijn de ingravingen met de venige opvulling eveneens zichtbaar. Gezien de opvulling van de depressies met venige pakketten en de afdekking met klei, wordt aangenomen dat de ingravingen dateren uit de periode van de akkerlaag. De ingravingen worden geïnterpreteerd als greppels die zorgden voor ontwatering van de akker. Gezien de ingraving van één van de greppels in het veen wordt aangenomen dat reeds in de periode van akkerbewerking sprake was van veenvorming in de strandvlakte.

Op basis van de aanwezigheid van een akkerlaag en ploegsporen, de geringe hoeveelheid vondstmateriaal en het ontbreken van overige eenduidige sporen wordt de vindplaats geïnterpreteerd als een akkercomplex (*off-site* patronen). Het akkercomplex is aangetroffen op de noordwestzijde van de strandwal. De akkerlaag en bijbehorende ploegsporen zijn aangetroffen binnen een zone met een breedte van minimaal 14 m en een lengte van ca 165 m. Het is echter niet met volle zekerheid te zeggen of het om een aaneengesloten akkercomplex gaat. Binnen de zone van ca 14 m breed was in de aangelegde profielen zichtbaar dat de akkerlaag grotendeels intact is en op sommige locaties nog wordt afgedekt door een kleilaag van de Oude Rijn. Dit geldt zowel voor de proefsleuf langs de Bellesteynlaan als de proefsleuven midden op het voormalig ABF-terrein. Binnen de zone tussen de proefsleuven zijn de akkerlaag en ploegsporen naar verwachting intact. Met andere woorden: de gaafheid van dit restant van het akkercomplex is goed.

Naar het zuidoosten toe, de strandwal op, komt de akkerlaag echter steeds dichter onder het huidige maaiveld te liggen en op sommige locaties is de laag zelfs opgenomen in de bouwvoor. Op basis van deze gegevens en het aangetroffen bodemprofiel ten zuidoosten van de proefsleuven wordt aangenomen dat het akkercomplex oorspronkelijk naar het zuidoosten toe doorliep, maar hier geheel is verstoord. Tevens wordt aangenomen dat een eventueel in deze zone aanwezige nederzetting, al dan niet behorend tot het akkercomplex, grotendeels of geheel is verstoord. Eventueel diep ingegraven sporen kunnen nog aanwezig zijn. Concluderend kan worden gezegd dat de 14 m brede zone, waarbinnen de akkerlaag en ploegsporen zijn aangetroffen, een restant is van een in oorsprong groter akkercomplex (doorlopend naar het zuidoosten). Het is aan de noordoost-, zuidoost- en zuidwestzijde niet begrensd, waardoor het niet mogelijk is om de oorspronkelijke omvang aan te geven. Ter vergelijking: het in Noordwijk onderzochte akkercomplex heeft een breedte van ca 60 m. Bij het akkercomplex wordt een nederzetting verwacht, van waaruit het land is bewerkt.

Hierbij kan gedacht worden aan één of enkele huisplattegronden. Deze kunnen zich zowel binnen het akkercomplex als in het gebied ten zuidoosten daarvan bevinden (strandwal opwaarts). In het vlak van de proefsleuven zijn geen eenduidige aanwijzingen voor de aanwezigheid van huisplattegronden aangetroffen. Opgemerkt wordt dat op basis van het booren proefsleuvenonderzoek niet duidelijk is of het akkercomplex (met eventuele nederzettingssporen) zich ook bevindt in de zone ten noordoosten van de proefsleuven. Uit bestudering van het bodemprofiel ten zuidoosten van één proefsleuf blijkt dat indien in deze zone een nederzetting aanwezig was, deze grotendeels of geheel is verstoord: de strandwal is afgetopt. Eventueel aanwezige dieper ingegraven sporen kunnen nog aanwezig zijn. Opvallend is, dat een groot deel van het vondstmateriaal, met name het aardewerk, afkomstig is uit één enkele put. Deze concentratie van het vondstmateriaal kan betekenen dat een bij het akkercomplex behorende nederzetting ten zuidoosten van de put ligt. Het is eveneens zeer goed mogelijk dat de nederzetting verder naar het zuidoosten ligt, buiten het plangebied.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, J. van Eijk

Wassenaar * Groendaal | In maart en april 2004 is een opgraving uitgevoerd op een deel van het terrein waarop een golfbaan werd aangelegd. Het onderzoek heeft aangetoond dat binnen het terrein een deel van een nederzetting aanwezig was. Het opgegraven areaal lijkt de periferie van een groter geheel te vormen. Aanleiding voor het onderzoek vormden waarnemingen in de zijwanden van een nieuwe waterpartij door de Archeologische Werkgroep 's-Gravenhage. Tijdens een tweetal veldverkenningen werden in de profielen sporen en artefacten waargenomen die het aannemelijk maakten dat in de zuidoostelijke hoek van het terrein een nederzettingsterrein lag. De provinciaal archeoloog heeft daarom besloten het terreingedeelte waar het bodemarchief door werkzaamheden aangetast zou worden, vlakdekkend te onderzoeken. In de zuidoostelijke hoek van het terrein werden inderdaad grondsporen gevonden. Ze zijn gelegen op een noord-zuid-georiënteerd duin dat aan weerszijden omgeven is door veen. In het omringende veen zijn geen sporen van bewoning aangetroffen. Het merendeel van de grondsporen bestaat uit smalle greppels met een donkergrijze tot zwarte vulling van fijn humusrijk zand. Het greppelsysteem heeft meerdere fasen en richtingen. Behalve greppels zijn enkele paalgaten en een tweetal kuilen aangetroffen. In één van de kuilen zijn grote fragmenten aardewerk gevonden die overeenkomen met de vondsten van de archeologische werkgroep. De kuilen kunnen worden beschouwd als afvalkuilen of drinkkuilen voor vee. Het vondstcomplex is te dateren in de Late-IJzertijd. Het aardewerk is handgevormd, voornamelijk zachtgebakken en gemagerd met potgruis en organisch materiaal. Op grotere exemplaren komt versiering voor van nagelindrücken, spatelindrücken en bezemstreekversiering. Een aantal fragmenten is besmeten. Het aardewerk is moeilijk te plaatsen binnen het door Van Heeringen beschreven aardewerkspectrum uit het West-Nederlandse kustgebied (Van Heeringen 1992).

Synthegra Archeologie, J.S. Krist & J. Huizer

Wassenaar * Kikkervallei | Ongeveer halverwege Katwijk en Scheveningen ligt op ca 450 m van zee het gebied van de Kikkervalleien. In 1997 zijn daar enkele infiltratieplassen van Duinwaterbedrijf Zuid-Holland teruggegeven aan de natuur. Tijdens enkele terreinverkenningen in 2004 is intensief gezocht naar archeologica. Naast het verspreid voorkomende, voornamelijk 18de/19de-eeuwse materiaal werden ook enkele concentraties Romeins

aardewerk aangetroffen; op één plek vergezeld van enig verbrand botmateriaal, wat later als menselijk is gedetermineerd. Het aardewerk is gedateerd in de tweede helft van de 2de eeuw. Opvallend was dat het Romeinse vondstmateriaal uitsluitend uit gedraaid aardewerk bestond, met een hoog percentage *terra sigillata*. Het botmateriaal ging vergezeld van veel scherven van een zogenaamde Waaslandse kruikamfoor (determinaties: Dienst Stadarcheologie, gemeente Den Haag). De conclusie is dat bij het vergraven van het terrein in ca 1950 en/of later, in 1997, een crematiegraf uit de Romeinse Tijd aan de top van het Oude Duin is verstoord. Alle laaggelegen duinvalleien langs de kust kunnen dus als kijkgaten door het Jonge Duin beschouwd worden, zoals Harstenhoek stelde (Van der Valk e.a. 1999).

Werkgroep 's-Gravenhage, AWN Den Haag en Omstreken, L. van der Valk

Westland – De Lier * Kasteel Uterlier | Voorafgaand aan de aanleg van een laad- en losterrein voor een glastuinbouwbedrijf op het kasteelterrein Uterlier in de Oude Lierpolder werd een aanvullend archeologisch onderzoek verricht in opdracht van de firma Holstein Flowers. Bij een eerdere opgraving in 1979 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden zeven sleuven gegraven, waarbij de contouren van de kasteelwerf in beeld waren gekomen. Het huidige onderzoek sloot hier op aan. Er zijn twee sleuven gegraven. In de meest noordelijke sleuf werden twee grachten aangetroffen. In het oostelijke deel van deze sleuf bevond zich de oudste van de twee grachten. De gracht was 4 m breed. De gracht liep rond een erf met een doorsnede van ongeveer 30 m waarop vermoedelijk een houten gebouw heeft gestaan. Van dit gebouw werden geen sporen teruggevonden. Dit terrein zal een begraven hofstad zijn geweest, die toebehoorde aan de adellijke familie Uterlier.

Afb. 63. Westland – De Lier * Kasteel Uterlier. Omgevallen muurwerk op het talud van de motte van Uterlier (foto: Vakteam Archeologie Delft).

Deze gracht is in de 12de eeuw dichtgeslibd. Een tweede, jongere gracht werd in beide sleuven aangetroffen en bevatte 13de- en 14de-eeuws vondstmateriaal. Deze gracht is veel breder, namelijk ongeveer 15 m. De binnenste insteek van deze gracht begint ter hoogte van de buitenzijde van de insteek van de oude gracht. De vrijgekomen grond werd gebruikt om een motte op het terrein op te werpen. Mogelijk heeft er aanvankelijk een houten toren op de motte gestaan, maar deze zal later vervangen zijn door een bakstenen toren. In het talud aan de binnenzijde van de jongere gracht werd in de noordelijke sleuf veel puin en brokken muurwerk aangetroffen van de afbraak van het kasteel (afb. 63). De breedte van dit muurwerk van kloostermoppen kon helaas niet worden vastgesteld. Kasteel Uterlier is tijdens de Hoekse en Kabeljauwse Twisten in 1351 verwoest.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult

Westland – De Lier * Veilingweg | Aan de Veilingweg is op twee locaties een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd voorafgaand aan de aanleg van twee waterbergingen. De eerste locatie is gelegen aan de Veilingweg 34-36 en zal verder plangebied A genoemd worden. De tweede locatie ligt ten noordoosten van het centrum van De Lier en is te bereiken via de Veilingweg, maar ligt langs de Kerklaan. Deze locatie zal verder plangebied B genoemd worden. Voor beide plangebieden zou een oppervlaktekartering en een booronderzoek worden uitgevoerd. De oppervlaktekartering van plangebied A leverde geen resultaten op en die van plangebied B één kogelpotscherf die te dateren is in de 13de eeuw. Het booronderzoek in plangebied A leverde in verschillende boringen sporen van menselijke activiteit uit het verleden op; er werden houtskoolfragmenten gevonden en in één boorgat werd een Romeinse scherf aangetroffen. Bij het booronderzoek bleek verder dat op een groot gedeelte van het terrein het oude loopvlak nog aanwezig was. Bij het booronderzoek voor plangebied B zijn in enkele boringen sporen van houtskool of verkolde plantenresten gevonden die mogelijk een aanwijzing kunnen zijn voor menselijke activiteiten in de Romeinse Tijd en mogelijk de IJzertijd. Er zijn echter geen overtuigende bewijzen voor bewoning in de genoemde periodes gevonden. Sporen uit de Romeinse Tijd in plangebied A blijken goed geconserveerd; deze locatie is dan ook van hoge archeologische waarde. Voor plangebied B zijn er geen directe aanwijzingen voor bewoningssporen. De vondst van de kogelpotscherf uit de 13de eeuw hangt mogelijk samen met de nabijheid van boerderij Bleijenburg en het kasteel Huis Uterlier en is een losstaande vondst die niet in verband gebracht kan worden met de resultaten van het booronderzoek (Bult 2004).

Westlands Museum, A.A.G. Immerzeel

Westland – Honselersdijk * Endeldijk | Ten zuidwesten van de zogenaamde Pannenbuurt, in de 1ste en 2de Van Reenenstraat, zijn diverse oude kassen afgebroken, waarna er woningen gebouwd zullen worden. Het terrein is onderworpen aan een oppervlaktekartering en een karterend booronderzoek. Uit het booronderzoek bleek dat het terrein op veel plaatsen, vaak tot op grote diepte ernstig was verstoord. In de boringen is ook geen oud maaiveld aangetroffen waarop bewoning kan zijn geweest. Ook zijn er geen fosfaten (restanten van dierlijke mest in de ondergrond) aangetroffen die een aanwijzing voor bewoning kunnen zijn. Wel zijn er in verschillende boormonsters aardewerkfragmenten gevonden. Het gaat hierbij om rood aardewerk met loodglazuur dat dateert van na de 15de eeuw. Al deze vondsten zijn echter afkomstig uit een verstoorde laag. Door deze resultaten hoeft er geen nader archeo-

logisch onderzoek te worden uitgevoerd. Wel zullen er tijdens de bouwwerkzaamheden archeologische waarnemingen gedaan worden, omdat er vanwege de aanwezigheid van vindplaatsen uit de Romeinse tijd in de omgeving van deze locatie wel verkavelingspatronen uit de Romeinse tijd verwacht worden (Bult 2005).

Westlands Museum, A.A.G. Immerzeel

Westland – Honselersdijk * Middelbroekweg | In 2004 is op het terrein ‘Tradeparc West Venuszone’ een vlakdekkend onderzoek uitgevoerd, op de plaats waar in 2003 bij een proefopgraving een hoge concentratie vondsten uit de Romeinse Tijd was gelokaliseerd. Bij het begin van de opgraving bleek echter dat een groot deel van het terrein erg verstoord was door bouwactiviteiten uit het verleden. De ondergrond zat vol met recente funderingsresten en werd niet verder onderzocht. In een ander deel van het terrein werd in de bovenlaag veel aardewerk vanaf de 13de eeuw tot heden gevonden. De oudste aardewerkfragmenten zijn afkomstig van een kogelpot van even na 1200. Hij behoorde mogelijk aan de eerste bewoners van het gebied, de Nieuwe Broekpolder, dat ontgonnen is in de 13de eeuw. Die ontginning heeft waarschijnlijk kort na 1200 plaatsgevonden, toen het drassige broekland werd ingepolderd. Het gebied was altijd al drassig geweest omdat het relatief laag ligt en er in de ondergrond nogal wat veen voorkomt. Het werd nog natter na de overstromingen in de 12de eeuw toen het gebied langere tijd onder water heeft gestaan. In die periode is een flink pakket klei afgezet dat de Romeinse bewoningslaag in zijn geheel afdekte en zo de archeologische sporen uit die tijd goed geconserveerd heeft. Bij deze opgraving zijn dan

Afb. 64. Westland – Honselersdijk * Middelbroekweg. Paalgaten, mogelijk van een vlechtwerkwand (foto: A.A.G. Immerzeel)

ook de nodige vondsten uit de Romeinse Tijd aan het licht gekomen. Opvallend was dat het merendeel van de aardewerkfragmenten afkomstig was van geïmporteerd Romeins aardewerk. Een veel kleiner deel, minder dan een kwart van het totaal aantal vondsten, bestond uit zogenaamd inheems aardewerk. Naast het aardewerk zoals kookpotten, schalen en drinkbekers werden ook bouwfragmenten gevonden, onder andere bakstenen en dakpannen. Deze kunnen er op wijzen dat er in de nabijheid een aanzienlijk gebouw heeft gestaan. Aan de rand van het opgegraven terrein is een klein deel van een mogelijk gebouw gevonden. Daar bevond zich één heel duidelijk paalgat van een zware staander met in de buurt een hele rij paaltjes (afb. 64) die mogelijk afkomstig zijn van een vlechtwerkwand die dichtgesmeerd was met huttenleem. Helaas liepen deze sporen door op het terrein waar niet opgegraven kon worden. Mogelijk is er in de toekomst nog eens een kans om dit verder te onderzoeken.

Een bijzondere vondst was die van een urn met crematieresten. De urn, een oude gebruikte kookpot, was compleet en vrijwel gaaf. In de urn bevonden zich menselijke crematieresten, die aan de hand van het gebruikte type kookpot te dateren zijn in de 2de eeuw na Chr. De vondst van dit crematiegraf kan wijzen op een grafveld in de buurt. Grafvelden bevonden zich in de Romeinse Tijd meestal net buiten een nederzetting, langs de weg die naar een volgend dorp leidde. De Middelbroekweg volgt vrijwel zeker het tracé van een weg die er al in de Romeinse tijd lag. Langs deze weg, die over de wat hoger gelegen zuidelijke oeverwal van de Gantel liep, zijn in het verleden veel sporen gevonden uit de Romeinse tijd. Zo is in 1985 aan de Middelbroekweg ter hoogte van de Tiendweg een klein grafveldje gevonden met in ieder geval drie grafkuilen die nog in originele context lagen. Een groot gedeelte van dit grafveld was al vergraven, maar op de storthopen rond de bouwput is veel aardewerk gevonden dat geïnterpreteerd kan worden als grafgift, zoals borden en drinkbekers. Op de storthopen werden ook nog losse crematieresten gevonden, zodat het vrijwel zeker is dat dit grafveld groter is geweest dan de drie graven die gevonden zijn. Het crematiegraf dat in 2004 gevonden is zou ook een begraving op eigen erf geweest kunnen.

Westlands Museum, A.A.G. Immerzeel

Westland – Maasdijk * Honderdland | In het Honderdland is bij het bouwrijp maken voor de eerste fase van het bedrijventerrein een beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het is het gedeelte dat begrensd wordt door de Nolweg, de Maasdijk en de Burgemeester Elsenweg tot een denkbeeldige lijn midden in het Honderdland. Dit gebied krijgt een geheel nieuwe infrastructuur, waarbij oude sloten worden gedempt, nieuwe uitgegraven en een nieuw wegennet wordt aangelegd. Bij het uitgraven van een brede sloot die min of meer parallel liep aan de Nolweg zijn verschillende waterputten en restanten van funderingsmuren gevonden. Dit zijn de overblijfselen van twee boerderijen die stonden in de hoek die gevormd wordt door de Nolweg en de Oude Dijk. De meeste putten en muurresten zijn waarschijnlijk afkomstig van de westelijk gelegen boerderij, die het verst van de Nolweg af lag. Deze boerderij komt voor op een kaart uit 1570 en werd rond 1993 afgebroken. Met de moderne opvolger werd voorzichtiger omgesprongen, want dat huis werd in zijn geheel verplaatst omdat het de aanleg van het bedrijventerrein in de weg stond.

De vondsten bestaan voornamelijk uit aardewerkfragmenten en glas. Het oudste aardewerk dateert van omstreeks 1250; de beginperiode van het Honderdland dat al vóór 1250 is

Afb. 65. Westland – Maasdijk * Honderdland. Waterput (foto: P.A. van der Hout).

ingepolderd na het aanleggen van de Maasdijk. Het merendeel van de aardewerkfragmenten dateert uit de periode 1450 tot 1700. Een bijzondere vondst was een bouwfragment van natuursteen. Het was een raamlijst met een gotisch profiel, waarschijnlijk uit de 16de eeuw (mededeling Wim Duijvestijn, Maassluis). In de waterputten (afb. 65) werden naar verhouding weinig vondsten gedaan, een enkel scherfje roodbakend aardewerk. De putten hadden verschillende afmetingen, respectievelijk een diameter van 190 cm en 100 cm en waren opgebouwd uit hergebruikte halve kloostermoppen of nog kleinere fragmenten. De grootste waterput is later waarschijnlijk als beerput gebruikt, want daar was een houten koker op aangesloten die waarschijnlijk als overloop voor overtollig water heeft gediend. Aan de rand van de nieuw gegraven sloot werd nog een afval- of mestkuil gevonden die al gedeeltelijk weggegraven was. Uit deze afvalkuil kwamen uitsluitend 13de-eeuwse vondsten, o.a. Andenne- en kogelpotscherven. Deze afvalkuil zal in gebruik zijn geweest bij de eerste boerderij op deze locatie na de inpoldering van het Honderdland.

In november 2004 kwam er een melding van een metaaldetectoronderzoeker, die verschillende metalen voorwerpen gevonden had in ongestoorde grond. Deze voorwerpen werden gevonden ongeveer in het midden van het gebied dat nu ontwikkeld wordt, de eerste fase van bedrijventerrein Honderdland. De metaalvondsten bestonden uit een gesp en verschillende muntjes. De munten zijn allemaal uit de Late Middeleeuwen, maar de mantelspeld heeft stijlkenmerken uit de Vroege Middeleeuwen of de Late Romeinse Tijd. Dit zou kunnen betekenen dat het gebied eerder bewoond is dan we dachten. De tot nu toe gangbare theorie is dat het gebied van het Honderdland in de Romeinse Tijd bewoonbaar was, maar dat

het na de Romeinse tijd door erosie en overstromingen volledig verloren is gegaan. Aan het eind van de 12de eeuw begon de noordelijke Maasoever in zuidelijke richting weer aan te slibben en kon men in etappes het gebied weer in cultuur brengen. Deze vondst kan een aanwijzing zijn dat er na de Romeinse Tijd minder gebied verloren is gegaan dan men tot nu toe dacht. Hier en daar zijn er hoger gelegen stukken land behouden gebleven, die nog dateren uit de Vroege Middeleeuwen en de Romeinse Tijd. Dat zal dan waarschijnlijk een op de Biesbosch lijkend landschap geweest zijn, doorsneden met kreken met hier en daar een eilandje dat alleen bij extreme stormvloed onder water liep.

Westlands Museum, A.A.G. Immerzeel

Westland – Monster * ABC Veilingsterrein | Voor de aanleg van een ontsluitingsweg van het veilingsterrein Westland-Noord en een bijbehorend bouwterrein is een archeologisch bureauonderzoek verricht. Verschillende eerder uitgevoerde veldonderzoeken hadden in de directe omgeving van het bouwterrein vindplaatsen aangetoond uit de IJzertijd op een oude strandwal en van een Romeinse nederzetting op een geulafzetting. Bij het aanvullend veldonderzoek werd een donkere laag aangetroffen in de sloot langs de nieuw aan te leggen weg. Deze laag kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan de Romeinse vindplaats.

Gemeente Delft, vakteam Archeologie, Epko J. Bult, Jasper de Bruin & Jan-Michael Groen

Westland – Monster * Solleveld | In het duingebied achter de Watertoren moet een aantal infiltratieplassen verbreed worden. Ook komt er een nieuw bedrijfsgebouw en wordt er een nieuwe reeks winputten aangelegd. Vooral voor de verbreding van de infiltratieplassen zal veel grond verzet moeten worden. Er is een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd in het duingebied Solleveld. Het duingebied is vanaf de Prehistorie, te beginnen met de Late Steentijd, veelvuldig gebruikt als woonplaats. De talloze archeologische vondsten uit alle tijden zijn daar een bewijs voor. De verwachting was dat er in het plangebied archeologische resten aanwezig zijn, omdat rondom het te bebouwen perceel veel vindplaatsen geregistreerd zijn in de archeologische databank van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB).

Het inventariserend onderzoek is uitgevoerd door middel van een oppervlaktekartering en een booronderzoek. Bij de oppervlaktekartering werd, ondanks dat een groot gedeelte van het terrein door de begroeiing moeilijk zichtbaar was, een grote hoeveelheid aardewerkfragmenten gevonden op de plaats van een zandverstuiving van ongeveer 20 bij 20 m. Het merendeel van het aardewerk dateert van ca 1000 tot en met de 12de eeuw en is waarschijnlijk afkomstig van een nederzetting uit die tijd. Ook zijn er verschillende fragmenten rood aardewerk gevonden uit de periode 1300 tot 1900. De hoeveelheid rood aardewerk in vergelijking met de totale hoeveelheid aardewerk uit de 10de tot en met de 12de eeuw is zo klein, dat het hier waarschijnlijk om latere vervuiling gaat. De samenstelling van de grond was zodanig dat vermoed werd dat het oude, uit de periode van de 10de tot en met de 12de eeuw behorende oppervlak deels nog aanwezig is. Bij het booronderzoek bleken in 15 van de 25 boormonsters sporen van bewoning in de vorm van houtskoolresten aanwezig te zijn. In één van de monsters werd verkoold graan gevonden, van een soort die hier van nature niet voorkomt. Het gaat hier om gerst die door mensen hiernaartoe gebracht moet zijn. In verschillende boormonsters werden ook fragmenten botmateriaal aangetroffen en enkele scherven uit de IJzertijd.

Op grond van de resultaten van dit Inventariserend Veldonderzoek werd besloten het

overgrote deel van de werkzaamheden onder archeologische begeleiding uit te voeren. Het gedeelte van het terrein waar de hoge concentratie middeleeuwse scherven gevonden is, werd eind 2004 vlakdekkend opgegraven. Hierbij is inderdaad een nederzetting uit de 11de en 12de eeuw gevonden. Vlakbij de nederzetting werden ook nog resten van een kalkoven uit de Middeleeuwen opgegraven. De resultaten van dit onderzoek worden in de archeologische kroniek van volgend jaar gegeven.

Westlands Museum, A.A.G. Immerzeel

Westland – Naaldwijk * Holland College & Zuidweg | In juni en augustus 2004 is een opgraving uitgevoerd op de locaties ‘Holland College’ en ‘Zuidweg’ in Naaldwijk (afb. 66). De onderzoekslocatie wordt aan de noordzijde begrensd door de Zuidweg, aan de oostzijde door de Hoogwerf, aan de westzijde door de Galgeweg en langs de zuidzijde door een strook bebouwing. Het archeologisch onderzoek is beperkt gebleven tot die gedeelten van het terrein waar in de toekomst door bodemingrepen archeologische resten bedreigd zouden kunnen worden. In totaal is in 12 putten ca 4390 m² opgegraven.

Het onderzoeksterrein bevindt zich ten westen van een grote en belangrijke nederzetting uit de Romeinse Tijd, bekend onder de naam ‘Hoogwerf’. Hier is in de jaren ’30 van de 20ste eeuw door Holwerda een nederzetting opgegraven met een oppervlakte van tenminste 100 x 130 m. Op het door een 3 m brede sloot omgeven terrein bevonden zich waarschijnlijk meerdere huizen. Hiertussen tekende zich in ieder geval de plattegrond van een drieschepige inheemse boerderij af. Onder de vondsten van Holwerda bevonden zich onder andere een benen zwaardpuntbeschermer en een dakpan met het stempel van de Romeinse vloot;

Afb. 66. Westland – Naaldwijk * Holland College & Zuidweg. Aanleg van een sporenvlak.

vondsten die in verband zouden kunnen worden gebracht met militaire aanwezigheid. De opvallendste vondst is ongetwijfeld de levensgrote bronzen hand die vermoedelijk van een standbeeld is afgebroken. De westelijke begrenzing van het nederzettingsterrein is toentertijd niet vastgesteld, waardoor het vermoeden bestond dat deze zich tot het terrein aan de Zuidweg uitstrekte. In hoeverre sporen van deze nederzetting zich ook op de onderhavige onderzoekslocatie bevonden was onderwerp van het onderzoek in 2004.

De locatie 'Zuidweg' is grotendeels verstoord door (waarschijnlijk) recente bodemingrepen. Tussen de verstoorde stroken waren in de zandige ondergrond paalkuilen, kuilen en (fragmenten van) greppels zichtbaar. Op basis van het aardewerk kunnen deze bewoningssporen in de Romeinse Tijd en de 10de tot 12de eeuw gedateerd worden. De sporendichtheid op dit terrein is veel lager dan op de hierna te bespreken locatie 'Holland College', waardoor het vermoeden bestaat dat de locatie 'Zuidweg' zich in de periferie van een groot nederzettingsterrein bevindt.

De opgraving op het terrein van het toekomstige Holland College heeft zeer veel sporen en vondsten opgeleverd uit de IJzertijd tot en met de Nieuwe Tijd. Archeologische resten zijn hier niet of nauwelijks door recente bodemingrepen of landgebruik aangetast. De sporen bestaan uit (stand-) greppels, paalkuilen, kuilen, waterputten, dierbegravingen, ploegsporen en muurfunderingen. In de grote hoeveelheid paalkuilen is tijdens de opgraving in ieder geval één huisplattegrond herkend. Deze plattegrond is vrijwel oost-west georiënteerd en heeft afmetingen van ca 20 x 6 m. Aan de hand van het grote aantal paalkuilen en wandgreppeltjes dat tijdens de opgraving is aangetroffen, is waarschijnlijk een aantal erven met huisplattegronden uit verschillende perioden te reconstrueren. De greppels of sloten laten verschillende oriëntaties en oversnijdingen zien, die er op wijzen dat de inrichting van het terrein in verschillende perioden en fasen heeft plaatsgevonden. Omdat van het nederzettingsterrein geen begrenzing is vastgesteld en de opgraving zich heeft beperkt tot de bouwblokken en waterpartijen die ontgraven gaan worden, zal het niet mogelijk zijn een uitgebreid beeld van de verkaveling van het terrein in de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen te geven.

ADC ArcheoProjecten, P. Ploegaert

Westland – Naaldwijk * Middelbroekweg | In oktober en november 2004 is een opgraving verricht langs de Middelbroekweg ter hoogte van het terrein Trade Parc Westland te Naaldwijk. Het terrein is onderzocht in het kader van geplande nieuwbouw. Het vlakdekkende onderzoek werd uitgevoerd naar aanleiding van de resultaten van een voorafgaand Inventariserend Veldonderzoek. Er werden structuren gevonden, die op grond van het vondstmateriaal in de Midden-Romeinse Tijd te dateren zijn. De sporen bevonden zich vooral in de zuidelijke helft van het onderzochte terrein. Zij kunnen geïnterpreteerd worden als een gedeelte van een woonhuis van inheems model en een deel van een *horreum*, een graanschuur in Romeinse bouwtrant, herkenbaar aan de wijze van funderen. Daarnaast is er een urn met (waarschijnlijk) menselijke crematieresten gevonden en sporen van een derde rechthoekige constructie met onbekende functie, enkele rijen dunne paaltjes (perceelscheidingen) en een aantal kuilen en sloten of greppels. Het complex is te interpreteren als een erf met een woning en een graanopslag uit de Romeinse Tijd. De nederzetting is inheems van karakter, maar uit de bouwwijze van de graanopslag en uit het vondstmateriaal blijkt een sterke invloed van de Provinciaal-Romeinse materiële cultuur. Omdat het *horreum* en de woning dezelfde oriëntatie hebben, is het aannemelijk dat beide bouwsels tegelijker-

tijd bestaan hebben. De nederzetting is groter geweest dan het onderzochte terrein, want de begrenzing van de vindplaats is zeker aan drie zijden niet bereikt. Sporen uit de IJzertijd zijn op deze locatie niet aangetoond. Talrijke middeleeuwse en (sub)recente verstoringen maken het beeld overigens tamelijk onduidelijk.

Synthegra Archeologie, M. Tump

Westland – Poeldijk * Verburghlaan/Arckelweg | In mei 2004 is in opdracht van de gemeente Westland een Inventariserend Veldonderzoek uitgevoerd op de locatie Verburghlaan-Arckelweg te Poeldijk. In totaal zijn zeven proefsleuven over de vindplaats getrokken om de precieze begrenzing van de inheems-Romeinse vindplaats te onderzoeken.

In de proefsleuven is een groot aantal grondsporen van greppels, paalsporen en een vermoedelijke haard of ovenplaats gevonden. Er zijn geen sporen aangetroffen van de Romeinse weg die in eerdere onderzoeken gevonden werd. Er is Romeins aardewerk (Waaslands, terra sigillata, geverfde waar en handgevormd aardewerk) gevonden. Een andere bijzondere vondst is een Romeins beslagstuk, dat mogelijk van Thracische afkomst is. De aangetroffen sporen en vondsten bevestigen het al eerder verkregen beeld van de vindplaats, een Inheems-Romeinse nederzetting met een omvang van ongeveer 100 x 50 m.

ADC ArcheoProjecten, J.M. van den Berg

Westland – Wateringen * Juliahof | In opdracht van de gemeente Westland is een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd in het plangebied Juliahof te Wateringen. Op basis van de resultaten van het archeologisch vooronderzoek is gebleken dat in de top van de Oude Duinen Strandzanden mogelijk een archeologische vindplaats aanwezig is. Gezien de hoogteligging ten opzichte van N.A.P. gaat het wellicht om een vindplaats uit het Midden- of Laat-Neolithicum. Aangezien alleen spikkels houtskool zijn aangetroffen, kan de aanwezigheid daarvan echter ook terug te voeren zijn op een natuurlijk fenomeen (bijvoorbeeld een bosbrand). In het centrale deel van het plangebied is een archeologische vindplaats aangetroffen in de top van de Afzettingen van Duinkerke I. De vindplaats ligt deels op en deels langs de voormalige geul van de Gantel. Op basis van het aardewerk dat is aangetroffen, kan de vindplaats in de IJzertijd en/of Romeinse Tijd worden gedateerd.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, S. Molenaar

Westland – Wateringen * Oude Hervormde Kerk | In de oude hervormde kerk aan het Plein wilde men vloerverwarming aanleggen. Bij het slopen van de oude vloer werden twee achtkantige sokkels gevonden die als fundament gediend hadden voor de pilaren die tot 1936 in de kerk gestaan hadden. In dat jaar werd de driebeukige middeleeuwse kerk verbouwd, waarbij alle pilaren werden afgebroken en er zodoende één grote zaal ontstond, die toen beter geschikt bevonden werd voor het houden van de protestantse eredienst. Tijdens de afbraak in 1936 bleken nog middeleeuwse muurschilderingen op de pilaren aanwezig te zijn. Er zijn toen pogingen gedaan om dit historisch erfgoed te behouden, maar dat is helaas niet gelukt. De nieuwe vloer werd zo aangelegd dat de nog aanwezige pilaarresten zo goed mogelijk werden geconserveerd en er boven de sokkels afneembare tegeltableaus zijn aangebracht, zodat deze altijd bereikbaar blijven (Van der Doef 2004).

Westlands Museum, A.A.G. Immerzeel

Zederik – Lexmond * Kortenhoefseweg 51 | Op deze locatie heeft SOB Research ten behoeve van de bouw van een woning een Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen (IVO) uitgevoerd. Hier komen Afzettingen van Tiel voor op een afwisselende gelaagdheid van het Hollandveen met de Afzettingen van Tiel en de Afzettingen van Gorkum. De Afzettingen van Tiel konden worden toegeschreven aan de activiteit van de rivier de Lek, die zich ten noorden van het plangebied bevindt. Deze afzettingen zijn ontstaan totdat de bedijking van het gebied werd gerealiseerd in de 10de of 11de eeuw. Hierna kunnen nog wel incidenteel Afzettingen van Tiel zijn gevormd, als gevolg van overstromingen of dijkdoorbraken. In bijna alle boringen werd op de Afzettingen van Tiel een subrecent ophoogpakket of een verstoorde top van de Afzettingen van Tiel aangetroffen. Dit ophoogpakket of deze verstoringen konden worden toegeschreven aan het gebruik van het plangebied in het (recente) verleden. Vanaf de 17de tot halverwege de 20ste eeuw heeft hier geen bebouwing gelegen. Op de Archeologische Monumentenkaart van Zuid-Holland wordt het plangebied weergegeven als een terrein van hoge archeologische waarde. Hier zouden zich de resten van een kasteel bevinden, dat werd gebouwd na 1450 en werd afgebroken in 1810. Het zou hier gaan om de opvolger van kasteel Killenstein dat zich ten noorden van dit terrein bevond. Kaarten uit de 17de, 18de en 19de eeuw laten op deze plek echter geen kasteel zien. Wel wordt op historische kaarten uit de 17de en 18de eeuw het kasteel Killenstein weergegeven ten noorden van de dijk die zich ten noorden van het plangebied bevindt.

SOB Research, Jeroen Ras

Zevenhuizen-Moerkappelle – Zevenhuizen * Eendrachtspolder | De huidige agrarische functie van de Eendrachtspolder zal worden omgezet in een recreatieve bestemming met waterberging. Er zullen waterkeringen en fiets- en wandelverbindingen worden aangelegd. Mogelijk zal er zandwinning plaatsvinden. Naar aanleiding van deze bestemmingswijziging van het gebied zijn in opdracht van de gemeente Zevenhuizen-Moerkappelle, in samenwerking met TNO-NITG, een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek verricht. De oppervlakte van het plangebied is afhankelijk van de keuze voor een van de drie mogelijke modellen voor de inrichting en varieert van 300 tot 475 ha.

Voor het archeologisch onderzoek is het terrein verdeeld in vier deellocaties. Deze indeling was gebaseerd op de archeologische verwachting van de verschillende delen. De hoge archeologische verwachting voor resten uit de Prehistorie in het oostelijk deel van de polder werd bevestigd. Er werden stroomgordelafzettingen behorende tot het Benschop-systeem aangetroffen. Op deze afzettingen was bewoning mogelijk in het Meso- en Neolithicum. De stroomgordelafzettingen zijn afgedekt met mariene getijdenafzettingen (afzettingen van Calais). Dit fijnmazige getijdenstelsel is vergelijkbaar met dat van Vlaarding en Hekelingen. Bewoning was hier mogelijk vanaf het Neolithicum. Op de top van de stroomgordel behorende tot het Benschop-systeem werden archeologische indicatoren (houtschoor en een vissenschub) gevonden. Aan de oppervlakte werd vuursteen gevonden dat afkomstig is uit de afzettingen van Calais. Oppervlaktevondsten uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd betreffen vermoedelijk verspoeld materiaal. In het noordelijke en middendeel van de onderzoekslocatie werden mariene getijdenafzettingen (afzettingen van Calais) aangetroffen en aan de oppervlakte werd vuursteen gevonden. Twee stukken vuursteen zijn mogelijk bewerkt. In de strook langs de Rotte is plaatselijk intact Hollandveen aanwezig waarop mogelijk resten uit de IJzertijd/Romeinse tijd en Middel-

eeuwen aanwezig zijn. Archeologische indicatoren werden hier niet aangetroffen.

Met betrekking tot de bestemmingswijziging van het gebied is de aanbeveling gedaan om een uitgebreide oppervlaktekartering (veldloop) uit te voeren als er geen gewassen op het land aanwezig zijn, omdat dan de vondstzichtbaarheid optimaal is. De kartering dient zich voornamelijk te richten op de zones waar Calais-geulen dicht aan de oppervlakte liggen. Verder wordt een uitgebreid karterend booronderzoek uitgevoerd op de Calais-geulen en de dieperliggende stroomgordelafzettingen van het Benschop-systeem.

ArcheoMedia BV, Marieke Wijsman & Cyriel Verbeek

Zoetermeer * Dorpsstraat 113 | Naar aanleiding van de sloop van een woonhuis gelegen aan de Dorpsstraat 113 heeft de Archeologische Werkgroep Zoetermeer in de maanden februari en maart 2004 archeologisch onderzoek verricht. Het opgravingsgebied was beperkt en lag bovendien binnen de vroegere bewoning. De fundering van voorgevel en westelijke zijgevel waren blijven staan. Na uitdieping van de put tot op de kleilaag kwamen onder en naast de fundering 15de- tot 17de-eeuwse scherven tevoorschijn. De fundering van de westgevel van het voormalige pand leek op grond van de baksteensoort ouder te zijn dan de voorgevel. Aan de westzijde werd in een leemlaag 13de-eeuws aardewerk gevonden, waaronder een bijna complete, 30 cm hoge aspot uit 1250. Aan de oostzijde werden onder de bovenste vloer resten van een 17de-eeuws betegeld keldertje aangetroffen met opvallend grote plavuizen en vroeg-17de-eeuwse tegeltjes.

Archeologische Werkgroep Zoetermeer, Joke de Kler

Zoetermeer * Dorpsstraat 180-198 | De Archeologische Werkgroep Zoetermeer heeft in mei en juni 2004, naar aanleiding van de sloop van een supermarkt gelegen aan de Dorpsstraat 180-198, een onderzoek gedaan naar bodemsporen. Het terrein zal herontwikkeld worden voor nieuwbouw. Pas op 2 m diepte kwamen de oorspronkelijke bodemsporen tevoorschijn. De grond daarboven was verstoord door de 20ste-eeuwse bebouwing. In de noordwesthoek werd een zware houten 16de-eeuwse vloer aangetroffen van drie lagen boomstammen. Deze vloer werd aanvankelijk geïnterpreteerd als scheepshelling, maar vanwege het ontbreken van een verbinding met water voorlopig beschouwd als werkvloer van een ambachtsman. Naast de werkvloer werden 16de-eeuwse funderingen gevonden, vooral in noord-zuidrichting. In het midden van het opgravingsterrein werd een 17de/18de-eeuwse waterput gevonden van bakstenen op een houten vloer, geheel gevuld met 20ste-eeuws puin. In de zuidoosthoek kwam een fundering tevoorschijn behorende bij de achtergevel van een huis aan de Dorpsstraat, daterend uit de 17de of 18de eeuw. Dit huis werd gesloopt in de 18de eeuw. In het noordprofiel ten slotte werd een mesthoop met afval aangetroffen, inmiddels verzakt tot mestkuil, met een grote hoeveelheid leer, biezen en aardewerk. De datering hiervan is 14de-eeuws.

Archeologische Werkgroep Zoetermeer, Joke de Kler

Zoeterwoude – Zoeterwoude-Dorp * Zuidbuurtseweg 67a | Op dit perceel zou een bedrijfsgebouw gesloopt worden voor de bouw van twee woonhuizen. De afdeling werd verzocht te kijken of bij deze kleinschalige herontwikkeling archeologische waarden in het gebied waren. De ligging geheel aan de rand van het dorp maakte op voorhand een weinig verwachtingsvolle indruk. Toch zijn in dit archeologisch slecht gedocumenteerde gebied

toevalstreffers niet uit te sluiten. Geologisch gezien ligt de locatie ongeveer op de overgang van een kleigebied naar het aaneengesloten veengebied. Aan de oostzijde ligt de Grote Polder, waar een uitgebreid krekensysteem aanwezig was dat ter hoogte van de huidige Heinekenbrouwerij in de Oude Rijn heeft uitgemonnd; naar het westen toe begint het zuivere veengebied, waar op een kruispunt van verschillend georiënteerde kavelsystemen het veendorp Zoeterwoude is ontstaan. In de boringen van het milieुरapport over het te onderzoeken perceel werd dat ook al zichtbaar: van de zes diepe boringen hebben er twee een klei-op-klei opbouw, twee een veen-op-klei- en één een zuivere veenopbouw.

Op basis van historisch kaartmateriaal is vast te stellen dat langs de oostzijde van het Watertje in het begin van de 17de eeuw nog maar drie erven aanwezig waren, die naast elkaar lagen op het noorddeel van het Watertje tegen het dorp aan. Later heeft zich dit bebouwingslint iets zuidwaarts uitgebreid. Eerst in 1973 is op het perceel een boerderij gebouwd ter vervanging van een noordelijker gelegen erf. Voordien was de kop van dit lege weilandperceel, inclusief de polderkade langs het Watertje, in gebruik als melkbocht (een omheind terrein aan de rand van het weiland, waar het melkvee dagelijks gemolken werd). In 2003 en 2004 is de boerderijbebauwing alweer gesloopt. Bij deze sloop zijn waarnemingen in de ontstane ontgravingen gedaan. In de polderkade ontstond bij de sloop een klein profieltje van 1 m hoog. Hierin zijn vijf lagen waargenomen. Uit de onderste laag kwam een aantal kleine fragmenten blauw gedecoreerde faience met een duidelijke 18de-eeuwse datering. De drie bovenste lagen waren duidelijk (sub)recent.

Onder één van de gebouwen kon over een hoogte van 1,4 m de volgende opbouw worden vastgesteld. Geheel onderin is een kleilaag aangesneden met veel klein hout, die volgens een naastliggende boring kan doorlopen tot 2,5 m onder het maaiveld. Over deze kleilaag ligt een veenpakket van 0,3 tot 0,5 m dikte, waarin veel takjes en houtsplinters. Dit veen is afgedekt met twee duidelijke ophogingslaagjes van samen 0,2 m dik, bestaand uit zandige klei met zandlaagjes waarin ook enig klein puin. Tot het maaiveld volgt ten slotte een ongestructureerde, 0,6 m dikke laag van zandige klei met zand en puinmenging. Aan de onderzijde van dit pakket zijn twee scherven verzameld, die zonder twijfel in de 17de eeuw te dateren zijn. Wellicht is de 0,6 m dikke laag sindsdien als ophoging aangebracht. Indien we continuïteit in het gebruik veronderstellen, kan de functie van dit deel van het terrein als melkbocht teruggaan tot de 17de eeuw. De geologische waarnemingen waren zeer beperkt. Op basis van een kort profieltje kon worden geconstateerd dat vanuit het oosten veen is gegroeid over een naar het westen iets oplopend pakket kleiafzettingen.

AWN afdeling Rijnstreek, D. van der Kooij

Zwijndrecht * Bakestein | Naar aanleiding van de geplande aanleg van een nieuwe persleiding naar het rioolgemaal Bakestein in Zwijndrecht zijn een bureauonderzoek en een Inventarisend Veldonderzoek uitgevoerd. Het onderzochte deel van het leidingtracé loopt ten noorden van de spoorlijn Rotterdam-Dordrecht in de polder Kijfhoek. In het tracé zelf zijn geen archeologische vindplaatsen aangetroffen, maar wel juist erbuiten. De vindplaats bevindt zich aan de noordwestzijde van de onderzoekslocatie en bevat oppervlaktevondsten uit de 10de tot de 14de eeuw. In een slootkant is onder andere een flink aantal fragmenten van een kan van roodbakkend aardewerk (datering 11de of 12de eeuw) gevonden, vermoedelijk afkomstig uit het Duitse Rijnland (afb. 67). De ligging op een hoog gedeelte van het terrein doet vermoeden dat het hier gaat om een huisplaats uit deze periode. Tussen 1318 en 1330

Afb. 67. Zwijndrecht * Bakenstein. Scherven van een kruik uit het Duitse Rijnland.

is de gehele Zwijndrechtse Waard overstroomd geweest. Daarna werd deze met een volledig nieuwe inrichting weer in gebruik genomen.

ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar & Ferry van der Wal

Zwijndrecht * NEBO | Op 24, 25 februari en 2 maart 2004 is door het BOOR in opdracht van de gemeente Zwijndrecht een inventariserend onderzoek door middel van grondboringen in het plangebied NEBO uitgevoerd (Meirsman 2004c). In het gebied bevindt zich een verzorgingshuis dat voor een gedeelte wordt gesloopt, waarna het vervolgens zal worden uitgebreid door nieuwbouw. In enkele boringen is in de basis van een laag klei een vuil niveau aangetroffen. In het niveau bevonden zich zeer kleine fragmenten houtskool. Het is lastig de gevonden archeologica te dateren. Gelet op de stratigrafische positie is de vindplaats zeer waarschijnlijk in de Late Middeleeuwen gevormd.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, J.M. Moree

Afb. 68. Noordwijk – Noordwijk-Binnen * Pickéstraat. Kleipijp met St. Joris en de draak.

Literatuur

- Literatuur Alders, G.P., 2003: *Bureauonderzoek naar de archeologische waarde van de locatie Paktuinen/Havenweg, gemeente Enkhuizen*, Wormer (Stichting Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland).
- Berg, G.T.C. van den, 2003: *Archeologisch vooronderzoek "Meerestein"*, Zaandam (Hollandia reeks 16).
- Berg, G.T.C. van den, 2004a: *Inventariserend veldonderzoek Pioenrozentuin, gemeente Andijk, Zaandam* (Hollandia reeks 35).
- Berg, G.T.C. van den, 2004b: *Briefrapport archeologische waarneming Grootebroek Zesstedenweg nr. 212, Zaandam* (Hollandia reeks 38).
- Berg, G.T.C. van den & J.P.L. Vaars, 2004a: *Archeologische opgravingen aan de Paktuinen te Enkhuizen, Zaandam* (Hollandia reeks 51).
- Berg, G.T.C. van den & J.P.L. Vaars, 2004b: *Archeologisch booronderzoek Valkkogerweg 10-12, Valkkoog (gemeente Harenkarspel), Zaandam* (Hollandia reeks 58).
- Berg, G.T.C. van den & J.P.L. Vaars, 2005: *Archeologische waarneming De Ruyterstraat 130, Texel, Zaandam* (Hollandia reeks 70).
- Berg, G.T.C. van den, in voorbereiding: *Archeologische opgraving Enkhuizen 'De Baan' 2004 (1^e fase), Zaandam* (Hollandia reeks 61).
- Berg, J.M. van den., 2004: *Poeldijk, Verburghlaan-Arckelweg Inventariserend Veldonderzoek, Amersfoort (ADC ArcheoProjecten rapport 313)*.
- Beunder, P.C., 1986: *Castella en Havens, Kapellen en Hoven, van Albaniana tot Laurum via Rode(lo)grave en Zwadenburg, Bodegraven*.
- Beunder, P.C., 1980: *'Tussen Laurum (Woerden) en Nigrum Pullum lag nog een castellum', Westerheem 1, p. 2-33*.
- Bink, M., 2005: *Kort verslag definitief archeologisch onderzoek Warmond-Park Klinkenberg, Deventer (BAAC Technische Eindrapportage 05.004)*.
- Binnendijk, N., 1998: *Het Wilhelminahoffe. Een uniek stukje Noordwijk-Binnen, Noordwijk*.
- Bloemers, J.H.F. & L.L. Therkorn, 2003: *Wisselende seizoenen en verborgen landschappen; Wetland archeologie in de Velsbroek, Haarlem (uitgave Provincie Noord-Holland)*.
- Broersen, E., 1992: *Akerendam. Een buitenplaats in Beverwijk, Zutphen (Kleine Monumenten Reeks)*.
- Bult, E.J., J. de Bruin & E. Norde, 2004: *Twee toekomstige waterbergingen in De Lier. Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek, Delft (Delftse Archeologische Rapporten nr. 33)*.
- Bult, E.J., B. Penning & M. Kerkhof, 2005: *Een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) van het plangebied aan de Endeldijk in Honselersdijk (gemeente Westland), Delft (Delftse Archeologische Rapporten nr. 42)*.
- Bult, E.J., 2002: *De Markt in Delft. Een Standaard Archeologische Inventarisatie (SAI), Delft (Delftse Archeologische Rapporten 22)*.
- Bult, E.J. & J.-M. Groen, 2003: *Aanvullende Archeologische Inventarisatie op de bouwlocatie Craeyenburch NO-lob in de gemeente Pijnacker-Nootdorp, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 24)*.
- Bult, E.J. & J.-M. Groen, 2003, *Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek in het tracé van de oprit naar de A4 in de Harnaschpolder in de gemeente Schipluiden, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 28)*.
- Bult, E.J., J. de Bruin & J.-M. Groen, 2003: *Drie bouwlocaties op het bedrijventerrein ABC Westland in Poeldijk. Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 29)*.
- Bult, E.J. & J.-M. Groen, 2003: *Een bureau- en inventariserend veldonderzoek op het toekomstig schoolterrein naast zwembad De Boetselaar aan de Madeweg in Monster, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 30)*.
- Bult, E.J. & J.-M. Groen, 2003: *Twee woningbouwlocaties op het terrein Molensloot West in De Lier. Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 31)*.
- Bult, E.J., N. Norde & J.-M. Groen, 2003: *Een waterbergingslocatie langs de Schefferweg in De Lier. Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 32)*.
- Bult, E.J. 2003: *Archeologische Kroniek van Schipluiden 2001-2002, in: Jaarverslag Historische Vereniging Oud Schipluiden 2002, p. 25-30*.

- Bult, E.J., J. de Bruin, J.-M. Groen & E. Norde, 2004: Het plangebied Technopolis in het zuiden van de gemeente Delft. Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 34).
- Bult, E.J., J. de Bruin & E. Norde, 2004: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek op Solleveld in Monster (gemeente Westland), Delft (Delftse Archeologische Rapporten 38).
- Bult, E.J. & J.M. Groen, 2004: Archeologische Kroniek van Schipluiden 2003, in: *Jaarverslag Historische Vereniging Oud Schipluiden 2003*, p. 24-28.
- Corver, B., 2005: Buurt 3, no. 7 te Marken, gemeente Waterland. Een inventariserend onderzoek, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport 40).
- Dijk, K.F., 1981: Opgraving Uterlier, Uit het Liers verleden II, p. 40-49.
- Dijkstra, J. & L. Smole, 2004: Gorinchem, een opgraving aan de Keizerstraat 2a, Amersfoort (ADC Archeo-Projecten rapport 349).
- Dijkstra, M.F.P., S. Lange & J. de Koning, 2004: Castricum – Limmen * De Krocht, Archeologische kroniek van Noord-Holland 2003, *Holland* 36, p. 21-24.
- Doef, C. van der, 2004: Archeologie 2004, in: *Jaarverslag 2004 Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintshul*, p. 15.
- Dosker, M.C.M.V. & S. Molenaar, 2004: Plangebied Stationsgebied-Zuid, gemeente Hilversum: archeologisch vooronderzoek: bureauonderzoek, Amsterdam (RAAP-notitie 770).
- Eijk, J.H.M. & A.J. Tol, 2004: Plangebied Prinsenhof, gemeente Leidschendam-Voorburg. Een inventariserend archeologisch onderzoek (kartering), Amsterdam (RAAP-rapport 1061).
- Eijk, J.H.M. van, 2004: Plangebied ABF-terrein, gemeente Wassenaar. Een inventariserend archeologisch onderzoek (kartering), Amsterdam (RAAP-notitie 759, herziene eindversie).
- Eijk, J.H.M. van, 2004: Plangebied Schagerkogge, gemeente Niedorp: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, Amsterdam (RAAP-rapport 1110).
- Eijskoot, Y. & T. de Ridder (red.), 2004a: *Vergulde Hand 07.074. Basisverslag van het proefsleufonderzoek, Vlaardingen (VLAK-verslag 22)*.
- Eijskoot, Y. & T. de Ridder (red.), 2004b: *Standaard Waarderingsrapport Archeologische Inventarisatie Plangebied Vergulde Hand West, Vlaardingen (VLAK-verslag 30.0)*.
- Floore, P.M., S. Dautzenberg & J.P.L. Vaars, 2005: *Archeologische begeleiding Kerkbuurt 89 te Marken, gemeente Waterland, Zaandam (Hollandia reeks 71)*.
- Gerritsen, S., 2004a: *Archeologisch booronderzoek aan de Noorderstraat, gem. Edam-Volendam, Zaandam (Hollandia reeks 54)*.
- Gerritsen, S., 2004b: *Archeologisch booronderzoek bij station Krommenie-Assendelft, gemeente Zaanstad, Zaandam (Hollandia reeks 62)*.
- Gerritsen, S., 2004c: *Archeologisch booronderzoek Westzijde 320, Zaandam (gemeente Zaanstad), Zaandam (Hollandia reeks 34)*.
- Gerritsen, S. & P.M. Floore, in voorbereiding: *Archeologisch onderzoek Balensteeg, gemeente Gorinchem, Zaandam (Hollandia reeks 53)*.
- Gerritsen, S., & S.J. Kluyving, 2004: *Archeologisch booronderzoek aan de Lessestraat, gemeente Heemskerk, Zaandam (Hollandia reeks 59)*.
- Glasbergen, W., W. Groenman-van Waateringe & G.M. Hardenberg-Mulder, 1967: *Settlements of the Vlaardingen Culture at Voorschoten and Leidschendam I and II, Helinium 7*, p. 3-31 & p. 97-120.
- Groen, J.-M. & T. de Ridder (red.), 2005: *Gat in de Markt 1.101. Het menselijk materiaal uit het grafveld (1000-1050), Vlaardingen (VLAK-verslag 15.3)*.
- Groen, J.-M. & E. J. Bult, 2002a: *Rijnweg 3-27 in de gemeente Monster. Een Standaard Archeologische Inventarisatie (SAI) en een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI), Delft (Delftse Archeologische Rapporten 18)*.
- Groen, J.-M. & E. J. Bult, 2002b: *Veilingterrein ABC Westland-Noord te Poeldijk (gemeente Monster). Een Standaard Archeologische Inventarisatie (SAI) en een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI), Delft (Delftse Archeologische Rapporten 19)*.
- Habraken, J. & R. van Mousch: *Bodegraven Oud Bodegraafseweg/Overtocht; inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, Deventer (BAAC rapport 03.184/04.016)*.
- Heeringen, R.M. van, 1992: *The iron age in the Western Netherlands*, Amsterdam.

- Heeringen, R.M. van & E.M. Theunissen (red.), 2001: *Kwaliteitsbepalend onderzoek ten behoeve van duurzaam behoud van neolithische terreinen in West-Friesland en de Kop van Noord-Holland*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 21).
- Heiden, M. van der & R.A. Houkes, 2004: *Lindhovestraat 4, Zwammerdam. Een archeologisch bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport 23).
- Huizer, J. & H.J. van Oort, 2004: *Inventariserend veldonderzoek Weijpoort te Nieuwerbrug*, Dordrecht (Synthegra rapportage 174095).
- Hulkenberg, A.M., 1978: *Het Oude Koningshuys 1628-1978*, Leiden.
- Jacobs, E. & M.C. Dorst, 2004: *Dorpsweg 8-9, Hoornaar. Een archeologisch bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport 26).
- Jansen, B., 2001: *Vinex-locatie Midden-IJsselmonde. Archeologische inventarisatie van de plangebieden Vrijenburg en Vrijheidsakker van de nieuwbouwalocatie Carnisseland (gemeente Barendrecht). Deel 1: het verkennend booronderzoek*, Rotterdam (BOORrapporten 75).
- Jelgersma, S., 1970: *The coastal dunes of the Western Netherlands: geology, vegetational history and archaeology*, Amersfoort.
- Jordanov, M.S., 2004: *Plangebied Wilhelminahofje, gemeente Noordwijk; een archeologische begeleiding*, Amsterdam (RAAP-notitie 737).
- Kleij, P. & J.P.L. Vaars, 2004: *Zaanstad – Krommenie * Poort Clamdijcke, Archeologische kroniek van Noord-Holland 2003*, Holland 36, p. 64-65.
- Koning, J. de & P. Vos, 2004: *De opgraving van een prehistorische boomstamkano in Uitgeest, N-H., Zaandam (Hollandia reeks 45)*.
- Koning, M.W.A. de, & M. van Dasselaar, 2002: *Verkennend en waarderend archeologisch bodemonderzoek herinrichting IJsselmonde, deellocatie Sandelingen Ambacht te Hendrik-Ido-Ambacht, Nieuwerkerk aan den IJssel (Archeomedia rapport A01-262.Z.)*.
- Kooij, D. van der, 2001: *Voorschoten – Kerkplein en Schoolstraat*, Renus nr. 1, z. pag.
- Kooij, D. van der, 2004a: *Voorschoten – Schoolstraat 114*, Renus nr. 2, p. 25-26.
- Kooij, D. van der, 2004b: *Voorschoten – Veurseweg 125/7, Mariahoeve*, Renus nr. 2, p. 27-28.
- Koop, P.J.M., 2004: *Bodegraven Van Tolstraat/Overtocht; archeologische prospectie*, Deventer (BAAC rapport 02.015).
- Kort, J.-W. de, 2004: *Onderzoeksgebied Bleumerweg te Bakkum, gemeente Castricum: een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 648).
- Krist, J.S. e.a., 2003: *Rapportage aanvullend archeologisch onderzoek Middelbroekweg 66-68a Naaldwijk, Zelhém (Synthegra rapportage 173001)*.
- Krist, J.S. e.a., 2003: *Inventariserend veldonderzoek Middel Broekweg Naaldwijk, Zelhém (Synthegra rapportage 173115)*.
- Krist, J.S. & K. Wentink, 2003: *Rapportage inventariserend veldonderzoek Fase 2 Middel Broekweg Naaldwijk, Zelhém (Synthegra rapportage 173084)*.
- Kruidhof, C.N., 2003: *Plangebied De Hoep, gemeente Schagen. Een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 511).
- Kuijl, E.E.A. van der, e.a., 2004: *Inventariserend veldonderzoek Herenstraat 98 te Voorburg*, Dordrecht (Synthegra rapportage 174019).
- Kuijl, E.E.A. van der, e.a., 2005: *Opgraving Julianastraat 27 te Alphen aan den Rijn*, Dordrecht (Synthegra rapportage 174137 in voorbereiding).
- Kruidhof, C.N., 2004: *Plangebied Babberspolder-Oost, gemeente Vlaardingén: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (karterende fase)*, Amsterdam (RAAP-rapport 1099).
- Kruidhof, C.N., 2004: *Plangebied ABF-terrein, gemeente Wassenaar. Een inventariserend archeologisch onderzoek: profsleuven*, Amsterdam (RAAP-rapport 1118).
- Kruidhof, C.N. & J.H.M. van Eijk, 2004: *Plangebied Mariëngaarde, gemeente Warmond; een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 538).
- Kruidhof, C.N., 2004: *Plangebied Mariëngaarde, gemeente Warmond: een inventariserend archeologisch onderzoek: profsleuven*, Amsterdam (RAAP-rapport 1073).

- Laan, C., 2003: *Drank & Drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders*, Amsterdam.
- Lanzing, J.J. & H.-A.R. Siemons. 1996: Noordwijk: Nieuwe Offemweg. In: R.M. van Heeringen (red.) *Archeologische kroniek van Holland 1995, II Zuid-Holland, Holland 28*, p. 353-354.
- Leijnse, K., 2003: *Plangebied Wilhelminahofje, gemeente Noordwijk; een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 274).
- Leijnse, K., 2004a: *Plangebied Zijdepark gemeente Leidschendam-Voorburg; een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 746).
- Leijnse, K., 2004b: *Plangebied Zijdepark gemeente Leidschendam-Voorburg; een inventariserend archeologisch onderzoek (proefsleuven)*, Amsterdam (RAAP-rapport 1090).
- Leijnse, K., 2004c: *Plangebied Arentsburghlaan 1, gemeente Leidschendam-Voorburg; een archeologische begeleiding*, Amsterdam (RAAP-notitie 699).
- Leijnse, K., 2004d: *Plangebied huisplaats Francesco, gemeente Schermer; een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 688).
- Leijnse, K. & I.M.C. Nuijten, 2004: *Provinciale weg N236, traject Loosdrecht-dreef-Noordereind, provincie Noord-Holland; een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-rapport 1093).
- Kruidhof, C.N., 2003: *Plangebied De Hoep, gemeente Schagen. Een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 511).
- Kruidhof, C.N., 2004: *Rhoon Zuidoost. Een archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen in de gemeente Albrandswaard*, Rotterdam (BOORrapporten 172).
- Lelivelt, R.A., 2004a: *Rotterdam 't Hart. Een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 168).
- Lelivelt, R.A., 2004b: *Rotterdam Groenenhagen – Tuinenhoven. Een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 169).
- Lelivelt, R.A., 2004c: *Rotterdam Hordijkerveld. Een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 174).
- Lelivelt, R.A., 2004d: *Rotterdam MCRZ. Een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 188).
- Lelivelt, R.A. & J.M. Moree, 2005: *Rotterdam Randstadrail Startschacht. Een archeologische begeleiding door middel van grondboringen, proefsleuf en dergelijke*, Rotterdam (BOORrapporten 227).
- Loon, C., M.P. Defileet & T. de Ridder (red.) met bijdrage van J.P ter Brugge, in voorbereiding: *Het Hof 2.023. Basisverslag, Vlaardingen (VLAK-verslag 26)*.
- Meer, H.P. van der, L. van der Valk & F. Beekman, in voorbereiding: *Romeinstijdige sporen achter de zeeerep ten westen van Meijndel, Wassenaar, Zuid-Holland*.
- Meirsmans, E. (met bijdragen van B.I. Smit), 2004a: *Brielle Nieuwland Oost. Het tweede deel van het inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen en het waarderend onderzoek door middel van proefsleuven*, Rotterdam (BOORrapporten 182).
- Meirsmans, E., 2004b: *Spijkenisse Centrum Noord-West. Een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 185).
- Meirsmans, E., 2004c: *Zwijndrecht Verzorgingshuis Nebo. Een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 160).
- Meirsmans, E., 2004d: *Rotterdam Hordijkerveld fase 2. Een archeologische inventarisatie door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 203).
- Meirsmans, E., 2004e : *Rhoon Essendael. Een archeologisch waarderend onderzoek door middel van proefsleuven*, Rotterdam (BOORrapporten 209).
- Meirsmans, E., 2005: *Barendrecht Gaatkensplas 4. De documentatie van archeologische waarden bij het ontgraven van een waterpartij*, Rotterdam (BOORrapporten 219).
- Meirsmans, E. & F.C.J. Peters, 2004: *Vinexlocatie Midden-IJsselmonde, Portland vindplaats 1 (gemeente Albrandswaard). Een waarderend archeologisch onderzoek*, Rotterdam (BOORrapporten 143).
- Molenaar, S. & E.C. Pronk, 2004: *Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein, gemeente Leiden. Een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 752).

- Molenaar, S., 2004: Plangebieden 't Duuyfrak, Tjalmastrook en Voorschoterweg II, gemeente Valkenburg. Een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP-rapport 1043).
- Molenaar, S., 2004: Plangebied Juliahof te Watingen, gemeente Westland. Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (kartering), Amsterdam (RAAP-rapport 1079).
- Molenaar, S., 2004a: Plangebied buitenplaats Akerendam, gemeente Beverwijk: een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP-notitie 579).
- Molenaar, S., 2004b: Gemeenten Castricum en Uitgeest: een bijdrage aan een kwaliteitsbepalend onderzoek op zes terreinen in het voormalige Oer-IJ-estuarium, Amsterdam (RAAP-rapport 973).
- Molenaar, S., 2004c: Plangebied Woningbouwplan De Meelzak, gemeente Graft-De Rijk: archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek, Amsterdam (RAAP-notitie 859).
- Molenaar, S., R.P. Exaltus & M.C.W. van Waijen, 2003: Bescherming bodemarchief ruilverkavelingsgebied Limmen-Heiloo, provincie Noord-Holland; eindrapport monitoringonderzoek 1994-2001, Amsterdam (RAAP-rapport 856).
- Most, E. van der, 1995: De Romeinse nederzetting in Bodegraven: de stand van zaken tot 1995, Heemtingdinghen 1, p.17-24.
- Mulder, E.F.J. de (ed.), 1983: De Bodem van 's-Gravenhage, Den Haag (Mededelingen van de RGD 37-1).
- Müller, A., 2004: Plangebied Soenda, Gemeente Vlaarding. Een inventariserende archeologisch onderzoek (zoek-sleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1012).
- Müller, A., 2005: Plangebied De Groene Driehoek Assum, gemeente Uitgeest: een archeologisch onderzoek (opgraving en archeologische begeleiding), Amsterdam (RAAP-rapport 1122).
- Müller, A. & I.A. Schute, 2004: Plangebied De Hoep, gemeente Schagen: een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1064).
- Müller, A. & C.N. Kruidhof, 2005: Plangebied Francesco, gemeente Schermer: een inventariserend archeologisch onderzoek (proefsleuven) en archeologische begeleiding, Amsterdam (RAAP-rapport 1098).
- Proos, R.H.P., 2004: Programma van eisen definitief onderzoek Middel Broekweg, Trade Parc Westland Venus, Den Haag (PvE nr. PZH-2004/001).
- Ras, J., 2004a: Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen Bouwlocatie Clubhuis WWW "De Strikhoek", Westmaas, Heinenoord.
- Ras, J., 2004b: Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen Uitbreiding Golf Club Strijen, Strijen, Heinenoord.
- Ras, J., 2004c: Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen Bouwlocatie Ritselaarsdijk 11a, Westmaas, Heinenoord.
- Ras, J., 2004d: Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen Bouwlocatie Kortenhoeveneseweg 51, Lexmond, Heinenoord.
- Ras J., 2004e: Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen Project Doelwijk, Distripark Fase 2, Waddinxveen, Heinenoord.
- Ras, J. & S. Warning 2004: Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen De Peperhof, Arkel, Heinenoord.
- Rietkerk, M., 2004: Plangebied Hoep 79a en 81, gemeente Schagen; Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, Amsterdam (RAAP-notitie 953).
- Roefstra, J., 2002a: De oudste bewoningsgeschiedenis van kasteel Adrichem te Beverwijk. 40 jaar amateur archeologie in Beverwijk en Heemskerk, Ledenbulletin 26, Historisch Genootschap Midden-Kennemerland-Museum Kennemerland, p.71- 75.
- Roefstra, J., 2002b: Van curtis tot kasteel. 40 jaar amateur archeologie in Beverwijk en Heemskerk, Ledenbulletin 26, Historisch Genootschap Midden-Kennemerland-Museum Kennemerland, p. 24-34.
- Roefstra, J., 2004a: 'Archeologische vondsten op het kerkhof van de Nederlands Hervormde kerk', Nieuwsbrief Historische Kring Heemskerk, jaargang 15, nummer 15, p. 5-6.
- Roefstra, J., 2004b: Heemskerk * Kerkhof Nederlands hervormde kerk, Archeologische kroniek Noord Holland over 2003, jaargang 36, p. 30-31.
- Roefstra, J., J. Kleijne Mak, & M.C. Vet, 2005: Jaarverslag van de Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk over 2004, Beverwijk.

- Smit, B.I., 2004: *Plangebied De Groene Driehoek Assum, gemeente Uitgeest; een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 660).
- Smole, L. & P. Ploegaert, in voorbereiding: *Inventariserend Veldonderzoek waarderende fase op het Hematerrein te Voorschoten, Amersfoort (ADC Archeoprojecten, rapport 4xx)*.
- Soonius, C.M., 2001: *Landinrichtingsproject Schagerkogge, deelgebied Hooglandspolder; archeologisch toezicht*, Amsterdam (RAAP-rapport 666).
- Soonius, C.M., 2004a: *Plangebied Rijksweg te Limmen, gemeente Castricum: een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 607).
- Soonius, C.M., 2004b: *Plangebied Tolvaart, gemeente Uitgeest: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 914).
- Stavenuiter, S., 2000: 'Waar woonde Doede Ghijsbertsz.?', *Heemskring* 24, p. 63.
- Steen, E.J. van der, 2003: *Archeologische Kroniek van Delft en omstreken 2002*, in: *Delfia Batavorum, Jaarboek 2002*, 219-229.
- Stronkhorst M., 2004: *Spijkenisse Havenplein-Noordeinde. Een archeologische inventarisatie van het plangebied Noordeinde door middel van grondboringen en proefsleuven*, Rotterdam (BOORrapporten 214).
- Therkorn, L.L., e.a., in voorbereiding, *Landscapes in the Broekpolder: excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern*, Beverwijk & Heemskerk.
- Torremans, R. & T. de Ridder (red.), (in voorbereiding): *Joannes de Dooperkerk 1.108. Basisverslag, Vlaardingens (VLAK-verslag 24)*.
- Vaars, J.P.L., 2004a: *Archeologische opgravingen aan de Hoogdorperweg te Heemskerk, Zaandam (Hollandia reeks 24)*.
- Vaars, J.P.L., 2004b: *Archeologische opgravingen aan de Westzijde 320, Zaandam (gemeente Zaanstad), Zaandam (Hollandia reeks 48)*.
- Vaars, J.P.L. & S. Dautzenberg, 2004: *Archeologisch booronderzoek Kerkbuurt 89 te Marken, gemeente Waterland, Zaandam (Hollandia reeks 40)*.
- Vaars, J.P.L. & P.M. Floore, 2004: *Archeologisch bureauonderzoek Fruittuinen en Pioenrozentuin, gemeente Andijk, Zaandam (Hollandia reeks 31)*.
- Valk, L. van der & H.P. van der Meer, 2003: *De archeologie van Solleveld (Gemeente Monster en Gemeente Den Haag: een tussentijds rapport. Typescript Den Haag) 10 pp.*
- Tump, M. & H.W. van Klaveren, 2005, in voorbereiding: *Opgraving Naaldwijk Middelbroekweg, Trade Park Holland West, Venus, Dordrecht (Synthegra rapportage 174170)*.
- Valk, L. van der, 1995: *Toelichting bij de bladen 's-Gravenhage West (30 W) en 's-Gravenhage Oost (30 O). Deel: Holoceen, Haarlem (RGD Dienstrapport 1462)*
- Valk, L. van der, 2004: *Naar aanleiding van een Midden-(?) tot Laat IJzertijd afvalkuil op Groenendaal, Gemeente Wassenaar, Den Haag.*
- Waal, M.S. de, 2004: *Plangebied Blaricummeent, gemeente Blaricum: een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-rapport 1082).
- Weerd, M. de, 1987: 'The medieval logboat. Velsen', in: R.W. Brandt, W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (eds.), *Assendelver Polder Papers 1 (1987)*, p. 265-283.
- Wentink, K. & F. Plasmeijer, 2002: *Rapportage verkennend archeologisch bodemonderzoek Middelbroekweg 66-68a Naaldwijk, Zelfhem (Synthegra rapportage 172043)*.
- Wilgen, L.R. van, 2004: *Archeologische Begeleiding Sloop Boerderij Deelgebied 1 Bestemmingsplan Centrum Ontwikkeling Hoornaar, Hoornaar, Heinenoord.*
- Wilgen, L.R. van, 2004: *Inventariserend Veldonderzoek door middel van grondboringen Verplaatsing OSV-Sportcomplex, Oud-Beijerland, Heinenoord.*
- Woltering, P.J., 1980: *Archeologische Kroniek Noord-Holland, Holland 13.*

Index

Albrandswaard		* Nieuwland Oost	60
* Vinexlocatie Portland	53	Castricum	
– Rhoon * Essendael	54	– Bakkum * Bleumerweg	20
Alkmaar		– Limmen * De Krocht	20
* Achter de Vest 1	3	– Limmen * Rijksweg	22
* Laar 229-231	3	Castricum & Uitgeest	
* Oudegracht 178	6	* Zes AMK-terreinen	23
* Schermerweg/Jaagpad	6	Delft	
Alphen aan den Rijn		* Bagijnhof	61
* Julianastraat 54-56	54	* Begraafplaats Nieuwe Kerk	61
– Zwammerdam * Lindenhovestraat 4	54	* IPSE-terrein	62
Amsterdam		* Koningsveld IV	65
* Kalverstraat 58 (H.H. Petrus en Pauluskerk)	7	* Marktveld	70
* Marnixplein	9	* Oude Delft 8-10	71
* Noord-Zuidlijn	10	* Oude Delft 116 (Meisjeshuis)	73
* Oude Turfmarkt 129-139 (Sint Bernardus)	11	* Technopolis I	75
* Oudezijds Voorburgwal 229 (Agnietenkapel)	12	* Waterloopkundig Laboratorium	77
* Paardenstraat 17	13	* Zuidpoortgebied & Sebastiaanstoren	77
* Vijzelstraat 121-131	15	De Lier zie Westland	
Andijk		Den Haag	
* Fruittuinen	16	* Dunne Bierkade 4	79
* Pioenrozentuin	17	* Hertenrade	80
Arkel zie Giessenlanden		* Loevesteinlaan	80
Bakkum zie Castricum		* Monsterseweg	81
Barendrecht		* Oude Waalsdorperweg	81
* Carnisselande (Vrijenburg)	55	* Rond de Grote Kerk	82
* Zuidpolder (Gaatkensplas 4)	55	* Solleveld (boerderij)	82
Bergschenhoek		* Solleveld (grafveld)	83
* Bergweg-Noord	56	* Voldersgracht/Spuimarkt	85
Beverwijk		Den Hoorn zie Midden-Delfland	
* Adrichemlaan	17	Enkhuizen	
* Buitenplaats Akerendam	18	* De Baan	23
* Luxemburglaan	18	* Paktuinen	24
Binnenmaas		Giessenlanden	
– Oud-Beijerland * OSV-Sportcomplex	56	– Arkel * Onderweg 32	87
– Westmaas * Munnikenweg	57	– Hoornaar * Centrum	89
– Westmaas * Ritselaarsdijk 11a	57	– Hoornaar * Dorpsweg 8-9	89
Blaricum		Goedereede	
* Blaricummermeent	19	– Ouddorp * Klarebeekweg 1	90
Bloemendaal		Gorinchem	
* Aelbertsberg	19	* Balensteeg	90
* PZ-terrein	19	* Blauwe Torenstraat	91
Bodegraven		* Den Breejen	92
* Oud Bodegraafseweg (Albert Heijn)	57	* Keizerstraat	92
* Oud Bodegraafseweg 18	58	* Van Hoornestraat	93
* Overtocht/Oud Bodegraafseweg	58	* Vissersdijk	93
* Weijpoort 34a	59	Gouda	
* Wilhelminastraat 28	59	* Bodegraafsestraatweg 143-145	94
Brielle		* Elzenhof	94
* Dijkstraat	60	* Gouderaksedijk	94

- * Patersteeg (Jeruzalemkapel) 96
 * Tweede Moordrechtse Tiendeweg 96
 * Westergouwe 97
 * Zuidwestelijke Randweg 97
 Graft-De Rijp
 * Woningbouwplan De Meelzak 25
 Grootebroek *zie* Stedebroec
 Haarlem
 * Delftplein 25
 Harenkarspel
 – Valkkoog * Valkkogerweg 10-12 26
 Hazerswoude-Dorp *zie* Rijnwoude
 Heemskerk
 * Bachstraat/Zamenhof (Hogewerfje) 26
 * Hoogdorperweg 27
 * Kerkhof Nederlands-hervormde kerk 27
 * Lessestraat 29
 Heemstede
 * Hageveld 29
 Hilversum
 * Stationsgebied-Zuid 30
 Honselersdijk *zie* Westland
 Hoorn
 * Grote Noord 30
 Hoornaar *zie* Giessenlanden
 Katwijk
 * Strand 98
 – Katwijk aan den Rijn * Blekerij 98
 – Katwijk aan den Rijn * Kerklaan 99
 Katwijk aan den Rijn *zie* Katwijk
 IJsselmeer *zie* Medemblik
 Koog aan de Zaan *zie* Zaanstad
 Krommenie *zie* Zaanstad
 Koudekerk aan den Rijn *zie* Rijnwoude
 Leiden
 * Gerecht 99
 * Haagwegterrein 99
 * Lage Rijndijk/Kooilaan 100
 * Lammenschanspark 100
 * Marepoort 100
 * Roomburg (Besjeslaan) 100
 * Roomburg (Corbulokanaal) 101
 * Stadhuisplein 101
 * Van Vollenhovenkade 19 102
 Leiderdorp
 * Monuta & Parallelweg 102
 Leidschendam-Voorburg
 * Arentsburghlaan 103
 * Plangebied Zijdepark 103
 * Prinsenhof 103
 – Voorburg * Herenstraat 98 104
 Lekkerkerk *zie* Nederlek
 Lexmond *zie* Zederik
 Limmen *zie* Castricum
 Maasdijk *zie* Westland
 Marken
 * Buurt 3, nummer 7 33
 * Kerkbuurt 89 34
 Medemblik
 * IJsselmeer (maritieme archeologie) 34
 Midden-Delfland
 – Den Hoorn * Harnaschpolder 104
 – Schipluiden * Harnaschpolder 105
 – Schipluiden * Harnaschpolder (oprit Rijksweg A4) 108
 – 't Woudt * Woudse Polder 110
 Monster *zie* Westland
 Moordrecht
 * Sportlaan 110
 Naaldwijk *zie* Westland
 Nederlek
 – Lekkerkerk * Van Zoest-terrein 110
 Niedorp
 * Schagerkogge 35
 Nieuwerkerk aan de IJssel
 * Kleine Vink & Esse Zoom 110
 Noordwijk
 – Noordwijk-Binnen * Pickéstraat (Wilhelminahofje) 111
 Noordwijk-Binnen *zie* Noordwijk
 Noordwijkerhout
 * Plangebied Mossenest II 112
 Oostzaan
 * Kerkbuurt 36
 Oud-Beijerland *zie* Binnenmaas
 Ouddorp *zie* Goedereede
 Oudeschild *zie* Texel
 Poeldijk *zie* Westland
 Provincie Noord-Holland
 * Provinciale weg N236 36
 Rhoon *zie* Albrandswaard
 Rijnwoude
 – Hazerswoude-Dorp * Torenstraat 113
 – Koudekerk aan den Rijn * Hoogewaard 20 113
 Rotterdam
 * Franciscusdriehoek 113
 * Groenenhagen-Tuinenhoven 113
 * Hordijkerveld 114
 * IJsselmonde-'t Hart 114
 * MCRZ-terrein 114
 * Statenweg (Blijdorp) 114
 Sassenheim
 * Oude Koningshuys 116
 Schagen
 * De Hoep 37
 * Hoep 79a & 81 38
 Schermer
 * Huisplaats Francesco 38

Schiedam		Wassenaar	
* Land van Belofte	117	* ABF-terrein	137
* Poldervaart	118	* Groendaal	139
* Stedelijk Museum	119	* Kikkervallei	139
Schipluiden zie Midden-Delfland		Wateringen zie Westland	
Schoonhoven		Westland	
* Wal 30	120	– De Lier * Kasteel Uterlier	140
Spijkenisse		– De Lier * Veilingweg	141
* Havenplein/Noordeinde	120	– Honselersdijk * Endeldijk	141
Stedebroec		– Honselersdijk * Middelbroekweg	142
– Grootebroek * Zesstedenweg 212	39	– Maasdijk * Honderdland	143
Strijen		– Monster * ABC Veilingterrein	145
* AWZI (Oude Haven)	120	– Monster * Solleveld	145
* Molenwegje	121	– Naaldwijk * Holland College & Zuidweg	146
Texel		– Naaldwijk * Middelbroekweg	147
* Noorderhaaks (maritieme archeologie)	39	– Poeldijk * Verburghlaan/Arckelweg	148
– Oudeschild * De Ruyterstraat 130	41	– Wateringen * Juliahof	148
Uitgeest		– Wateringen * Oude Hervormde Kerk	148
* Groene Driehoek	42	Westmaas zie Binnenmaas	
* Kleis	44	't Woudt zie Midden-Delfland	
* Plangebied Tolvaart	45	Zaandam zie Zaanstad	
Uitgeest & Castricum zie Castricum		Zaandijk zie Zaanstad	
Valkenburg		Zaanstad	
* Duyfrak/Tjalmastrook/Voorschoterweg II	121	– Koog aan de Zaan *	
* Hoofdstraat 26	123	Station Koog-Bloemwijk	48
Valkkoog zie Harenkarspel		– Krommenie * Vlietsend 41	48
Velsen-Zuid zie Velsen		– Krommenie *	
Velsen		Station Krommenie-Assendelft	49
– Velsen-Zuid * Meervlietstraat 32	45	– Zaandam * Braakdijk 15	49
– Velsen-Zuid * Zuiderdorpstraat 4	46	– Zaandam * Dam/Czarinastraat	50
Vlaardingen		– Zaandam * Hanenpadsluis/Zuiddijk	50
* Babberspolder-Oost	123	– Zaandam * Rozengracht 48	50
* Gat in de markt	124	– Zaandam * Vinkenstraat 30	51
* Hoflaan	125	– Zaandam * Westzijde 320	51
* Joannes de Dooperkerk	126	– Zaandijk * Lagedijk 7-9	52
* Soenda-terrein	127	– Zaandijk * Lagedijk 14	52
* Vergulde Hand West	128	Zandvoort	
Voorburg zie Leidschendam-Voorburg		* Poststraat 7-11	52
Voorshoten		Zederik	
* Ambachtspad 1	128	– Lexmond * Kortenhoefseweg 51	149
* HEMA-terrein	129	Zevenhuizen zie Zevenhuizen-Moerkapelle	
* Hofweg	129	Zevenhuizen-Moerkapelle	
* Huys ter Horst	129	– Zevenhuizen * Eendrachtspolder	149
* Krimwijk	130	Zoetermeer	
* Schoolstraat 114	132	* Dorpsstraat 113	150
* Treubstraat/Voorstraat/Molenlaan	133	* Dorpsstraat 180-198	150
* Veurseweg 125-127	133	Zoeterwoude	
* Voorstraat 16	134	– Zoeterwoude-Dorp * Zuidbuurtseweg 67a	150
Waddenzee		Zoeterwoude-Dorp zie Zoeterwoude	
* Burgzand (maritieme archeologie)	46	Zwammerdam zie Alphen aan den Rijn	
* Varia (maritieme archeologie)	48	Zwijndrecht	
Waddinxveen		* Bakestein	151
* Doelwijk	135	* NEBO	152
Warmond			
* Plangebied Mariëngaarde	135		

TIJDSCHAAL HOLLAND

	Geologie		Klimaat Landschap Vegetatie	Archeologische perioden
2000				Nieuwe Tijd
1500	Duinkerke III/ Tiel III		Subatlantic koeler vochtiger	Late Middeleeuwen B
1000		Late Middeleeuwen A		
500	Duinkerke II/ Tiel II			Vroege Middeleeuwen
0				Romeinse tijd
500	Duinkerke I/ Tiel I			Late IJzertijd
500			loof- bos	Midden-IJzertijd
1000				Vroege IJzertijd
1500	Duinkerke o/ Tiel o			Late Bronstijd
2000				Midden-Bronstijd
2500	Calais IV/ Gorkum IV			Vroege Bronstijd
3000				Laat Neolithicum
3500	Calais III/ Gorkum III			Midden-Neolithicum
4000				Vroeg Neolithicum
4500	Calais II/ Gorkum II			
5000				
5500				
6000	Calais I/ Gorkum I			
6500			Mesolithicum	
7000				
7500		Boreaal warmer		den
8000			berk	
8500		Preboreaal warmer		
9000				Laat-Paleolithicum
9500	Kreftenheye	Pleistoceen	Late Dryas kouder	